OBJECTES (DES)APAREGUTS

OBJETOS (DES)APARECIDOS | (DIS)APPEARED OBJECTS

MARÍA AMPARO GOMAR VIDAL

MARÍA AMPARO GOMAR VIDAL

objectes (des)apareguts
objetos (des)aparecidos
(dis)appeared objects

Centre del Carme Cultura Contemporània

Febrer – Abril 2021

GENERALITAT VALENCIANA
CONSORCI DE MUSEUS DE LA COMUNITAT VALENCIANA
cccc
DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA
Delegació de Memòria Històrica

ÍNDEX

13 VALENCIÀ

14 **OBJECTES (DES)APAREGUTS**
María Amparo Gomar Vidal

18 **OBRES / OBRAS /WORKS**

38 **D'ARTEFACTES, RECORDS I MEMÒRIA HISTÒRICA**
Francisco J. Sanchis Moreno

42 **OBJECTES / OBJETOS / OBJECTS**

54 **LA FOSSA 128**
Dr. Vicent Gabarda Cebellán

58 **EL RETROBAMENT DE VERÓNICA CALLE ALONSO I PEDRO SIMÓN LLORENTE**
Miguel Mezquida Fernández | Azahara Martínez Vallejo | Dr. Javier Iglesias Bexiga | Alejandro Calpe Vicente (Associació Científica ArqueoAntro)

64 **PEPICA CELDA SOLER, UNA VIDA SENSE EL PARE - LA XIQUETA ENDOLADA**
Vicent Garcia Devís

68 **LES BOTELLES DE LA FOSSA 126 DE PATERNA**
Dr. Manuel Polo Cerdá | Dra. Elisa García Prósper (Grupo Paleolab®)

70 **LA CORBATA DE JOSÉ**
Dra. Andrea Moreno Martín

80 **LES CORDETES**
Dra. Lorena Menes Corrales

84 **UNA FOTOGRAFIA**
Dr. Michael Fehr

86 **RECUPERANT OBJECTES PER A UNA MEMÒRIA**
Dra. María Antònia Zalbidea Muñoz

210 **NOTES SOBRE LES AUTORES I ELS AUTORS**

91 CASTELLANO

92 **OBJETOS (DES)APARECIDOS**
María Amparo Gomar Vidal

96 **DE ARTEFACTOS, RECUERDOS Y MEMORIA HISTÓRICA**
Francisco J. Sanchis Moreno

100 **LA FOSA 128**
Dr. Vicent Gabarda Cebellán

106 **EL REENCUENTRO DE VERÓNICA CALLE ALONSO Y PEDRO SIMÓN LLORENTE**
Miguel Mezquida Fernández | Azahara Martínez Vallejo | Dr. Javier Iglesias Bexiga | Alejandro Calpe Vicente (Asociación Científica ArqueoAntro)

112 **PEPICA CELDA SOLER, UNA VIDA SIN PADRE - LA NIÑA ENLUTADA**
Vicent Garcia Devís

116 **LAS BOTELLAS DE LA FOSA 126 DE PATERNA**
Dr. Manuel Polo Cerdá | Dra. Elisa García Prósper (Grupo Paleolab®)

118 **LA CORBATA DE JOSÉ**
Dra. Andrea Moreno Martín

128 **"LES CORDETES"**
Dra. Lorena Menes Corrales

132 **UNA FOTOGRAFÍA**
Dr. Michael Fehr

134 **RECUPERANDO OBJETOS PARA UNA MEMORIA**
Dra. María Antònia Zalbidea Muñoz

214 **NOTAS SOBRE LAS/OS AUTORAS/ES**

139 ENGLISH

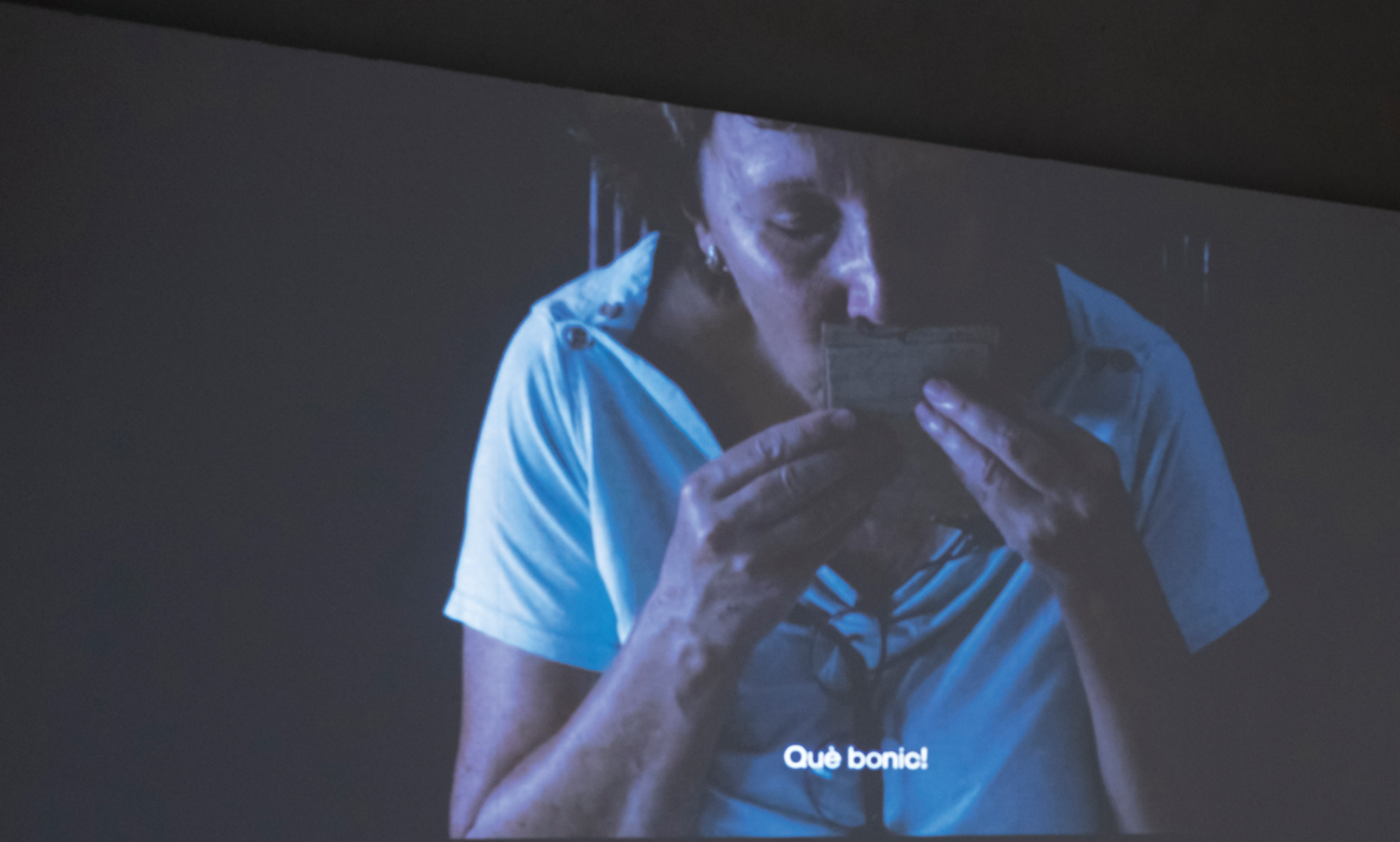
Què bonic!

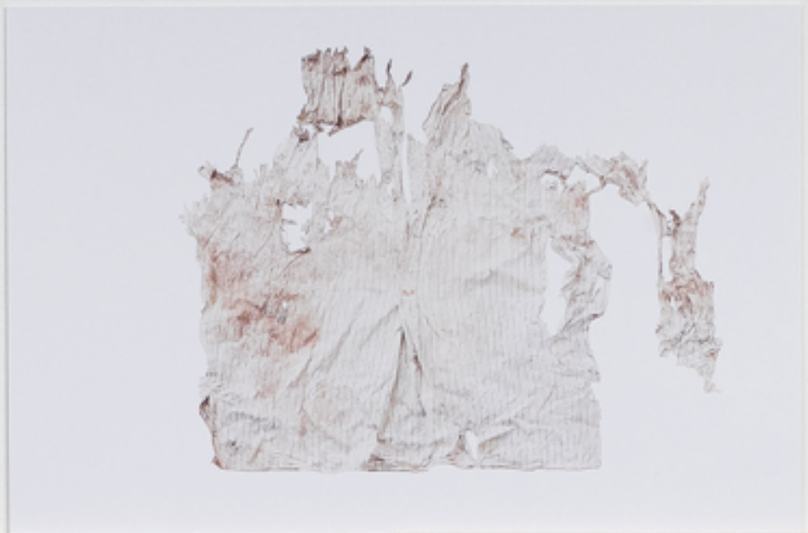

Tarjeta Postal

VALENCIÀ

OBJECTES (DES)APAREGUTS

María Amparo Gomar Vidal

Els objectes testimonials ens permeten considerar qüestions crucials sobre el passat, sobre com el passat descendeix a nosaltres en el present, i com el gènere figura en actes de memòria i transmissió.

Marianne Hirsch, Leo Spitzer

Els artefactes que han experimentat atrocitats, fins i tot genocidi, i van sobreviure, adquireixen el poder d'evocar els horrors del passat, i de rememorar les persones absents, coses i llocs que van ser perduts. Simbolitzen violència, però també supervivència i resiliència [...]. Són objectes supervivents.

Heghnar Zeitlian Watenpaugh

Les possessions personals mundanes de la mort que són retirades de la tomba també tenen aquesta aura de normalitat contingent immediatament anterior al desastre.

Layla Renshaw

El semestre d'hivern 2011/12 vaig assistir al seminari "El museu com a format artístic" en l'Institut d'Art en Context de la Universitat de les Arts de Berlín. Aquest seminari estava impartit pel doctor Michael Fehr, director de l'institut en aquell moment, les assignatures del qual visitava amb freqüència. En aquest seminari, el doctor Michael Fehr instava els i les estudiants a formar una col·lecció a partir de set objectes. La meua col·lecció va quedar pendent, encara que la idea de reprendre-la en algun moment estava present, perquè aquestes classes havien despertat en mi un interés especial per l'altre costat dels objectes.

Un dels temes que més m'ocupava en aquell moment era la memòria i el gènere, concretament la memòria de dones amb el nom de Maria, nascudes a principis del segle XX, i que havien desenvolupat les seues vides en el medi rural, concretament al meu poble, Quatretonda (València). I em preguntava quines oportunitats hauria tingut jo si haguera nascut en aquella època i com una "Maria."[1] En aquell moment desconeixia la formidable aportació de Clara Campoamor amb la paraula "sexe"[2] a l'article 25 de la Constitució de 1931,[3] les humiliacions i vexacions que van patir les dones republicanes durant i després de la guerra, que el franquisme forçava dones amb noms tan bonics com el de Llibertat[4] a canviar la seua identitat (per exemple, pel de Maria o les seues advocacions), o que quan jo vaig nàixer encara es continuaven robant bebés a València. Curiosament coneixia millor determinats aspectes històrics d'Alemanya a través dels monuments, plaques commemoratives, espais de memòria i museus, que els del meu propi país.

Uns anys més tard, influenciada pel que a Alemanya rep el nom de «Vergangenheitsbewältigung» ("dominar el passat"),[5] vaig començar a indagar en la cultura de la memòria d'Espanya, en part també motivada pels seminaris de Filologia Hispànica en la Universitat Lliure de Berlín. Sentia d'alguna manera que el meu país d'acolliment m'estava convidant a reflexionar sobre el meu país natal. A partir d'ací, tot van ser preguntes, encara que potser la principal va ser per què sabia tan poc o res sobre determinades etapes històriques del segle XX a Espanya?

De sobte vaig començar a veure monuments i símbols franquistes a la meua ciutat, València, on sempre havien estat. L'afirmació de Robert Musil sobre la invisibilitat dels monuments en l'espai públic perdia tot efecte en mi, i començava a generar una espècie d'alarma. Aquesta alarma va

1 Per a més informació, vegeu el projecte "Maries": mariagomar.com

2 Sonia Núñez Puente, "Una historia propia. Historia de las mujeres en la España del siglo XX," (Madrid: Pliegos, 2004), p. 52.

3 "No podran ser fonament de privilegi jurídic: la naturalesa, la filiació, el sexe, la classe social, la riquesa, les idees polítiques ni les creences religioses" (CE 1931).

4 Es concedia un termini de seixanta dies "als pares o representants legals d'interessats en inscripcions de naixement que estigueren viciades amb la designació de noms exòtics, extravagants o altres compresos en la citada disposició, a fi que puguen sol·licitar la imposició del nom o noms que hagen de substituir els declarats il·legals," «BOE» de 23 de febrer 1939, núm. 54 (RJA 1939, núm. 209).

5 Ignacio Olmos i Nikky Keilholz-Rühle (eds.), "La cultura de la memoria. La memoria histórica en España y en Alemania," (Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2009), p. 7.

saltar quan vaig descobrir en el documental de Rosa Brines «Fills del silenci» la història de Pepica Celda. Pepica sostenia amb molt d'afecte una botelleta. Aquesta botelleta havia estat durant més de setanta anys en contacte amb el cos de son pare, José Celda. José va ser una de les 2.237 persones assassinades a Paterna entre 1939 i 1956,[6] i fins a 2012 les seues restes havien romàs en la fossa 126 del cementeri municipal. La història oral havia permés que la família de Pepica sabera exactament quin era el parador de son pare. La història oral que girava al voltant d'un objecte aparentment tan insignificant com una botelleta. Aquesta classe d'objectes "humils," segons l'arqueòleg González Ruibal, "revelen que sota la façana triomfal del franquisme s'amaga una història de misèria i violència."[7]

Fascinada per aquesta història i per aproximacions teòriques d'autors i autores pertanyents al camp de l'antropologia i els estudis culturals que assignen a aquesta mena de peces atributs com ara "testimonials,"[8] "supervivents"[9] o amb "aura,"[10] em vaig preguntar quin tipus d'objectes estarien vinculats a les fosses comunes en el context del cementeri de Paterna, quines històries encapsularien i quin valor adquiririen per a les famílies que els custodien.

En aquest sentit, investigacions com les de Ferrándiz indiquen que, per a alguns descendents, posseir objectes que han estat en contacte amb els cossos dels seus parents és de vital importància:

> Esther va deixar el cos de son pare a Astúries, excepte aquell tros d'atribució dubtosa [os], però va mostrar molta obstinació per recuperar i conservar alguns objectes que podrien haver-li pertangut. "Tenia un rellotge posat, un anell de casats, unes sabates..., jo els voldria... Ahir em comentaven que potser es trobaven bales, jo les vull! Les que tinga el cos d'ell, jo les vull... És molt important per a mi."[11]

Després de més d'un any de treball, de precioses casualitats, i amb l'ajuda inestimable de moltes persones, estic molt contenta de poder presentar el projecte "objectes (des)apareguts" en el Centre del Carme de Cultura Contemporània de València. Es tracta de la col·lecció que va quedar pendent en el semestre d'hivern 2011/2012, l'elaboració de la qual ha suposat una de les experiències més boniques que he viscut fins ara. El treball artístic gira al voltant de set peces que actuen com «pars pro toto». En un espai expositiu, aquests objectes es converteixen en semiòfors,[12] i adopten, d'aquesta manera, un nou sentit: advertir sobre la vulneració dels drets humans i reconéixer el dolor que han passat generacions i que continua latent.

6 Per a més informació, vegeu Vicent Gabarda Cebellán, "Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)," (València: PUV, 2007).

7 Alfredo González Ruibal, "Arqueología y memoria histórica," «Patrimonio Cultural de España», 1 (2009), p.114.

8 Marianne Hirsch i Leo Spitzer, "Testimonial objects: memory, gender, and transmission," «Poetics Today 27», 2 (2006), pp. 353-383.

9 Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Survivor Objects: Cultural Heritage in and out of the Middle East," «International Journal of Middle East Studies», 49, núm. 4 (2017), pp.752-56. doi:10.1017/S0020743817000733.

10 Layla Renshaw, "The scientific and affective identification of Republiquen civilian victims from the Spanish Civil War," «Journal of Material Culture», 15(4) (2010), p. 458.

11 Francisco Ferrándiz, "El pasado bajo tierra: exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil," (Barcelona: Anthropos, 2014), p. 105.

12 Krzysztof Pomian, "Der Ursprung des Museums. Von Sammeln," (Berlín: Wagenbach, 1998), p. 84.

La veu narrativa de les històries contingudes en els objectes és la dels mateixos descendents de les víctimes:

La camisa amb inicials M.G. de Miguel Galán / Daniel Galán (net).
El botó i el llapis de Pedro Simón, i el botó[13] de Verónica Calle / Laura Martín (besneta).
L'ampolleta de José Celda / Pepica Celda (filla).
La corbata de José Alba / M. José Sánchez (neta).
Les cordetes de Salvador Tortajada / Raquel Gil (neta).
La fotografia que guardava Manuel Hernández del seu fill George / Amèlia Hernández (neta).
La postal que conservava Francisco Sanz de la seua dona, Nieves Monzó / Francisco Sanz (net).

En les paraules que vaig arreplegar durant les entrevistes sobre el que pensen i senten elles i ells quan tenen els objectes dels seus parents a les mans es percep un amor extraordinari.

Entre les peces es troben objectes personals, objectes de repressió, restes d'indumentària... Alguns d'aquests objectes van poder ser recuperats per les famílies fa huitanta anys, i han passat, juntament amb la memòria dels seus propietaris i propietàries, de mares a filles i de filles a netes, com en el cas de M. José i Raquel; o directament d'àvies a netes, com en el d'Amèlia. Altres vestigis han sigut recuperats huitanta anys després, gràcies a l'ímpetu de les famílies i el treball de les associacions científiques, com en el cas de Pepica, Laura, Daniel i Francisco. Aquestes generacions, entre les quals es troben la segona, la tercera i la quarta, pertanyen al que es podria considerar com a generacions de "postmemòria."[14]

Per a una aproximació multidisciplinària a aquests objectes, he considerat oportú comptar en aquest catàleg amb les aportacions d'investigadors i professionals que han format part de les històries de les famílies o estan implicades en aquesta matèria, com l'historiador Dr. Vicent Gabarda, expert en la repressió de la rereguarda en l'àmbit de la Guerra Civil i la postguerra en el marc geogràfic del País Valencià; el Dr. Michael Fehr, autor i comissari de nombroses exposicions sobre art contemporani i història de l'art, i director gerent del Museu de les Coses (Berlín); Vicent G. Devís, escriptor i periodista; Grupo Paleolab®, equip interdisciplinari que va dur a terme la primera exhumació científica a Paterna a petició de Pepica; Dra. Lorena Menes, criminòloga i experta en drets humans; Dra. Andrea Moreno, antropòloga i comissària d'exposicions sobre cultura material en el context del franquisme; Associació Científica ArqueAntro, equip que va dur a terme l'obertura de les fosses dels familiars de Daniel, María José, Raquel i Laura, i la Dra. Tona Zalbidea, restauradora del material associat recuperat de la fossa en la qual es va exhumar l'avi de Francisco. Cada autor i autora tracta una història relacionada amb un objecte des de la seua experiència i disciplina.

Aquest treball aborda, per tant, set històries a través de set peces. Set de les 2.237 històries. L'objectiu d'aquest projecte és ampliar la col·lecció: "Qui mantindrà viu el record quan els últims testimonis siguen silenciats? Una resposta és: les coses."[15]

13 Aquestes tres peces són enfocades com un conjunt.

14 Aquest concepte tracta sobre l'herència de records a través d'imatges, objectes, històries, comportaments, etc. Per a més informació, vegeu Marianne Hirsch, "La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto", (Madrid: PanCrítica, 2015).

15 (Traducció pròpia) Martin Nejezchleba, "Museum Auschwitz-Birkenau. Ein Labor gegen das Vergessen," «Berliner Morgenpost», 27 de gener de 2020, accés el 8 de maig de 2020, https://www.morgenpost.de/berlin/article228249667/museum-auschwitz-birkenau-ein-labor-gegen-das-vergessen.

“És un vincle molt fort, jo al meu avi [...] no el vaig arribar a conéixer, però açò és seu, açò va estar tocant la seua carn; llavors no sé, li tinc una estima particular.”

“Es un vínculo muy fuerte, yo a mi abuelo [...] no lo llegué a conocer pero esto es suyo, esto estuvo tocando su carne, entonces no sé, le tengo una estimación particular.”

“It's a very strong bond, I didn't get to know my grandfather [...] but this is his, this was touching his flesh, so I don't know, I have a particular estimation for this.”

Daniel Galán (net / nieto / grandson)

“Per molt que a ell el mataren, per molt que a ella no la volgueren enterrar, continuen ací; és a dir, huitanta anys després continuem pensant en ells, parlant d’ells, recordant-los, volent-los i... com els botons.”

“Por mucho que a él lo matasen, por mucho que a ella no la quisieran enterrar, siguen ahí, o sea, 80 años después seguimos pensando en ellos, hablando de ellos, recordándoles, queriéndoles y... como los botones.”

“As much as they killed him, as much as they did not want to bury her, they are still here, 80 years later we continue to think about them, talk about them, remembering them, loving them and... these buttons.”

Laura Martín (besneta / bisnieta / great-granddaughter)

“Açò, no me desfaria jo d’ella mai en la vida, mai en la vida. Açò per a mi té com un tros de mon pare, ha estat en ell molts anys enterrat i per a mi açò ha segut un logro, mon pare l’han ficat en ma mare, però açò ho tinc jo en casa.”

“Esto, no me desharía yo de esto nunca, nunca. Esto para mí tiene como un trozo de mi padre, ha estado muchos años enterrado con él y esto para mí ha sido un logro, mi padre, pues lo hemos llevado junto con mi madre, pero esto lo tengo yo en casa.”

“This, I would never, never get rid of this. This for me is like a piece of my father, it has been buried with him for many years and this represents the achievement, my father, we have taken him together with my mother, but I have this at home.”

Pepica Celda (filla / hija / daughter)

“Cada vegada que tinc la corbata a les mans sent que tinc un trosset d’ell, aquesta és la sensació, i la sensació que l’haja portat abans i després d’aquesta barbaritat és com una cosa seua, com si l’abraces, com que el vols.”

“Cada vez que tengo la corbata en las manos, pues siento que tengo un trocito pequeñito de él, esa es la sensación, y la sensación de que esto lo haya llevado antes y después de esta barbaridad y bueno, es algo como suyo, como que lo abrazas, como que lo quieres.”

“Every time I have the tie in my hands, I feel like I have a piece of him, that's my feeling, and the feeling that he wore this before and after this brutality and well, it's something like his, is like you hug him, like you love him.”

M. José Sánchez (neta / nieta / granddaughter)

“Jo li diria a ma güelo ara que no es preocupe, que jo faré lo que puga [...] per a que tinguen el lloc que tenen que tindre, no el que els van donar...”

“Yo le diría a mi abuelo que no se preocupe, que yo haré lo que pueda [...] para que estén en el lugar que les corresponde, no el que les dieron...”

“I would tell my grandfather not to worry, that I will do whatever I can [...] so that they are in the rightful place, not the one they were given...”

Raquel Gil (neta / nieta / granddaughter)

“El valor que tenen estos objectes per a mi és indescriptible, jo no puc dir-ho, no puc expressar-me en paraules perquè no hi ha paraules per a expressar lo que sent. [...] Ma güela va decidir que els tinguera jo, entonces, per a mi això significa molt, i si ella ho va voler aixina, jo els conservaré sempre aixina, i m’he alegrat molt mostrar-los per a que altres persones vegen i sàpien lo que passaren les persones represaliades que se quedaren en la ruïna.”

“El valor que tienen estos objetos para mí es indescriptible, yo no puedo decirlo, no puedo expresarme con palabras porque no hay palabras para expresar lo que siento. [...] Mi abuela decidió que los tuviera yo, entonces, para mí eso significa mucho y si ella lo quiso así, yo los conservaré siempre así, y me alegro mucho de mostrarlos para que otras personas vean y sepan por lo que pasaron las personas represaliadas que se quedaron en la ruina.”

“The value that these objects have for me is indescribable, I cannot say it, I cannot express myself in words because there are no words to express what I feel. [...] My grandmother decided that I would have them, so for me that means a lot and if she wanted it that way, I will always keep them that way, and I am very happy to show them so that other people can see and know what victims of reprisal went through, because they were ruined.”

Amèlia Hernández (neta / nieta / granddaughter)

“Només veure-la i saber que... jo tinc el meu avi ací, l’estic tocant, l’estic vivint; açò és un miracle, açò no és casualitat, huitanta anys sota terra i conservada...”

“Sólo verla y saber que... yo tengo a mi abuelo aquí, lo estoy tocando lo estoy viviendo, esto es un milagro, esto no es casualidad, 80 años bajo tierra y conservada...”

“Just seeing it and knowing that... I have my grandfather here, I'm touching him, I'm living it, this is a miracle, this is no coincidence, 80 years underground and still preserved...”

Francisco Sanz (net / nieto / grandson)

José Ferrer (net/ nieto/ grandson)

Dra. María Antonia Zalbidea Muñoz

Professora titular del Departament de Conservació i Restauració de Béns Culturals de la Universitat Politècnica de València

Profesora titular del Departamento de Conservación y Restauración de Bienes Culturales de la Universidad Politécnica de Valencia

Head Professor of the Department of Conservation and Restoration of Cultural Heritage of the Polytechnic University of Valencia

D'ARTEFACTES, RECORDS I MEMÒRIA HISTÒRICA

Francisco J. Sanchis Moreno
Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València

Com assenyala la nostra llei de memòria democràtica[1] en el preàmbul, "la identitat d'una comunitat es forja, alhora, en la seua solidaritat amb els més desfavorits i amb les víctimes i en la seua capacitat de reflexionar sobre la memòria col·lectiva i la històrica com a poble." Només podrem saber qui som i qui volem ser si sabem d'on procedim. En el nostre cas, la tragèdia que va suposar la Guerra Civil i la posterior dictadura només pot ser superada realment si mantenim viva la memòria de les víctimes i la seua dignitat. Dins d'una política pública de memòria, el record i la reparació a les víctimes, entenent com a tals les persones que van patir la repressió i els seus descendents,[2] pot afrontar-se des de múltiples perspectives, i hui abordem ací una de les més íntimes i pedagògiques que s'han dut a terme a la Comunitat Valenciana.

Podem qualificar les fosses i la repressió vinculada a la Guerra Civil i el franquisme com un "memoricidi"?[3] Crec que, en certa manera, sí, ja que aquest és definit per Nacions Unides com "la destrucció intencional de béns culturals que no es pot justificar per necessitat militar." És cert que les fosses no són depòsits de memòria i patrimoni comparables als museus, arxius, etc.; però sí que representen alguna cosa més que el lloc on es depositen els cossos morts de determinats enemics. Són el final d'un procés que busca alguna cosa més que véncer un enemic. Es busca la seua desaparició de la història. Això és el que es tracta d'aconseguir amb un juí sumaríssim, més ràpid i amb menys garanties per al reu, la versió dels fets del qual no té el valor que li correspon; amb el seu afusellament i la seua inhumació en fosses comunes, amuntonats uns cossos amb uns altres, sense noms, sense comunicació als familiars. Es tracta d'executar els vençuts després d'haver-los guanyat la guerra, ja no hi ha un verdader interés militar, sinó de castic, de fer-los desaparéixer de l'equació de la història. S'intenta arrasar la memòria dels vençuts, de l'enemic, els seus records, la seua identitat i d'imposar als familiars i als supervivents una amnèsia col·lectiva; per això s'ensenya als fills a no parlar d'ideologia o dels afusellats fora de casa, a no dir que ton pare era «roig», fingir creences, etc.; tot això per a crear una identitat diferenciada de la que posseïen els vençuts. Es buscava una "Nova Espanya."

Tot això es va acompanyar d'una política de reescriptura del període republicà, en el qual només van ocórrer desgràcies per a Espanya, i la Guerra Civil és presentada com una necessitat per a salvar la pàtria dels comunistes i del seu desmembrament. Així, l'eliminació tant de la identitat individual i col·lectiva com del record, és a dir l'amnèsia, ve complementada per una actuació orientada a reescriure la història i construir una nova identitat que estiga d'acord amb els ideals dels vencedors, que justificara el nou sistema i la necessitat de l'alçament militar.

Però la memòria col·lectiva actua com una capa freàtica que troba una eixida cap a l'exterior desencadenada per un esdeveniment concret, en el nostre cas la política pública que ha permés l'exhumació de les fosses dels represaliats i els seus processos d'identificació genètica.

Miguel de Unamuno parlava de la intrahistòria, plasmada principalment en la seua obra «Niebla», que podem definir com aquella història escrita en minúscula i que mai acaba d'aparéixer en la Història amb majúscules, la dels grans esdeveniments, fets i personatges, encara que és la que la conforma i la fa possible. La intrahistòria ens parla de la vida quotidiana i diària de les milers de persones senzilles que difícilment apareixeran en els llibres d'història, si no és reflectida en una xifra, en una dada quantitativa. Les fosses podrien entendre's com la intrahistòria de la guerra i la repressió. Normalment en els llibres es redueixen a una xifra d'assassinats, que, per molt que ens impressione, no reflecteix el dolor i el brutal canvi que van suposar en la vida de milers de persones. Aquest dolor i aquest canvi és el que difícilment apareix en els llibres i és el que s'amaga darrere de la dada de represaliats.

El terme «artefacte», com bé assenyala la seua etimologia, inclou tot allò produït per l'home, i per aquest mateix fet és el producte d'una societat, d'una cultura, en definitiva d'un moment històric. Hi ha artefactes grandiosos, com ara catedrals, castells i uns altres de dimensions més modestes però que ja naixen amb un gran valor cultural, com una obra pictòrica, un llibre, etc.; però també n'hi ha que sorgeixen amb un caràcter funcional i que és el pas del temps i les circumstàncies del seu ús els que els fan representatius d'una societat o d'uns esdeveniments. Com a exemples d'aquests últims, en el cas de la memòria democràtica estarien els uniformes a ratlles dels presos i preses en els camps de concentració nazis, les cordes amb què s'emmanillava els afusellats en la Guerra Civil i repressió posterior, etc.

Aquests artefactes constitueixen una font a través de la qual estudiar i descobrir les persones o societats que els van produir, i per això són una font, o una de les bases sobre la qual es construeix la memòria col·lectiva d'una societat. Si estudiem els artefactes d'un moment històric del passat, aquests es converteixen en una font històrica que en moltes ocasions, a diferència d'altres, adquireixen un fort paper d'evocació per a les persones que mantenen aquesta relació emotiva amb ells, per formar encara part de la seua memòria com a individus. Aquesta funció emotiva destaca especialment en aquells objectes que no es van construir per l'home per a aquest fi concret, sinó que adquireixen aquest valor per l'ús de de-

1 Llei 14/2017, de 10 de novembre, de la Generalitat, de memòria democràtica i per a la convivència de la Comunitat Valenciana.
2 Resolució 60/147, aprovada per l'Assemblea General de Nacions Unides el 16 de desembre de 2005: "Principis i directrius bàsics sobre el dret de les víctimes de violacions manifestes de les normes internacionals de drets humans i de violacions greus del dret internacional humanitari a interposar recursos i obtindre'n reparació."
3 Terme encunyat per l'historiador croat Murta D. Grmek per a descriure la destrucció de la Biblioteca de Sarajevo.

terminat individu o d'una societat en un moment donat. Així, una corda d'espart no té un marcat valor emotiu, llevat que aparega, per exemple, lligant les monyiques d'un afusellat soterrat en una fossa comuna del franquisme. Ací aquesta corda significa tot el dolor, tots els records d'una persona, d'una família i probablement d'un col·lectiu.

Aquests «artefactes», aquests objectes o vestigis actuen com a detonant que posa en marxa la reconstrucció d'un fet, d'un record, en el subjecte que hi manté una relació afectiva. Vist d'aquesta manera, l'artefacte o objecte deixa de ser una mera cosa per a convertir-se en un contenidor d'informació, informació que es caracteritza per tindre una forta càrrega emotiva per a l'individu.

Aquests vestigis ens serveixen per a rememorar un esdeveniment, i per tant ens conviden a posar en pràctica el record d'un fet passat. Són el testimoniatge d'un individu d'una societat, que voluntàriament o involuntàriament ha convertit aquest testimoniatge en testimoni del que ha ocorregut, en testimoni dels afanys i actuacions dels individus que els van posseir. Com a testimonis no busquen en la majoria de casos reivindicar la seua actuació, la seua vida,[4] sinó que simplement deixen constància del que ha ocorregut.

Aquests artefactes, com a autèntics testimonis, ens informen del que va succeir, no ho interpreten: això ho deixen per al receptor del testimoniatge. Aquest receptor serà el que donarà un major o menor significat al relat que transmet l'objecte. Recordem que el terme grec per a designar el testimoni ha derivat en valencià en la paraula «màrtir»,[5] que s'empra per a referir-se a aquells que donen un testimoniatge de les seues creences, perquè les han observades directament o perquè s'han confirmat en les seues vides. De fet, l'ús d'objectes erigits com a testimonis d'un acord, un esdeveniment o una obligació és innat a l'home; n'hi ha prou de recordar els arcs de triomf, els documents que arrepleguen un tractat de pau, el muntó de pedres com a testimoniatge del pacte entre Jacob i Laban,[6] etc.

Aquest relat oferit per l'artefacte no deixa de ser un producte cultural que és interpretat pel receptor, tant individualment com col·lectivament, i per això aquest pot ser potenciat eixint de l'esfera personal i familiar per a convertir-se en un símbol utilitzat per una política oficial. Política que busca consolidar en aquest record un conjunt d'actuacions destinades a aconseguir un present i un futur millor.[7] Això converteix el relat del testimoni en un objecte de la postmemòria que busca fer-ne un ús públic i pedagògic per a capturar l'oient, el receptor, i sumar-lo a la seua causa.

La coincidència de l'estudi antropològic i històric sobre aquests objectes i el relat que ens transmeten sembla clara. No obstant això, en el cas dels objectes "reapareguts" en les fosses ens interessa més el vessant de les vivències, tant dels que van tindre originàriament aquests objectes com dels que hui dia els reben i els incorporen al seu jo més íntim. La Història, com a disciplina, se centra més en l'anàlisi del passat, dels fets i processos, més enllà dels individus i les seues vivències particulars, que són considerats com a exemples extensibles a col·lectius.

En la memòria històrica els objectes ens parlen de l'experiència que va afectar unes persones, perquè la van viure directament, i del record que en queda en les persones que van arribar a conéixer aquesta experiència per la transmissió d'uns altres. Aquesta postmemòria és la memòria dels que no van viure els fets directament, la dels fills i nets de la generació que va patir el trauma. Per a la memòria històrica que el relat siga verídic al cent per cent no importa massa, sempre que siga autèntic i real per al testimoni que ens el narra. No volem fer Història, però sí que volem transmetre la versió dels testimonis. Als historiadors correspondrà contrastar aquests relats amb un altre tipus de fonts per a oferir, amb el conjunt, un reflex objectiu del que va ocórrer i de les causes que van produir aquests esdeveniments. La postmemòria, o memòria de les generacions posteriors, ens reflecteix la importància que van tindre aquestes experiències viscudes pels individus represaliats, ja que es van transmetre entre generacions, i les conseqüències que van produir en les vides de les seues esposes, pares, fills, etc., conseqüències que van ser fins a tal punt rellevants que encara hui segueixen presents en aquestes persones.

La magnitud de la repressió durant la Guerra i posterior dictadura fa que aquestes experiències no siguen només individuals, ja que, com que els va passar a multitud de persones,[8] aquestes esdevenen experiències col·lectives, amb les seues pròpies especificitats en cada cas, però amb un substrat comú.

Aquests objectes que havien desactivat, que no perdut, el seu valor d'ús, ja que en ser soterrats amb els seus posseïdors semblaven mancar de funcionalitat, semblaven perduts, un mer desfet. Però el desencadenant del seu redescobriment gràcies a una intervenció arqueològica els brinda una segona oportunitat. Ja no són només objectes que evoquen memòries, sinó que podem parlar de la memòria dels objectes, entenent com a tal el vincle que s'estableix entre un individu i una acció humana amb un objecte. Aquests es converteixen no sols en objectes socials, enfront dels propis de la naturalesa, sinó que arriben a convertir-se a vegades en el que Violette Morin va denominar «objectes biogràfics».[9] En ells la relació de la gènesi arriba a invertir-se, i ja no és el Subjecte qui fa l'Objecte, sinó l'Objecte el que "substitueix" el Subjecte, perquè les seues ulleres o la seua pipa no són tant objectes del mort, sinó que ens evoquen el mort íntegrament; d'ací la importància d'aquesta exposició.

4 Aquest valor sí que seria atribuïble a aquells objectes que conserven missatges escrits destinats a familiars o amics, per exemple les cartes de despedida dels que anaven a ser afusellats en què insten la seua família, especialment els seus fills i filles, que vagen amb el cap ben alt, perquè son pare o sa mare no ha fet res per a morir d'aquesta manera.

5 Segons el «Diccionari català-valencià-balear», màrtir: "pres del llatí martyr (< grec μάρτυρ) 'testimoni.'" (https://dcvb.iec.cat/).

6 Gènesi 31: 44–48.

7 Sobre aquest paper potenciador o silenciador d'un record per part d'una política oficial, vegeu François Hartog, "El testigo y el historiador," «Estudios sociales 21», núm. 1 (2001), pp. 9–28.

8 Només en el cementeri de Paterna la repressió franquista va suposar l'afusellament de més de 2.200 persones.

9 Violette Morin, "El objeto biográfico," «Los objetos», Abraham A. Moles i altres (Buenos Aires: Tiempo contemporáneo, 1969), pp. 187–199.

La camisa amb inicials M.G. de Miguel Galán
La camisa con iniciales M.G. de Miguel Galán
Miguel Galan's shirt, embroidered with his initials, M.G.

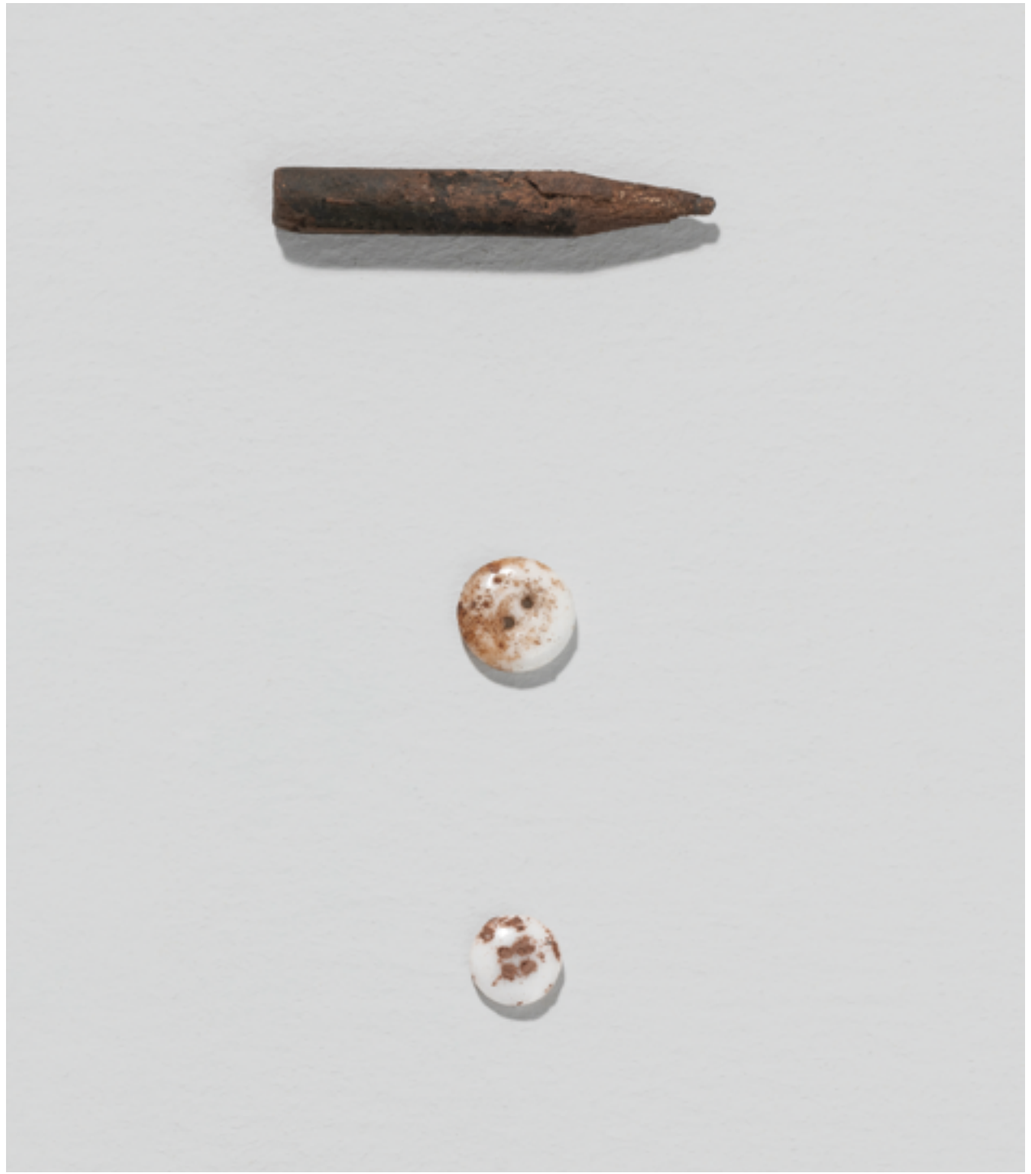

El botó i el llapis de Pedro Simón,
i el botó de Verónica Calle

El botón y el lápiz de Pedro Simón,
y el botón de Verónica Calle

Pedro Simón's button and pencil,
and Verónica Calle's button

L'ampolleta de José Celda
La botellita de José Celda
José Celda's little bottle

La corbata de José Alba
La corbata de José Alba
José Alba's tie

Les cordetes de Salvador Tortajada
"Les cordetes" de Salvador Tortajada
"Les cordetes" (ropes) of Salvador Tortajada

1612

TARJETA POSTAL

San Miguel de los Reyes
18 de julio de 1939.

En este mismo día me entregan una carta en la cual contiene el retrato de mi queridísimo hijo. Desde el 18 de junio estoy en una celda incomunicado y sentenciado a muerte sin ser culpable para mi querido hijo George le digo sabe para siempre que su padre no ha matado a nadie ni tampoco robado sino que un inocente víctima de muchas injusticias. Manuel

Tu padre Hernández

La fotografia que guardava Manuel Hernández del seu fill George
La fotografía que guardaba Manuel Hernández de su hijo George
The photograph that Manuel Hernández kept of his son George

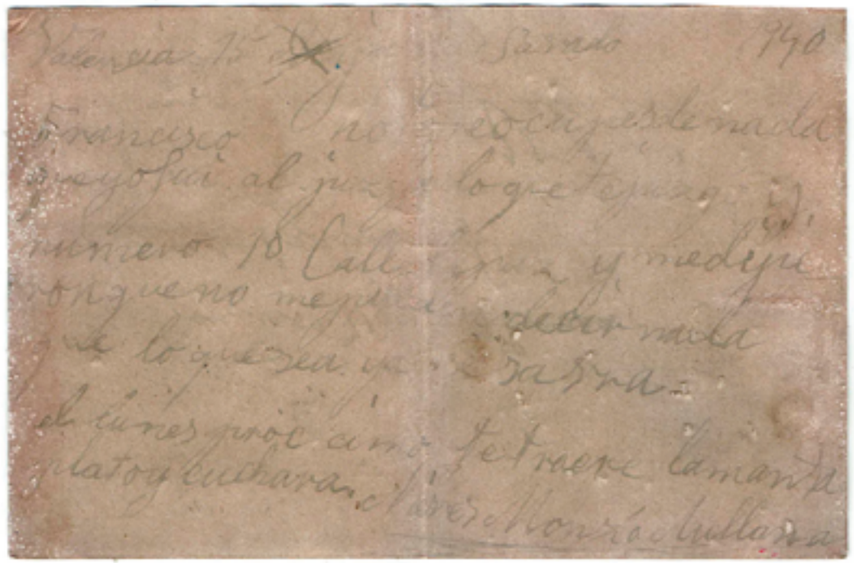

La postal que conservava Francisco Sanz de la seua dona, Nieves Monzó
La postal que conservaba Francisco Sanz de su mujer Nieves Monzó
The postcard that Francisco Sanz kept of his wife Nieves Monzó

LA FOSSA 128

Dr. Vicent Gabarda Cebellán

L'1 d'abril de 1939, el III Any Triomfal segons els documents de l'època, Franco, des del seu Quarter General, i pel que sembla afectat per una grip suau, va escriure el que seria el seu últim comunicat de guerra: «Cautivo y desarmado el Ejército Rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado». S'iniciava així a la província de València, i també en aquelles que havien continuat mantenint-se sota el control del Govern republicà, el que per a altres llocs havia començat a aplicar-se a mesura que anaven caient en mans de l'exèrcit sublevat: la repressió sistemàtica sobre tots aquells que, per un motiu o un altre, havien contribuït al fracàs de la sublevació militar de juliol del 36 i al retard en la imposició, en tot el territori, d'un ideari retrògrad de marcat caire feixista, que acabaria amb tots els canvis realitzats o planejats per la desapareguda II República Espanyola.

Una repressió posada de manifest en milers d'assassinats i execucions, milers i milers de condemnes de presó, de multes, sancions econòmiques, censura prèvia, amb la imposició d'una moral timorata i una religió, la catòlica, que renaixia de les seues cendres, sense oblidar la persecució de les llengües vernacles i altres cultures que no foren la castellana..., una regressió en tots els aspectes imaginables. I fam, destrucció i misèria de què els únics culpables van ser els perdedors de la guerra, com bé es van preocupar d'obligar a creure, d'obligar a assumir, i conseqüentment els deutors que havien de contribuir amb les seues propietats a restaurar la destrossada economia, o almenys la d'alguns.

Noves lleis, actualització dels bàndols de guerra dictats al juliol de 1936, implantació de tribunals militars per tota la geografia, substituint els civils en l'anàlisi i la condemna de tota classe de delictes, civils i militars, sobre tot tipus de persones, civils i militars, sotmeses totes al Codi de Justícia Militar, no ho oblidem, ja en temps «de pau».

Ocupada militarment tota la província, confirmats en els seus llocs els membres de les noves corporacions municipals, afins als vencedors, s'inicia un llarg i penós procés de classificació i purificació, fomentant un clima d'odi, tensió i coacció, manifestat en denúncies i delacions exigides des de la premsa i la ràdio, creant una situació crispant en què tots podien acusar i alhora ser acusats. En una nota de Govern Militar, arreplegada en la premsa del moment, podia llegir-se:

> Notas de gobierno militar
>
> Toda persona que conozca la comisión de un delito llevado a cabo durante la época de dominación roja, se halla obligado a denunciar el hecho ante el Jefe de Sector a que corresponda su domicilio, a fin de llevar a cabo en la debida forma el espíritu de justicia que anima a nuestro caudillo.[1]

1 Diari «Avance» de 31 de març de 1939.

Per a això, la ciutat de València va quedar dividida en sis sectors amb locals on arreplegar les denúncies[2] que serien la base dels procediments sumaríssims; i per la resta de la província es van distribuir 86 tinents i capitans, acompanyats d'una xicoteta guarnició militar, que ocuparien els jutjats més importants, tenint com a missió la «detención de personas responsables de delitos cometidos bajo el dominio rojo... sin descanso, con las miras en el interés de la Patria, y necesitando para ello el concurso ciudadano, por lo que se hace presente a todos los buenos españoles, el deber en que están de prestar su ayuda, denunciado a toda persona a quien pueda imputarse delito alguno, advirtiendo que de no hacerlo se hace culpable de encubrimiento».[3]

A primers de maig es van crear en cada regió militar les auditories de guerra (serveis de justícia) amb els seus consells de guerra permanents, així com una multitud de jutjats militars encarregats d'instruir els procediments sumaríssims; un d'ells serà el Jutjat Militar número 8, el que ordenarà la inscripció en el Registre Civil corresponent de la major part dels executats a la província de València, com a última fase del procediment sumaríssim en el cas de les condemnes a mort; va tindre la seu en el número 42 del carrer de la Pau, en l'edifici del Palace Hotel, el que havia sigut seu del Congrés d'Intel·lectuals per a la Defensa de la Cultura.

Arrere quedaven aquells temps en què cada general al comandament d'una zona determinada (Cabanellas a Saragossa, Mola a Navarra, Queipo a Andalusia...) era el responsable directe de l'aplicació o no de les sentències de pena de mort; arrere quedaven també els temps dels passejos i l'actuació indiscriminada de grups de falangistes, carlistes, o cedistes, encarregats de netejar una rereguarda no sempre fidel, malgrat el seu recentment estrenat «alliberament». Ara tot estava centralitzat en el Quarter General del Caudillo, d'un d'aquests generals sublevats, el «primus inter pares» de l'edat contemporània, i de la seua auditoria jurídica, al comandament del coronel jurídic Lorenzo Martínez Fuset; per les mans d'aquest últim passaven els resums de totes les sentències de pena de mort dictades pels diferents tribunals militars establits per tota la geografia, examinant-los i preparant-los per al «coneixement» de Franco.

Presons locals, comarcals i provincials, quarters, convents, magatzems convertits en presons provisionals, per on passaran tots aquells que havien ocupat càrrecs públics en ajuntaments o comissions gestores, o en comités o en sindicats, o que d'una manera o una altra havien atemptat contra una de les bases del nou Estat, la propietat privada. Tots ells eren coneguts per tots, i van ser els primers a ser tancats, jutjats i condemnats.

2 Establits el mateix dia 30 de març de 1939 per la Columna d'Ordre i Policia d'Ocupació, al comandament del coronel Aymat i el seu segon cap Andrés Aya, estaven situats als carrers de Cavallers, Campaners, Sagunt, Ramón y Cajal, Sorní i avinguda del Port, amb un comandant en cap en cada un.

3 Diari «Avance» de 4 d'abril de 1939.

Les localitats d'Albaida, Alberic, Alzira, Ayora, Benaguasil, Carlet, Chelva, Enguera, Gandia, Godella, Llíria, Ontinyent, Requena, Sagunt, Sueca, Torrent, Utiel, Villar del Arzobispo, Xàtiva i Chiva, caps de partit judicial la majoria d'elles, seran testimoni d'aquests juís sumaríssims, que implicaran l'execució per afusellament, en les tàpies dels mateixos cementeris municipals, de les sentències condemnatòries. Però també Paterna, municipi pròxim a València, on es duran a terme les dictades pels tribunals militars de la capital, els més nombrosos sens dubte, i els que més prolongaran la seua actuació al llarg del temps (els primers, llevat de comptades excepcions, es limitaran a dues o tres «saques» realitzades en els primers mesos de la immediata postguerra, ja que van traslladar el personal, la documentació i les causes pendents als jutjats de València a principis de 1940), atés que a Paterna van començar les execucions el 3 d'abril de 1939, quatre dies tan sols després de l'entrada de les tropes a la ciutat, i van finalitzar al novembre de 1956; durant aquest temps, 2.237 persones van ser executades en el paratge conegut com «el Terrer», i els seus cossos, en la immensa majoria, soterrats en unes fosses comunes obertes a aquest efecte. Es tancava amb això un procediment que implicava retirar de la societat una ingent massa humana formada per homes i dones el passat dels quals i les idees dels quals, antigues i actives, no eren acceptades pel nou règim, i que per a la seua implantació i persistència en el poder no van dubtar a eliminar físicament els enemics, durant la Guerra Civil i finalitzada aquesta, acusats de rebel·lió militar, quan ni eren militars (en la seua majoria) ni s'havien rebellat, sinó tot el contrari. Advocats, metges, mestres, enginyers, mecànics, obrers, jornalers, llauradors, rics, pobres... seran tancats anys i anys, patint fam, amuntonament, set, malalties, falta de tractament d'aquestes, palisses, vexacions, trasllats d'un punt a un altre de la geografia, separats de les seues famílies, del seu entorn, o aïllats en cel·les de condemnats a mort, des de les quals es comunicaven amb l'exterior en moments comptats, controlats, judicialitzats, censurats, de tal manera que molts dels familiars no s'assabentaven de l'execució de la sentència fins que ja era tard per a un últim adeu. I molts no van arribar a saber el lloc exacte on reposaven les restes del seu ser estimat.

Paterna, un municipi que en aquells anys comptava amb una població d'uns 6.000 habitants, va veure el seu cementeri municipal créixer de forma desaforada perquè quasi la meitat de la seua superfície va passar a ser ocupada per unes enormes fosses comunes (rectangulars, d'uns 2 per 2,5 metres de costat, i cinc, o sis, o més metres de profunditat), al fons de la qual eren llançats els cossos sense vida dels presos que, procedents de Sant Miquel dels Reis o de la Presó Model, havien sigut executats, per «saques», unes hores abans en les instal·lacions militars pròximes. Traslladats en camions des de la presó fins a l'aquarterament, des d'allí serien conduïts en grups més reduïts al «Terrer», i de nou, però ja sense vida, en aquells mateixos camions a les portes del cementeri, on l'enterrador se'n faria càrrec. Per descomptat que les famílies no podien estar presents ni en l'execució ni en el moment de la inhumació. Segrestats en vida i després de morts.[4]

4 Per descomptat, sempre hi ha excepcions; malgrat la situació regnant, si es tenia influència, siga social, política o econòmica, el cos podia ser retirat de la fossa comuna i enterrat en un nínxol individual adquirit per la família (són coneguts els casos de Joan Peset, Joan Peiró, Carceller, etc., etc.).

De forma anònima, sense noms, sense registres, sense identificacions prèvies; tan sols una cronologia elaborada a partir dels llibres del Registre Civil i el record d'algun familiar present en el moment de la inhumació, o dels retalls de la roba, botons cridaners, arreplegats per un dels enterradors, i relacionats amb el lloc en què havia sigut inhumat el seu propietari.

De manera massiva, amb «saques» de 10, 15 o 20 persones; amb fosses que acullen 5 o 6 «saques»; fosses amb les restes de 30, 40, 50 cossos, però també amb més de 100 individus en algunes d'elles; cossos llançats des de l'exterior, «agarberats», com es diu per aquestes terres, coberts amb una capa de calç per a accelerar la descomposició, i una de terra, perquè suporte el pes dels nous cossos, l'una sobre l'altra, fins a reblir la fossa; cossos l'únic sudari dels quals era la roba amb la qual havien eixit de la presó, a vegades fins i tot amb les cordes amb què anaven lligats per a evitar les fugides; roba personal, no uniformes de presidiari (això havia de quedar limitat per als de les llargues condemnes), amb pantalons i jaquetes de pana, bruses de llaurador, ulleres, llapis, misteres, algun retall de paper, i bales; bales que van perforar la roba i la carn i van quedar allotjades en els seus cossos, només que la seua descomposició fa que ara apareguen com al costat d'ells, i no dins d'ells.

Perquè sí, perquè la mateixa massificació de les execucions, la seua freqüència i el volum de cossos a soterrar va dificultar, sens dubte, el procés de descomposició dels cossos i va fer que no pogueren reutilitzar-se les fosses i fora necessari ampliar les dimensions del cementeri.

I pel que sembla, quan ja era possible buidar-les, es va pensar que ja no era necessari, que podrien construir-se nínxols en els nous terrenys adquirits. I les fosses, malgrat ser propietat municipal, es van mantindre intactes.

Fins ara, en què un moviment reivindicatiu de familiars interessats a saber què va ocórrer amb els cossos pertanyents a uns homes que un dia van deixar d'ocupar unes cel·les de condemnats a mort, interessats a recuperar aquestes restes i donar-los una sepultura digna, individualitzada, identificada si és possible, ha fet que les fosses tornen a obrir-se, que les restes tornen a veure la llum, que xicotets retalls de tela, llapis, medalles ajuden els equips d'arqueòlegs, antropòlegs, forenses, historiadors a identificar unes restes destrossades per tants anys sota terra. Uns retalls que, a vegades, aquesta mateixa profunditat a què van ser llançats, la pressió produïda pel pes de tants cossos en tan poc d'espai, han permés que més que retalls siguen les peces completes de roba, amb les seues inicials brodades en camises o mocadors, les seues cremalleres que encara funcionen i que amaguen en les seues butxaques notes manuscrites, retalls de la vida d'un mort, el que es troben els equips de treball. Són, sens dubte, el primer contacte amb el passat de la persona que es busca.

S'obri amb això un procés que pretén tancar aquesta fase d'oblit a què vam estar condemnats i traure a la llum el que durant tants anys s'ha ocultat, no per a obrir ferides sinó per a tancar definitivament aquest buit del nostre passat.

EL RETROBAMENT DE VERÓNICA CALLE ALONSO I PEDRO SIMÓN LLORENTE

Miguel Mezquida Fernández | Azahara Martínez Vallejo | Dr. Javier Iglesias Bexiga | Alejandro Calpe Vicente
Associació Científica ArqueoAntro

La recuperació i identificació de les restes de Verónica Calle Alonso i Pedro Simón Llorente (fig. 1) és potser una de les històries més dramàtiques i complexes, però amb millor final que hem viscut des que començàrem a col·laborar i treballar en processos de Memòria Històrica i Drets Humans. Poder ajudar la família Simón exhumant fins a tres dels seus membres, d'una manera o d'una altra, víctimes del franquisme, sens dubte ens ha fet millors professionals, però també millors persones.

Entre finals de l'any 2015 i principis del 2016 ens van arribar diferents peticions per a la investigació, localització, excavació, exhumació i identificació de represaliats de la «saca» del 18 de gener de 1940 a Paterna, d'un total de 52 persones segons els estudis de Vicent Gabarda Cebellán[1]; entre elles es trobava la de Laura Martín Díez, besneta de Pedro Simón Llorente, natural de Palacios de la Serra (Burgos). Laura, en aquell moment, poc havia pogut saber per la seua família del seu besavi, i el seu primer contacte real amb la història del seu familiar va ser sis anys abans (al voltant del 2010), quan, per un investigador de la zona que va estudiar els represaliats de la província de Burgos, va saber que va ser una persona important en la localitat. Pedro Simón estigué vinculat als moviments sindicals, es va integrar en la UGT, i posteriorment va arribar a ser alcalde socialista durant quatre anys (segons es desprén del procés sumaríssim), període en què va iniciar grans reformes progressistes. Això, pel que sembla, li va generar diversos enemics al poble, com es pot observar en les denúncies que figuren en l'Expedient Judicial de l'Arxiu General i Històric de l'Aire de Madrid. Per això, una vegada iniciada la guerra, va fugir a la zona republicana, on es va integrar en l'Exèrcit Popular, i va obtindre la graduació de cap en la Secció de Transmissions d'Aviació. Tot això, sumat a la seua anterior condició sindical i política, va ser suficient per a ser finalment condemnat a mort, i assassinat a Paterna.

En el seu afany per conéixer més sobre el seu besavi, Laura va contactar amb el GRMH i amb ArqueoAntro, i posteriorment, en conéixer també la seua intenció d'exhumar-lo i traslladar-lo a la seua població natal, la vam posar en contacte amb la resta de familiars interessats a exhumar la Fossa 113 de Paterna. Així va sorgir l'Associació de Familiars de Víctimes del Franquisme de la Fossa Comuna 113 de Paterna, que, com a promotora de l'actuació, va aconseguir les subvencions pertinents de la Diputació de València per a fer els treballs que es van dur a terme principalment entre els anys 2017 i 2018.[2]

La Fossa 113, al costat de la 81, 82, 91, 91-B i 92, va ser de les primeres que vam exhumar a Paterna, i això ens va permetre conéixer de primera mà la dimensió dels processos en aquest cementeri, tant a nivell arqueològic com antropològic. Alhora vam poder observar la significativa varietat i en alguns casos qualitat dels materials o objectes associats que es trobaven al costat de les restes òssies de les víctimes, com ara carteres, tabaqueres o petaques de tabac (fins i tot amb restes de tabac i paper), misteres, pipes, pròtesis dentals (algunes amb peces o fundes d'or), monocles, ulleres, pedres tallades amb inicials a manera de xapa identificativa, llapis, monedes o records com una bala; i també altres materials més comuns, com ara botons, sivelles, cinturons o fragments de tèxtil i calçat. D'altra banda, també vam registrar cordes d'espart emprades per a conduir les víctimes emmanillades fins al punt d'afusellament, i projectils (sovint dels calibres 7 mm Mauser i de 9 mm llarg), que correspondrien amb l'armament utilitzat per a la seua execució.[3] Llevat dels elements excepcionals que solen documentar-se en cada fossa, aquests són els materials que solen recuperar-se en cada una de les fosses de Paterna, almenys les que s'han intervingut per part de l'Associació Científica ArqueoAntro (Fosses 22, 33, 57, 73-B, 81, 82, 91, 91-B, 92, 94, 100, 111, 112, 113, 115, 120 o 128).

La cultura material o l'estudi de la materialitat (com sol agradar dir a dos grans especialistes com Alfredo González Ruibal i Xurxo Ayán Vila) és bàsica perquè l'arqueòleg puga analitzar qualsevol moment històric, ja que els objectes ens aporten informació sobre els mateixos individus, però també sobre la societat en la qual conviuen. Per això, en els contextos forenses en què ens trobem en excavar i exhumar una fossa amb víctimes de la Guerra Civil i el franquisme, els objectes són molt útils, o fins i tot vitals, a l'hora d'ajudar a la identificació de les víctimes; sempre que la documentació en camp siga exhaustiva i es puga comptar amb «dades antemortem» de les víctimes, gràcies al treball previ d'investigació i entrevistes amb els familiars demandants de la busca que puguen aportar dades sobre el seu parent i la seua indumentària.

Els objectes recuperats en les fosses solen poder encaixar-se en tres tipologies bàsiques: objectes personals (vestimenta, calçat, ulleres, pròtesis dentals, carteres, documents, monedes, cartes, etc.); objectes carceraris i d'higiene personal (que poden ser també personals, com culleres, llemeneres, raspalls de dents, pintes, o xicotetes manufactures que els servien de distracció o que fins i tot realitzaven per als seus familiars), i objectes

1 Vicent Gabarda Cebellán, "Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)," (València: PUV, 2007), p. 398.

2 Per a més informació, vegeu: Miguel Mezquida Fernández i altres, "Procesos de Excavación y Exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna," Actes «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (València: Diputació de València, 2018), pp. 146-156.

3 Javier Iglesias Bexiga i altres, "Proceso de exhumación, cadena de custodia e identificación de los cuerpos. Aspectos técnicos y jurídicos. Antropología forense durante los trabajos en el Cementerio Municipal de Paterna," Actes «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (València: Diputació de València, 2018), p. 155.

relacionats amb l'afusellament (com les lligadures[4] i els projectils[5]). Encara que en alguns casos també hem pogut registrar productes alimentaris, com ara pinyols de bresquilles o albercocs, pinyols de raïm o cacauets (que s'han localitzat sovint en les butxaques dels pantalons de les víctimes, o fins i tot en els seus estómacs).

En el cas dels materials associats documentats en l'exhumació de Pedro Simón Llorente (Individu 33, UF-3044, de la Fossa 113 del Cementeri Municipal de Paterna), podem dir que, a excepció d'un cèntim francés, la resta d'elements són prou freqüents dins dels contextos de les fosses de Paterna, o de les que solen intervindre's en la resta de l'Estat: un cinturó amb sivella (possiblement d'origen militar), un fragment de tela de jaqueta, un fragment de tela (possiblement de camisa), dos llapis menuts de fusta, una mina de grafit amb restes de fusta de llapis, huit botons de fusta de jaqueta, dos botons de baquelita blanca de camisa, dos botons de nacre de roba interior i un botó de fusta de pantalons (figs. 2 i 3). A simple vista, poden semblar elements comuns, però la bona manufactura del cinturó i la sivella metàl·lica ens confirmen que la víctima va formar part de l'Exèrcit Popular de la República; els llapis ens indiquen que era una persona relativament instruïda que escrivia sovint a la seua família (desgraciadament aquestes cartes no es conserven perquè van ser destruïdes); els botons de la jaqueta ens diuen que en el moment de l'afusellament (al ser una «saca» del 18 de gener) feia fred, i en general que anava ben vestit.

Finalment, el cèntim francés sembla més un record personal o familiar. No obstant això, fora de les connotacions històriques i antropològiques que puguen extraure els diferents especialistes i investigadors, aquests materials també ajuden a humanitzar l'individu, li donen un volum físic que a vegades només les restes òssies ja no tenen; i, per descomptat, per als familiars de les víctimes aquests objectes tenen una càrrega emocional que els connecten amb els seus parents, un simple llapis o un xicotet botó de nacre o baquelita ajuden a establir un diàleg intern amb l'antecessor, que d'una altra manera seria impossible.

En la pràctica i segons la legalitat vigent (lleis de Memòria estatal i autonòmiques, quan es dona el cas), aquests materials no poden ser entregats a les famílies fins que no es complete el procés d'identificació. Una vegada finalitzat aquest procés, en el moment de la devolució de les restes òssies també s'inclouen els objectes associats, perquè els familiars en disposen (tant si decideixen reinhumar-los amb la víctima, com quedar-se'ls). Els objectes, a la seua manera, també solen viure un periple d'estudi, en el qual es manté la cadena de custòdia pels diferents tècnics de cada equip que els analitzen. En el cas de l'Associació Científica ArqueoAntro solen depositar-se en el Museu de Paterna o en installacions que cedeix l'Ajuntament de la citada ciutat, perquè Inma Herranz Rodrigo (conservadora i restauradora) i Eloy Ariza Jiménez (documentalista) puguen tractar els materials i documentar-los de cara a elaborar els informes i memòries corresponents.

4 Vicent Gabarda Cebellán i altres, "La memòria en un racó," (Manises: Ajuntament de Manises, 2019), pp 55-56.

5 Miguel Mezquida Fernández i altres, "Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular," «Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020», coord. Vicent Gabarda Cebellán (València: Diputació de València, 2021), p. 311.

El nostre contacte directe amb els materials comença amb l'extracció dels elements de la fossa, i acaba amb la devolució de les restes òssies i els seus objectes associats individualitzats, ja estiguen o no identificats (en l'últim dels casos les lleis obliguen a inhumar-los llevat que hi haja un consens entre les associacions o agrupacions de les víctimes). No obstant això, la importància i les connotacions que tenen aquests materials, al costat de la seua gran quantitat i qualitat en les fosses de Paterna, ens va plantejar des d'un primer moment (ja en 2017) la necessitat que hi haguera, almenys, una mostra museïtzable per a interpretar-los. I així li ho vam comunicar a les famílies i a les diferents institucions implicades en els processos d'intervenció de fosses de la Guerra Civil i del franquisme. Per fi quatre anys després sembla que ha calat aquest discurs, i, assessorats per diferents tècnics, la Diputació de València, de la mà de la Delegació de Memòria Històrica i dels serveis del Museu Valencià d'Etnologia (l'ETNO), ha començat a conservar i restaurar part d'uns primers materials que familiars de víctimes i associacions de familiars de víctimes estan cedint. Això obri un gran ventall de possibilitats immillorables de cara a futures exposicions temporals, però sobretot perquè es consolide una proposta museogràfica permanent que permeta interpretar un context tan difícil com el de la guerra i la dictadura a través d'aquests materials.

Però fins a arribar a la identificació de Pedro Simón vam haver de recórrer un llarg camí. Laura, en ser besneta, no era una bona candidata per a agafar-li la mostra d'ADN, i vam recórrer a diversos nets de la víctima. No obstant això, després d'uns primers resultats genètics l'Individu 33 no va obtindre cap emparellament, la qual cosa vol dir que amb aquestes anàlisis (conegudes a la fi de l'any 2018), Pedro no estava entre els identificats. Davant l'alt percentatge de restes òssies amb ADN (més del 80%), vam decidir plantejar a Laura l'opció de recórrer a l'ADN d'algun dels fills, un dels quals, Juan Simón Calle, portava mort des de l'any 1977, i es trobava inhumat en el Cementeri del Monestir de San Salvador de Oña. Una vegada resolts els tràmits legals i amb els permisos a la mà, part de l'equip d'ArqueoAntro hi va anar, i no sols vam recuperar una mostra de Juan, sinó que vam exhumar el cos complet, aprofitant la conjuntura per a posteriorment traslladar les restes fins a Palacios de la Sierra.

En aquesta primera visita a la població burgalesa després de l'exhumació de Juan (a la primavera de l'any 2019), vam saber també del desafortunat final de Verónica Calle, que va morir, després de viure la dura postguerra com a vídua d'un afusellat, el 15 de novembre de 1960, i va ser inhumada en un racó de l'antic cementeri parroquial de Palacios de la Sierra sense cap indicació, al no voler perdonar en la seua última confessió els delators del seu marit. Per tot això, i amb els resultats positius obtinguts poc després, una vegada fet l'acarament genètic de les mostres de Juan, vam decidir aprofitar els dies previs als actes d'homenatge i inhumació de Pedro Simón Llorente (entre juliol i agost de 2019, dos anys després de finalitzar l'excavació), per a tractar de localitzar i exhumar Verónica, ja que segons diversos testimonis es trobava en una zona molt concreta del cementeri. I així va ser com també vam poder localitzar les restes de Verónica, després d'una parell de dies de treball braç a braç al costat de la resta de la família de Laura, de Pedro, de Juan i de la mateixa Verónica. D'ella, al costat de les restes òssies només vam poder recuperar un botó de baquelita blanca (fig. 4), possiblement del vestit que devia

portar. “Tan sols” un botó, però que per als descendents de nou suposa una connexió amb el seu familiar desaparegut o mort.

Finalment, i gràcies a l’ADN de Juan, es va poder identificar Pedro, i vam tindre l’oportunitat d’exhumar també les restes de Verónica. Així, només unes hores després de la reinhumació de Pedro, es va produir el retrobament amb la seua dona, Verónica. (figs. 5 i 6) Actualment els tres reposen junts en el nou Cementeri Municipal de Palacios de la Sierra.

Gràcies, Laura, per confiar en nosaltres, a pesar de totes les complicacions viscudes al llarg de més de dos anys de treball incert per a la família; i gràcies als membres i col·laboradors del nostre equip, que van estar al peu del canó treballant de manera voluntària i fent hores de més a molts quilòmetres de casa per mitja província de Burgos, per a finalment aconseguir no sols identificar Pedro, sinó també aconseguir que la seua esposa, Verónica, i el seu fill, Juan, pogueren descansar al seu costat.

PEPICA CELDA SOLER, UNA VIDA SENSE EL PARE – LA XIQUETA ENDOLADA

Vicent Garcia Devís

La primera vegada que Pepica va eixir de València va ser per a fer un viatge a Brussel·les. Venia amb la seua cosina Amparo Devís Soler, ma mare, per a passar dos setmanes en ma casa. Jo treballava de corresponsal de RTVV a la capital comunitària. Pepica sempre havia volgut eixir d'una Espanya en blanc i negre que havia assassinat son pare i havia empresonat la mare. I estigué a punt d'anar-se'n a Alemanya quan es va fer major... per a fugir d'un país que havia convertir el seu pare, un llaurador honest, en un delinqüent oficial.

Elles dos, mare i tia, al voltant dels huitanta anys..., però amb una vitalitat que només tenen les dones que han patit en la vida; venien amb dos maletes cada una, plenes de coses per a l'expatriat, fill i nebot. Pepica portava un pollastre de corral mort i pelat en la maleta com si a Flandes no hi haguera més que vaques.

Assentats a taula, al segon pis de la rue John Waterloo Wilson, 76, al costat de Square Ambiorix, en el barri europeu, entre Schaarbeek i Saint-Josse, Pepica em va explicar una història familiar que era un tabú des de sempre. Una història que quan es contava sempre es feia a mitges i s'interrompia cada vegada que algú s'acostava a la taula, a les ties, a Pepica i a Carmen, les filles de José Celda Beneyto i Manuela Soler Barral.

Havia finalitzat la guerra i Manuela, Manola, esperava a José per a dinar i no arribava. Passaren les hores i no arribava. Manuela va agarrar les dos filles de les mans i s'enfilà arrossegant-les cap al camí de la mar. Al costat de les vies i enfront d'un om monumental tenia el camp el seu marit, José, que era llaurador. I en arribar, de costat, damunt d'una mata, van veure la seua bicicleta i, a mitjan marge, una aixada. José havia desaparegut!

Desesperada, corrent amb les filles cap al poble, Manuela va arribar a la plaça i en l'ajuntament l'advertiren amb molt males maneres que se n'anara, que el seu marit estava detingut als calabossos. I no el va tornar a veure fins que la van detindre a ella uns dies més tard. Manuela era comunista, i José, més moderat, pertanyia a Esquerra Republicana, de Manuel Azaña. La parella va ser traslladada a unes naus, els homes en una i les dones en una altra, que hi havia a l'entrada de Sagunt venint de València. Allí va passar dos nits Pepica amb la mare, mentre les rates botaven per damunt de les preses.

A Manuela la van traslladar al convent de monges de Santa Clara a València, i a José, a la presó Model. Ja no es vorien mai més!

José va ser jutjar en vint segons en un consell de guerra en què els presos estaven en fila esperant un juí i una sentència exprés. José va estar en la presó quasi un any, nit rere nit, esperant la «saca» que li havia de prendre la vida. Era tota una indústria de la mort ben programada.

Pepica i Carmen van visitar la mare a Santa Clara dies abans que afusellaren son pare. Les monges l'havien vestit de dol abans que el marit fora afusellat. De dol de dalt a baix, mentre José encara estava ple de vida. I de Santa Clara, les xiquetes, acompanyades d'un familiar, visitaren el pare en la presó Model de València. Dos reixes els separen; no es poden tocar. Els guàrdies adverteixen els visitants que no toquen les reixes o s'emportaran una culetada de fusell. "Davant del pare, no ploreu; no ploreu, que vos ha de vore tranquil·les i despertes." I no ploraren mai més!

Al sendemà, un nebot de Celda, des de dalt d'una garrofera, va vore la imatge tràgica de com mataven el tio José i dos dotzenes més de presos joves. La metralla es va deixar oir des de les fàbriques de jute de Vinalesa i Foios, on treballava tota la jovenalla de l'Horta Nord.

La família, germans i cunyats, s'encarregaren de Pepica i Carmen. Es criaren amb les cosines de Massalfassar, d'on era Manuela, i amb la família del pare, de Massamagrell. Les dos germanes acabaren "en amo," de criadetes de famílies de València.

José Celda era de Massamagrell, per aquell temps un poble de 3.000 habitants. Un poble on van morir assassinats en la guerra i la postguerra uns 50 joves, tota una generació perduda.

Per a traure a José de la fossa, ens vam dirigir diverses vegades a l'Ajuntament de Paterna, i ho vam fer de manera oficial a través del registre. Les sol·licituds per a obrir la fossa van desaparéixer una volta i una altra.

Una vegada registrat, esta vegada de manera efectiva, el mateix consistori advertia la resta de famílies que compartien un familiar afusellat en la mateixa fossa perquè mostraren la seua disconformitat, i iniciàrem un llarg i tortuós camí que es perllongaria huit anys. A València, al contrari que a Andalusia i Catalunya, no hi havia cultura de la Memòria Històrica. Els mateixos familiars dels republicans assassinats van arribar a amenaçar-nos amb denúncies davant dels jutges si l'obríem, si removíem la "tortada" de calç i ossos de la fossa.

La família, amb l'ajuda inestimable de la filla de Pepica, Júlia Piquer Celda, i Matías Alonso, va respondre amb actes notarials, un per un a tots els contrariats: "No tocarem més que la part de dalt de la fossa, on es troben els dotze de Massamagrell. Tots ells, d'Esquerra Republicana. Tots estan soterrats amb un taüt de fusta i porten una botelleta baix del cap amb tap de suro i el nom escrit en paper, com reclamant la justícia futura 'Tragueu-nos d'ací, tragueu-nos d'este forat. Porteu-nos a casa!'" Almenys això pensava Pepica quan m'ho contava.

Fernando Granell tenia allí assassinats i soterrats un avi i tres tios. Ell i el seu germà, els dos de Torrent, eren contraris a l'exhumació. Finalment, amb l'acta notarial i la paraula donada, van cedir. I, en canviar d'opinió i fer-ho públic en els mitjans de comunicació, va fer un gir de 180 graus en l'acti-

tud inicial del consistori municipal de Paterna i en la resta dels familiars afectats.

Les resolucions de la Conselleria de Cultura van ser encara més descoratjadores: els ossos de José i els dels seus companys eren tractats legalment com a restes arqueològiques, com l'esquelet d'un dinosaure. El colp arribava a Pepica Celda com una nova maçada: "vull morir-me i abans de fer-ho vull trobar mon pare. I soterrar-lo a Massalfassar amb ma mare."

Amb moltes veus discordants que havien sigut alimentades interessadament, la família vam aconseguir obrir la fossa 126 I traure els 12 de Massamagrell, un clot immens amb més de 200 cossos d'afusellats.

Els esquelets de les víctimes soterrades amb taüt estaven pitjor conservats que els que estaven soterrats directament en terra. En desaparéixer la carn, l'argila, en compactar, havia protegit els ossos, la terra havia actuat com un suau cotó-en-pèl. Es confirmava l'oralitat de pares a fills que s'arrossegava durant tants anys. L'enterrador, Leoncio Badía, els havia col·locat en taüts de fusta, amb una botelleta de vidre baix del coll amb el nom de cada un d'ells. I tot estava com ens havien contat!

Els 12 taüts dels 12 de Massamagrell van ser traslladats a l'Ajuntament de Massamagrell, d'on van eixir forçats. Uns, els que va reclamar la família, van ser recuperats i soterrats en el seu poble d'origen.[1] José Celda, Bautista Devís, Rafael Bonaventura, Francisco Fenollosa i Ramón Gandía Belda eren els cinc que les seues famílies buscaven.

La història de tots ells era molt trista, com la de Ramón Gandía Belda, que tenia 23 anys quan el van matar. Casat i amb dos fills. Un d'ells va morir uns mesos abans que afusellaren el pare. Després de l'execució va morir el segon. L'esposa, Amparo, va morir anys més tard atropellada per un tramvia davant de les Torres de Serrans.

Pepica es va endur a casa la caixa amb les restes de son pare un 11 d'abril del 2013, i va passar dos dies i dos nits amb el xicotet taüt a la seua habitació del seu pis de Puçol. Dos dies més tard, amb la seua germana Carmen, les filles, els nets i els besnets, vam celebrar un funeral laic al cementeri de Massalfassar. Dalt de la caixa, la Constitució republicana, una bandera de la Segona República i una senyera. I dins, un saquet de tela amb terra del seu camp de Massamagrell, d'on va ser segrestat. El simbolisme omplia l'ambient i l'ànima dels presents.

Sense rancor, amb la cara ben alta, vam soterrar a José. Els seus ossos abracen per sempre els de la seua companya Manuela.

Huitanta anys fa que afusellaren a José un 14 de setembre de 1940. Pepica té ara 87 anys i vol que, en morir, la soterren amb son pare per a recuperar el temps perdut.

1 Les persones identificades van ser: José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano i Manuel Gimeno Ballester.

LES BOTELLES DE LA FOSSA 126 DE PATERNA

Dr. Manuel Polo Cerdá | Dra. Elisa García Prósper

Grupo Paleolab®

L'11 de setembre de 2012 va començar l'exhumació de la fossa 126 del cementeri municipal de Paterna, la primera que s'obria amb metodologia científica. No obstant això, l'any anterior es van poder recuperar les primeres dèsset víctimes en la Comunitat Valenciana des del final de la dictadura, en les localitats de Benaixeve i Albalat dels Tarongers.

La fossa va suposar un punt d'inflexió, i també un canvi de paradigma, en el moviment memorialista i en la política obstruccionista del moment. Els treballs van ser dirigits per l'equip interdisciplinari d'arqueòlegs i antropòlegs forenses de Grupo Paleolab® a petició de la filla de José Celda Beneyto.

Josefa Celda Soler va representar un estímul i un exemple de lluita per a aconseguir el dret fonamental que tota víctima d'un desaparegut ha de tindre, com és la recuperació de les restes mortals de son pare per a donar-los digna sepultura. Però tot el procés fins a aconseguir l'objectiu va estar ple de dificultats de diversa índole, com la injusta interpretació que el govern local i autonòmic van fer de la legislació administrativa vigent davant d'un procés d'aquest tipus. A pesar dels múltiples antecedents i l'experiència demostrada en casos similars, tant a nivell nacional com internacional, la Generalitat Valenciana, a través de la Direcció General de Patrimoni, va considerar el tractament de les víctimes de la dictadura franquista com a restes arqueològiques protegides per la Llei de Patrimoni Valencià. A més, determinats grups memorialistes i famílies d'altres víctimes es van oposar i no compartien la iniciativa d'exhumar aquesta i altres fosses de Paterna, ja que consideraven que havien de romandre com a símbol i testimoni del que hi va passar.

A conseqüència d'aquesta situació, finalment es va arribar a un acord interfamiliar pel qual la fossa només podia ser excavada parcialment, amb l'objectiu de recuperar exclusivament un conjunt de cadàvers soterrats en taüts, tal com testimoniava Josefa. I, com a guinda d'aquesta confrontació d'opinions antagòniques, es va sumar l'opinió de l'Administració de Justícia, la qual senzillament no va contestar a cap requeriment familiar, seguint la pauta majoritària de silenci o arxivament de les causes obertes en aquests casos.

Però aquests problemes no van ser un impediment perquè, després de reiterats recursos administratius, la fossa es poguera exhumar i es recuperaren dotze víctimes procedents de la veïna població de Massamagrell, afusellades després d'un juí sumaríssim el 14 de setembre de 1940.

Els treballs d'arqueologia forense van permetre confirmar el testimoni d'una altra filla de José Celda, que, en boca de Pepita, referia que els cossos dels afusellats de Massamagrell estaven individualitzats en taüts i en els nivells més superficials de la fossa. Efectivament, es van poder documentar tres estrats de depòsit, en cada un dels quals hi havia quatre taüts de fusta disposats de forma ordenada i amb un hiat de terra que separava els nivells d'enterrament (fig. 7), per a assentar-se finalment sobre una superfície compacta de calç que segellava la resta de la fossa amb un nombre indeterminat de cadàvers.

El treball d'exhumació en aquesta fossa va aportar nombrosos moments d'emoció, que es van veure incrementats amb el fet de registrar elements poc comuns en aquest context com, per exemple, la troballa d'onze botelletes de vidre amb un tap de suro o de rosca, pròpies de les utilitzades per a ús medicinal o cosmètic, situades a l'interior dels taüts i en diverses posicions anatòmiques (fig. 8), a més d'altres objectes personals com un mantó de manila depositat com a ofrena.

Si les botelles van suposar una sorpresa inesperada de la qual no es tenia informació testimonial prèvia, el fet de comprovar que algunes conservaven un paper enrotllat en l'interior va incrementar les possibilitats d'identificació (fig. 9). Dos d'elles contenien el paper en bon estat de conservació, suficient per a poder ser llegible. El text era un missatge del passat directament dirigit al futur, i, com si d'una càpsula del temps es tractara, els familiars de les víctimes, en mans de la complicitat de l'enterrador del moment, Leoncio Badía, estaven oferint la possibilitat de posar nom, cognoms, data d'afusellament i procedència a aquells que mai van ser oblidats (fig. 10).

Encara que els papers reflectien dades inequívoques sobre la identitat d'almenys dos de les víctimes, la metodologia pròpia de les ciències forenses ha de completar-se amb altres mètodes primaris o secundaris d'identificació, com l'estudi antropològic forense i l'anàlisi genètica entre les restes dubtoses i els familiars idonis. Les botelles van aportar un valor afegit al procés científic, el qual finalment va culminar amb la identificació de José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano i Manuel Gimeno Ballester.

La fossa 126 de Paterna va suposar un aprenentatge per a tots aquells actors que hi participaven, des de les famílies fins a les administracions implicades, passant per l'equip científic intervinent. Aquells treballs van permetre registrar la tipologia i característiques tafonòmiques de les fosses comunes del quadrant esquerre del cementeri, i van marcar una pauta metodològica que servirà de fòssil director en futures intervencions.

LA CORBATA DE JOSÉ

Dra. Andrea Moreno Martín

Late, corazón...
No todo se lo ha tragado la tierra.

Antonio Machado

José Alba Expósito va nàixer l'any 1903 a Xelva, un xicotet municipi de la comarca de la Serrania a la província de València. Ell i el seu germà menut, Vicente, van quedar orfes quan eren menuts. I davant de la mort de sa mare, Marta, van quedar a càrrec de son pare. Vicente, que mai es va tornar a casar, se'n va anar amb els dos xiquets a Alemanya i França per a treballar. La seua formació com a tècnic elèctric d'embarcacions li va permetre guanyar-se la vida i mantindre els seus fills. Amb els anys, van tornar a Espanya i es van instal·lar a València. En 1928, als 25 anys, José es va casar amb Serafina Juana Albiach Cervera i va fer carrera professional com a empleat de l'empresa Campsa. La família Alba Albiach vivia en el número 3 del carrer de Sant Vicent Màrtir, i prompte creixeria, perquè José i Serafina van tindre tres filles i un fill (Vicenta, José, Rosa i Josefina).

A penes deu anys després, en 1939, acabada la guerra, València va ser ocupada per les tropes franquistes i el «Cap i Casal» es va convertir en una gran presó. Els anys quaranta van ser anys de fam, racionament, consells de guerra, juís sumaríssims i afusellaments. Les purgues i les polítiques de repressió i castic van ser emparades sota un estat de guerra –que Franco va mantindre fins a 1948– i sota allò que el franquisme va condemnar com a "adhesió, auxili o excitació a la rebel·lió," tres delictes que van afectar de manera indiscriminada un gran nombre de ciutadans que havien viscut en la rereguarda republicana durant la guerra.[1]

Amb la "victòria" també va arribar la revenja, la violència, la causa general, les detencions, les denúncies i la necessitat d'avalar la bona conducta i l'afecció a la "Nova Espanya."

1 La jurisdicció franquista decretada «ad hoc», acusava els republicans de rebel·lió militar segons tres modalitats:
"Adhesió a la rebel·lió": que s'imputava a aquelles persones que havien exercit càrrecs en partits, sindicats o que havien tingut un compromís i participació durant la guerra en la defensa de la República (polítics, funcionaris, excombatents). I comportava penes que anaven des de la pena de mort fins als 20 anys i un dia de reclusió major.
"Auxili a la rebel·lió": a tota persona d'ideologia o militància d'esquerres i a qui es poguera imputar qualsevol mera cooperació amb la legalitat republicana (penes de 20 a 12 anys i un dia de reclusió menor).
"Excitació/inducció a la rebel·lió" que podia imputar-se per denúncia de conducta desafecta o la mera desqualificació i crítica al nou règim (de 12 a 6 anys i un dia de presó).

Vicente, el germà menut de José, va passar a França des de Barcelona abans que Franco guanyara la guerra, i des d'allí va salpar cap a Sud-amèrica, on va viure en l'exili. Hui dia, la família no sap a penes res de què va ser d'ell.

José, que va romandre a València, va ser delatat i acusat per haver amagat un company. En aquell any, 1939, va ser detingut i va passar a ser un número, un reclús més d'una població carcerària que va abarrotar les presons i els centres de reclusió i internament de la capital del Túria. Per la Model de València, una presó amb capacitat per a 500 reclusos, van passar més de 35.000 persones entre abril de 1939 i 1941. La vida en les presons de Franco era un autèntic periple per les tenebres, a vida o mort, en condicions infrahumanes: al control, a l'autoritarisme i a la vigilància contínua se sumaven l'amuntonament, la insalubritat, la misèria i la carestia (tuberculosi, xinxes, sarna, castics, maltractaments, "reeducació"...).

Després de sobreviure dos anys privat de llibertat i en condicions deplorables en la Presó Cel·lular de València, José va ser assassinat el 14 de gener de 1941 a Paterna, víctima d'un escamot d'afusellament franquista. Aquell dia el seu cos va ser llançat, amb 44 persones més, a la fossa número 128 del cementeri, un pou excavat en la terra que, premeditadament, arribaria als 6,50 metres de profunditat, i que acabaria contenint els cossos de 107 persones.

José Alba Expósito tenia 38 anys, i deixava una família trencada i traumatitzada. Una família que quedaria estigmatitzada per la dictadura per a tota la vida. La seua esposa, les seues tres filles i el seu fill passarien a formar part de la massa de víctimes cròniques de la violència, la purga i la repressió franquista. Ni ells ni els seus descendents van estar ferms en aquell mur de la vergonya, ni van haver d'aguantar la mirada dels seus botxins, ni van ser llançats a la fossa. Però ells també van patir la repressió política i la venjança,[2] i van romandre morts en vida, amb el dolor i el trauma que produeix la pèrdua i la mort d'un pare (o un marit, o un germà, o un cunyat, o un fill) que és assassinat; i l'absència, el silenci i l'ocultació imposada inexorablement pel botxí i la fossa.[3]

Aquesta pràctica de violència institucionalitzada que va estandarditzar l'Espanya de Franco contra l'executat i "les seues llavors" només buscava el dolor, la venjança, la deshumanització i la impossibilitat de tancar el dol d'una mort que va generar unes ferides que han supurat per dècades i que han sigut heretades pels seus descendents. Perquè els morts i els desapareguts, encara que absents, no desapareixen, viuen en la nostra memòria. Així que, com va escriure Octavio Paz en la seua "Elegía interrumpida": 'Hoy recuerdo a los muertos de mi casa. El pensamiento disipado, el acto disipado, los nombres esparcidos (lagunas, zonas nulas, hoyos que escarba terca la memoria).'

2 Serafina, la seua viuda, va ser rapada per a escarni públic i, com a hereua de les sancions econòmiques que la Llei de Responsabilitats Polítiques –promulgada el 9 de febrer de 1939– havia imposat al seu marit, va patir l'expropiació de les pertinences i propietats familiars, inclosa la vivenda on residia amb els seus fills.

3 Per sarcàstic que puga semblar, José Alba Expósito apareix en documentació d'arxiu de 1945 del Tribunal Nacional de Responsabilitats Polítiques com a indultat. Feia quatre anys des del seu assassinat. La seua família va tindre constància d'aquesta repugnant desraó en 1948.

JOSÉ ALBA EXPÓSITO: UNA CORBATA, UNA FOTO I UNA VINTENA DE CARTES

A José el van matar i se'l va engolir la terra, però la seua família conserva records, emocions i sentiments que han continuat bategant i alimentant l'herència familiar durant generacions: "era un home bo," "treballador, humil i afectuós," com recordaven els seus fills; "un home lletrat," com sempre repetia el seu cunyat Julio. La desmemòria i l'oblit que la violència de l'Estat franquista va voler instaurar sobre aquests homes i dones no va fructificar en l'esfera privada. Les famílies, encara que molt sovint en silenci, van recordar i recorden els seus morts, i no demanen dignitat per a ells com a víctimes –perquè les víctimes són dignes «per se»; el que demanen és dignitat, justícia, veritat i reparació per a la seua memòria: la d'ells i la de tots.

La memòria familiar es construeix i es transmet a partir d'allò material i allò immaterial. Rellegir la vintena de cartes manuscrites que José va enviar a la seua família durant la seua reclusió a la presó i observar la seua fotografia és un exercici de memòria. Les cartes han encapsulat les seues paraules, els seus sentiments i les seues pors, i la foto ha fossilitzat la seua imatge. Aquests objectes són el catalitzador d'un record que combat l'absència de la seua persona.

No obstant això, l'objecte que millor personifica aquest sentiment per a la família de José és una cosa tan quotidiana i senzilla com una corbata. No és una corbata qualsevol: és "la corbata de José." La que ell mateix es va nugar al coll i es va acomodar en el pit aquell funest 14 de gener de 1941. Amb eixa corbata va eixir José de la presó Model –probablement emmanillat amb unes sogues– i va pujar a un camió amb la resta dels seus companys de «saca». Ells ja sabien on els portaven...

El seu cunyat Julio i Pepe, el germà d'aquest, van portar a Vicenta, la filla major de José, a acomiadar son pare al pont de Campanar. Per allí va passar el vehicle que transportava a José. I Julio va pujar a Vicenta als muscles perquè poguera veure son pare per última vegada, encara que fora en aquell instant fugaç en què el camió passava per davant d'ells en el pont. Després, el transport va recórrer poc més de set quilòmetres i es va detindre en l'aquarterament de Paterna. Quan va baixar del camió, José va ser conduït amb els seus companys a una zona pròxima, coberta de vegetació i garroferes en la partida del «Terrer», annexa al cementeri de Paterna. Allí, un mur va ser teló de fons dels assassinats massius que el règim del dictador Franco va instaurar com a violència d'Estat contra allò que el franquisme va denominar "l'anti-Espanya."[4]

Aquesta corbata és l'únic objecte personal que la família conserva de José. Encara té alguna taca de sang, i, tot i que va ser la seua companya en la mort, aquesta corbata evoca vida: la vida i la persona de José. Una senzilla peça de teixit de seda manufacturat –de poc més de 100 cm de llarg per 4 cm d'ample– serveix a la família per a rememorar i representar la memòria i la vida de José. Fins i tot a partir de l'etiqueta, que conserva la corbata, hem pogut esbrinar que la va comprar en un cèntric comerç de la ciutat: la Camiseria d'Armando Gutiérrez, situada en el número 15 del mateix carrer de Sant Vicent Màrtir on ell residia. L'objecte ens indica que José va ser un home de la seua època: va vestir una corbata de TENSEDA, SA –"no se arruga"– amb estampat geomètric a rombes, i se la va ajustar al coll nugant-la amb un senzill nuc simple de tipus «four in hand», un objecte i una pràctica a la moda en aquells anys trenta tan efervescents alhora que convulsos (figs. 11 i 12).

Els objectes no parlen, som nosaltres qui, en observar-los, en analitzar-los i patrimonialitzar-los, els fem parlar. L'estudi del que en les disciplines arqueològica i antropològica es denomina "cultura material" se centra en l'anàlisi de les restes materials que recuperem del nostre passat. Els objectes ens permeten conéixer maneres de produir, consumir, pensar, sentir, compartir, creure, conviure... Quan, a més, tractem amb objectes concrets, el propietari dels quals té nom i cognoms, té una família, una història i una vida, llavors els objectes tenen, a més, la capacitat d'evocar i encarnar. De manera que posar el focus en els objectes és una proposta i una via d'explicar la història i de construir memòria que s'arrela en l'arqueologia i l'antropologia.

Una senzilla corbata de seda ha transmés una història de vida que, a base de menuts i delicats brins de fil, ha teixit una memòria familiar que ha perdurat ja durant tres generacions. Aquell nuc que el mateix José va fer mentre es vestia en la seua cel·la aquell fatídic dia de gener de 1941 continua intacte, mai s'ha desfet. Va ser José qui, a penes un parell de dies abans del seu assassinat, va avisar la família que l'anaven a executar.

Va ser José qui va demanar al seu cunyat Julio que li portara a la presó una camisa i una corbata per a vestir-se amb elles el dia del seu afusellament.

Aquella corbata va passar de les mans de Serafina a les de Julio; de les Julio a les de José, i ell mateix se la va col·locar. Aquella corbata va ser testimoni del colp rítmic que el seu pols, probablement accelerat, marcava en el seu coll, just per davall de la seua mandíbula.

La corbata que va viatjar amb José en el seu últim trànsit va ser recuperada a peu de fossa pel seu cunyat, Julio Aranda. La peça va ser lliscada suaument sense que el nuc de seda es desarmara i va ser retirada del coll de José ja sense vida. Julio, llavors, va tornar a portar la corbata a casa i li la va entregar a Serafina –la seua cunyada–, la viuda de José. No va poder recuperar el cos, que jeia en un forat de 210 x 210 cm i 6,50 metres de profunditat al costat –en aquella data– d'unes huitanta persones més.[5]

4 En aquest mur, conegut popularment com "el paredón de España," van ser afusellades per la dictadura almenys 2.237 persones entre abril de 1939 i novembre de 1956, segons les investigacions de Vicent Gabarda. La guerra ja havia acabat, però la violència i la repressió franquista es trobaven en el seu zenit. L'oblit de les víctimes per part de l'Estat, ja en democràcia, ha sigut proporcional a la impunitat dels victimaris, és a dir, dels qui van cometre aquells crims. Però els delictes de lesa humanitat són imprescriptibles i és la perduració d'aquests crims en la memòria familiar i en la col·lectiva, la que permet que aquells assassinats, perpetrats fa ja –almenys– huitanta anys, continuen presents i vigents.

5 La fossa 128 va ser exhumada per l'Associació Científica ArqueoAntro entre els dies 5 de maig i 23 d'octubre de 2018. Fins ara, és una de les més profundes intervingudes en el cementeri de Paterna. S'han pogut recuperar 107 de les 114 persones que van ser afusellades en sis «saques»: el 14 de setembre de 1940 [11 víctimes], el 23 d'octubre de 1940 [24 víctimes], el 31 d'octubre de 1940 [10 víctimes], el 14 de gener de 1941 [44 víctimes], el 31 de gener de 1941 [8 víctimes] i el 15 de març de 1941 [17 víctimes]. Les anàlisis d'ADN, fins a hores d'ara, només han permés identificar 12 persones. De la «saca» de José, només es van poder recuperar 37 cossos, dels quals 3 han sigut identificats per l'ADN.

Però Julio va portar a casa la corbata de José i, des d'aquell moment, sempre ha estat penjada en l'armari, primer de Serafina, després de la seua filla, Vicenta, i ara de la seua neta, María José, que ho relata així:

> Toda la vida mi abuela la tenía en su armario, y cuando mi abuela murió mi madre la tenía en el armario, en el corbatero de mi padre. Nosotras la hemos estado viendo toda la vida, y forma parte de nuestro armario. Y ahora, cuando mis padres murieron, pues me la traje a casa, y está en el corbatero de mi marido; y cuando abrimos el armario pues la vemos, forma parte de nuestra vida. Yo he tenido a los otros abuelos, los he conocido, he jugado con ellos, me he divertido con ellos, me he enfadado con ellos, con él –con José– ni me he podido divertir, ni lo he podido acariciar, ni lo he podido besar, ni me ha podido enseñar nada, nada más que esto, solo tenemos esto [la corbata de José] (fig. 13).[6]

L'antropologia, l'arqueologia i la història es donen la mà quan engendrem projectes de memòria. És un treball integral i interdisciplinari, on l'estudi de les fonts, la materialitat i el treball de camp s'imbriquen per a reconstruir episodis històrics; per a analitzar la cultura (material i immaterial) que es va generar llavors, i per a recuperar testimonis, que humanitzen i donen veu a la laboriosa tasca de la investigació del nostre passat més recent. En aquesta ocasió, focalitzem l'atenció en la importància de la materialitat, és a dir, els objectes que conformen la singular cultura material associada a les fosses del franquisme i les seues víctimes. Solen ser objectes personals, com ara indumentària o joies; elements d'ús quotidià que conservaven amb ells en el moment del seu assassinat (pipa, cartera, llapis...) o proves materials de la seua mort violenta (projectils, cordes...).

L'estudi les cultures materials etnogràfiques i arqueològiques ha tingut un llarg recorregut en les nostres disciplines científiques. No obstant això, poc s'ha estudiat la cultura material del nostre passat més pròxim, i menys encara aquella documentada en contextos de repressió, violència i mort. Amb tot, aquest enfocament esdevé, sens dubte, crucial a l'hora d'analitzar com es generen, es reprodueixen i es perpetuen la cultura, els valors i els principis en una societat no democràtica amb una idiosincràsia molt particular, com va ser l'Espanya franquista.

Sempre m'ha interessat explorar com a partir de l'anàlisi de la materialitat podem abordar els contextos i discursos que el règim franquista va posar en marxa durant dècades per a censurar, reprimir i amansir i reeducar la població. En aquest sentit, la cultura material genera un discurs dual que aborda tant allò empíric com allò epistemològic. La primera lectura emana de la materialitat, de l'objecte com una cosa física i tangible. La segona –com a estudi teòric del coneixement– s'infereix a partir del context històric, politicoeconòmic i sociocultural en el qual es recupera/genera l'objecte. Aquesta vinculació de la materialitat amb el seu context també és doble, ja que la cultura material és, d'una banda, producte d'aquell context i, alhora, és un vehicle i un transmissor excepcional per a analitzar-lo.

Quan parlem de "cultura material," ens estem referint als repertoris d'objectes que ens permeten conéixer i analitzar la vida d'una comunitat/societat. Els objectes ens aporten informació sobre les persones i els contextos en els quals van ser utilitzats, representant així variables tan diverses com els valors, les creences, les maneres de fer i pensar i, òbviament, les estructures d'organització sociopolítiques dels qui els produeixen i empren. L'anàlisi d'aquests repertoris –el que María Gomar ha definit en aquest projecte artístic com a "Objectes (des)apareguts"– es revela com un plantejament molt enriquidor per a abordar i explicar el que van ser les polítiques de purga, terror i violència de l'Estat franquista. Un llarg etcètera de què, de quis, de quans i de coms, que generen per si sols arguments i discursos basats en la revisió i el pensament crític sobre el nostre passat recent, i que ajuden a la construcció d'una memòria social, col·lectiva, integral i democràtica.

No obstant això, aquests objectes són molt més que un mer record amb valor emocional i personal. Són, a més, peces amb un significat rellevant per a la memòria contemporània al ser una cultura material que ens parla del nostre passat recent, de la violència d'Estat, de la repressió política i de la venjança de classe. Són objectes vinculats a la memòria privada de la família de la víctima que es projecten com a memòria de tots quan es lligen en clau memorialista.

El franquisme com a moviment va ser excloent, tradicionalista, conservador i ultrareligiós; i com a règim polític va ser totalitari, repressiu, feixista, nacionalcatòlic i misogin. La dictadura va ser tan longeva i permeable que el concepte "franquisme" ha passat a designar no únicament una tendència ideologicopolítica (el denominat pels sublevats com a Moviment d'Alliberament Nacional), sinó també una etapa històrica de l'Espanya contemporània. No hi ha dubte que el franquisme va generar una "cultura pròpia" –entesa ací com a concepte antropològic–, basada en tres tòtems: la Falange/Movimiento Nacional, l'exèrcit i el catolicisme. A més, es va adornar amb pinzellades dels feixismes europeus contemporanis, posant en pràctica la repressió violenta contra el diferent i oposat, el culte al líder, un nacionalisme totalitari i uniformitzador, i es va aferrar a la religió com a vehicle de legitimitat.

Repressió, mort, violència, purga, censura, presó, assassinat, són substantius que acompanyen el règim del dictador Franco des dels seus inicis. En analitzar la seua cultura material, s'evidencia la maquinària institucionalitzada de propaganda, de censura i de repressió, que en el fons només perseguia l'anul·lació de l'individu com a ciutadà lliure i el supeditava a un règim uniformitzador i sectari. Vist en perspectiva antropològica, el franquisme ha generat (per imposició i en diacronia) un singular procés d'aculturació. I és que, d'una banda, va adoctrinar els seus agents socials coetanis, i per una altra, la seua herència s'ha mantingut aculturant generacions posteriors, si no en la defensa activa dels seus valors, almenys sí en la indiferència i la insensibilitat a l'hora de conviure (ja en democràcia) amb unes certes herències. D'alguna manera, i analitzant-la des del present, la maquinària del franquisme ha sigut altament exitosa almenys pel que fa a la perduració de rols, simbologia i actituds; una memòria heretada que continua latent encara en l'actualitat en allò que l'acadèmia defineix com el franquisme sociològic.

6 M. José Sánchez, entrevistada per María A. Gomar Vidal, "Objectes (des)apareguts," València, 9.08.2020.

Perquè s'entenga com va calar el missatge dels colpistes –eixe que qualificava la República com l'anti-Espanya– i com la dictadura va gravar a foc (no sols en les consciències dels espanyols sinó també en els llibres, documents i altres suports propagandístics) aquestes idees, valga un exemple. Encara hui en dia, fora de l'acadèmia perdura una visió simplista i estigmatitzada de la República com una etapa funesta, revolucionària i caòtica, on la violència, l'anticlericalisme i l'anarquia eren la tònica dominant. No obstant això, aquesta extrema simplificació del règim republicà com a engendrador de la "subversió roja," poc té a veure amb la seua dinàmica i la seua complexa evolució a l'Espanya dels anys trenta. Els fets són els que són i, per molt que alguns discursos (com el franquista) volgueren reescriure la història, la Segona República, no obstant això, va ser un sistema polític, un tipus d'organització de l'Estat, elegit democràticament per la ciutadania en les urnes, i que en el cas espanyol va establir un règim no monàrquic, on convivien diferents partits polítics (conservadors, socialistes, comunistes, etc.) i de tendència heterogènia (republicans centralistes vs. federalistes). L'Estat espanyol, en l'actualitat, és una monarquia parlamentària; però països del nostre entorn, com Alemanya, França, Itàlia o, travessant l'Atlàntic, els Estats Units, són repúbliques consolidades, i no precisament sospitoses de revolucionàries ni radicals. De manera que aquesta imatge pejorativa de la República "a l'espanyola" i el que ella representa és, sens dubte, una altra herència més de la memòria reescrita pel franquisme, que s'ha perpetuat com una memòria social adoctrinada i adoctrinadora durant generacions.

Tot i això, les vides i les memòries com la de José ens permeten una relectura del passat. Ell va ser un ciutadà i un treballador més que va viure a la València de la Segona República; portava corbata i era creient. La premeditada política franquista de deshumanitzar l'altre, d'uniformitzar l'oposició i la República amb un reduccionisme i un maniqueisme feroç, es desmunta amb arguments científics, amb la història, l'antropologia i l'arqueologia. Les persones exhumades de les fosses i els objectes associats a elles, que es recuperen en els processos científics d'identificació, localització i exhumació, ens deixen veure una població eclèctica i no aquella mena d'"horda de dimonis rojos amb trident i cua." Alguns també portaven corbata, barret, i fins i tot eren catòlics i creien en el mateix déu. Els "vençuts" –independentment de la seua ideologia, credo, gènere, etc.– eren persones, ciutadans, individus compromesos amb un règim democràtic, que vestien, menjaven, respiraven igual que els "vencedors," però que sentien, pensaven, anhelaven i defenien idees i coses diferents.

El franquisme, a més d'assassinar, es va encarregar de jutjar i desqualificar moralment la República i els republicans. S'encunyava així eixa espècie de trastorn bipolar que encara perdura en la nostra societat i que defineix "una guerra amb dos bàndols" i "una pàtria amb dues Espanyes."[7]

7 Bàndols en la guerra només va n'hi hagué un: el governamental, que va defendre la República com a Estat i com a règim legítim contra una facció rebel del seu propi exèrcit, que va perpetrar un colp d'estat i es va sublevar contra el seu Govern i el seu país. El mateix passa amb "les dues Espanyes", la dels rojos i els blaus, la dels vencedors i els vençuts..., que al final el que acaba perpetuant és un discurs que equipara víctimes i victimaris, i que maquilla la sublevació i el colp d'estat militar com un conflicte de violència fratricida.

Sota els estrictes preceptes de moralitat, tradicionalisme i conservadorisme del nacionalcatolicisme, "l'anti-Espanya" encarnava una conducta social, política i moral aberrant i perillosa, que havia de ser erradicada i aniquilada. El franquisme en la seua "victòria" es va apropiar de la pàtria i va instrumentalitzar la història i els símbols fagocitant els drets i deures de les persones. En el seu deliri nacionalista, el franquisme es va autoproclamar "salvador de la pàtria" i va legitimar la violència i l'extermini dels "vençuts" en pro del ressorgiment d' "Una Nueva España, Grande y Libre." Així, els republicans van ser convertits en una horda uniforme de desafectes, fanàtics, subversius i antipatriotes; una espècie de "degeneració de la raça espanyola" que l'Espanya de Franco es va encarregar de despersonalitzar, deshumanitzar i homogeneïtzar per a convertir-los en una massa de culpables i delinqüents, portadors del "gen roig" que calia purgar, fer desaparéixer i enviar al mur d'afusellament i a l'oblit (fig. 14). Per usar les paraules que alguns encara vociferen hui en dia, sembla que llavors tampoc quedava més remei que "empezar a fusilar a millones de hijos de puta."[8]

La memòria com a capacitat cognitiva de l'ésser humà codifica les experiències que vivim i ens permet accedir-hi a través de records que ens generen emocions. I en aquests processos els objectes funcionen com a estímuls, com a claus elicitadores que afavoreixen l'evocació dels records, i per tant la memòria personal i familiar. En molts sentits, aquest tipus de reminiscència i de memòria autobiogràfica resulta reparadora i quasi terapèutica per a les famílies de les víctimes.

No obstant això, la memòria en plural –a més d'eixa capacitat física, on triar el record o l'oblit, es redueix a la decisió personal i privada– és també un constructe social i cultural. Se la coneix amb molts cognoms: memòria col·lectiva, memòria social i, especialment quan parlem del nostre passat recent, se l'adjectiva com a memòria històrica o memòria democràtica.

La memòria del nostre passat recent és certament sensible, ja que està imbricada amb processos de conflicte i violències que, per la seua magnitud, la seua proximitat temporal (encara viuen persones que són testimonis vius d'aquells esdeveniments) i la seua nul·la gestió pública durant dècades, han generat un forat negre que s'ho engul tot sota la premissa que "si no es veu no existeix." Però existeixen; existeixen les víctimes i les fosses, les cunetes són i estan ací. Sempre han sigut i han estat, encara que no es volguera mirar. No cal dir que encara hi ha morts que continuen en fosses sense exhumar ni identificar, hi ha innombrables expedients en arxius pendents de ser estudiats; encara ens falten peces del puzle històric de 1936–1939 i de les quasi quatre dècades de dictadura. És un tema sensible i encara poc interioritzat per gran part de la ciutadania, que sovint no comprén per què continuem estudiant i divulgant la nostra història recent (la Segona República, el colp d'estat de

8 Referència textual al missatge que es va publicar a finals de 2020 en un grup de WhatsApp integrat per oficials i suboficials retirats de la IX Promoció d'Artilleria de l'Exèrcit Espanyol, i que es va fer viral davant l'apologia de la violència, l'odi i les proclames colpistes que abanderava.

1936, la guerra i la dictadura). És la nostra labor explicar des de les ciències socials i humanes a través de discursos integradors, científics i pedagògics, que fer i tindre memòria no és qüestió de venjança, d'honrar els teus o els meus. Sinó tot el contrari.Arrelada en els marcs legislatius internacionals i en la protecció dels drets humans, la memòria és un dret. El que ha de ser crucial en les polítiques públiques de memòria és la finalitat última de promoure, a través de l'educació en valors i en convivència, el respecte a les llibertats i els drets de les persones a ser i a pensar diferent. Perquè la història ens demostra que el menyspreu i la vulneració dels drets humans ha comportat i comporta encara en el present actes de violència i barbàrie de proporcions aberrants a Europa, Àsia, Àfrica, Amèrica...

És necessari treballar per a establir i divulgar la veritat respecte de les circumstàncies en què es van produir els crims i la violència; i definir i dilucidar el seu significat ètic, jurídic i polític. El dret a recordar ha de conjuminar un marc jurídic i unes pràctiques que perseguisquen la consolidació de la memòria col·lectiva en l'esfera pública a través de projectes integrals i interdisciplinaris, que culminen amb la reparació de les víctimes, la creació de museus i espais/llocs de memòria i la criminalització de la negació o justificació dels crims i de la violació sistemàtica dels drets humans que va instaurar la dictadura.

La creació d'una memòria social i democràtica és i ha de ser un dels grans reptes de la societat actual. Un Estat i una societat democràtica no poden romandre indiferents davant un passat recent totalitari, violent i excloent. Pocs dubten dels horrors del nazisme, del feixisme italià, de l'estalinisme o de les dictadures d'Amèrica Llatina; fins i tot coneixem els seus noms i efemèrides sense ser oriünds d'aquells països. Llavors, per què ens neguem a nosaltres mateixos com a país i com a història? Per què no som capaços d'encunyar eixa memòria crítica del nostre propi passat més recent?

Les exhumacions a Espanya ofereixen evidències científiques irrefutables dels mecanismes de violència i repressió que l'Estat franquista va posar en pràctica i permeten analitzar els graus d'intencionalitat i la deliberació de les morts. El nombre de víctimes i les formes de violència documentades ens permeten parlar de verdaderes massacres, de premeditació i impunitat en l'exercici indiscriminat de la repressió, la purga i l'aniquilació d'uns certs grups de la població. Es tracta de violacions de drets humans comeses per un règim militar, totalitari i antidemocràtic, que qualificava aquests processos de violència física, política, econòmica i cultural com a "neteja necessària," "depuració d'elements indesitjables," en paraules del mateix Franco, "una aniquilació gradual però absoluta de la República i els seus defensors," que va iniciar ja durant la guerra. Es tracta d'un autèntic genocidi[9] o, com ho ha qualificat Paul Preston, "l'holocaust espanyol."

Les polítiques públiques de memòria han de generar recursos, eines i discursos que oferisquen dades i informació que permeta a la ciutadania analitzar, entendre i jutjar de manera crítica i constructiva el passat. Fer memòria és molt més que sancionar conductes i aprendre història. L'aprenentatge no ha de pivotar únicament en l'adquisició de coneixements, sinó treballar i desenvolupar habilitats que permeten cultivar la intel·ligència crítica, pràctica i emocional. Cal ensenyar i conéixer el passat, sí. Però el repte és que aquest coneixement servisca perquè la ciutadania siga capaç d'identificar en el present –a partir del passat– actituds, postures i maneres de fer i pensar que no tenen cabuda en una societat democràtica. Fer memòria té, al meu parer, almenys tres lectures a tindre en compte: una de reparadora i terapèutica per a les víctimes; una de didàctica i pedagògica en ensenyar i divulgar, i una altra de social i cívica en oferir recursos, educar en valors de convivència i drets, i convidar a la reflexió per a generar interés, curiositat i, en definitiva, memòria.

"A totes i tots els Josés"

9 La documentació històrica i les investigacions científiques han confirmat l'existència a Espanya de batallons de treballs forçats i disciplinaris; 296 camps de concentració, pels quals van passar més de 700.000 persones; més de 200 centres d'internament penitenciari; almenys 150.000 persones executades (les últimes execucions del franquisme van ser en 1975); ajusticiaments, assassinats i desaparicions forçoses, que van omplir les vora 3.000 fosses computades al llarg de tota la geografia peninsular fins a 2019-2020 (més de 500 només en el territori valencià); l'exili forçós –almenys– de més de 450.000 espanyols; el drama dels bebés robats i un rastre de violència, terror i persecució política implacable, que es va mantindre inexorable durant els quasi 14.000 dies que va governar el dictador Francisco Franco amb mà de ferro.

LES CORDETES

Dra. Lorena Menes Corrales

La història de Salvador Tortajada Navarro es compta a través de les paraules de la seua neta Raquel.

"Les cordetes" arreplegades en la fossa 128 de la ciutat valenciana de Paterna estan amb la seua família des de 1941. Quasi huitanta anys després que Salvador fora executat als 41 o 42 anys, encara persisteix el dolor, l'anhel, la por i la pena.

Aquestes "cordetes" en mans de Raquel, com a actual custòdia, suposen un vincle amb la figura del seu avi, amb la seua mateixa essència. Un pas més en l'intent de dignificar tot el que va succeir durant la repressió franquista. Aquestes cordes estaven en la fossa encara oberta on jeia ell al costat dels seus companys, i van ser arreplegades per la seua viuda Vicenta Casany Martínez, davant la presència de les seues tres filles i dos fills: Quica, Voro, Conxa (la mare de Raquel), Rafael i Elvira. Vicenta va tindre una altra filla, però va morir de fam al cap de pocs mesos d'haver nascut.

La veu de Raquel, igual que la veu de moltes altres víctimes, serveix per a reivindicar en matèria de drets humans unes qüestions necessàries i alhora legítimes: la seua urgent protecció i el respecte pels seus drets. Quan es parla de drets humans, es parla de drets inherents al mateix ser humà pel simple fet de ser-ho. Són drets que no faran distinció de sexe, nacionalitat, lloc de residència, origen nacional o ètnic, color, religió, llengua, edat, partit polític o condició. De fet, són drets universals, independents i indivisibles.

Després de la Segona Guerra Mundial, es va proclamar la Declaració Universal de Drets Humans l'any 1948 per part de l'Assemblea General de les Nacions Unides, i en el primer article es deia el següent: "Tots els sers humans naixen lliures i iguals en dignitat i drets i, dotats com estan de raó i consciència, han de comportar-se fraternalment els uns amb els altres." Això suposa una fita històrica en el reconeixement i protecció dels drets humans, els quals pivoten sobre la dignitat de l'individu. A pesar que aquesta Declaració no era vinculant jurídicament, va suposar un canvi de paradigma a nivell global, i va comportar l'elaboració i aprovació de nombrosos textos normatius que incloïen, a més, la protecció específica, per exemple de determinats aspectes més vulnerables en relació a xiquets, dones, refugiats o treballadors migrants.

Així, els Estats han de garantir el respecte i gaudi d'aquests drets, i tenen una obligació manifesta de previndre, investigar i sancionar qualsevol violació o vulneració d'aquests. De fet, els Estats membres van reconéixer la relació intrínseca entre els drets humans i l'estat de dret des del moment en què va entrar en vigor la Declaració Universal dels Drets Humans en afirmar que "els drets humans siguen protegits per un règim de dret, a fi que l'home no es veja compel·lit al suprem recurs de la rebel·lió contra la tirania i l'opressió." En efecte, els drets humans i l'estat de dret tenen una relació indivisible i intrínseca, i són les dues cares del mateix principi: la llibertat de l'individu per a gaudir d'una vida amb dignitat.

Durant el règim franquista, hi hagué nombroses i greus violacions dels drets humans. La magnitud d'aquestes violacions es veu reflectida en les xifres que s'han anat recopilant per part de diferents autors de diverses disciplines entorn de la Guerra Civil i de la dictadura. En paraules de López López,[1] hi hagué unes 300.000 morts en els camps de batalla i unes 200.000 en la rereguarda. Al voltant d'un milió de les persones que estaven empresonades entre els anys 1939–1940, 200.000 van morir en la presó. Entre 110.000 i 150.000 persones van desaparéixer, concretament el jutge Garzón arreplega en les seues actuacions de 16 d'octubre i de 18 de novembre de 2008 (Jutjat d'Instrucció núm. 5 de l'Audiència Nacional) 114.266 persones desaparegudes. Més de mig milió de persones es van exiliar, i, a més, es va posar en marxa una xarxa de bebés robats nounats, que afectaria més de 300.000 persones.

A més d'aquestes xifres que reflecteixen la barbàrie durant un període molt concret de temps al nostre país, es posa de manifest la comissió de crims contra la humanitat que implica no sols l'assassinat o la desaparició forçosa, sinó també treballs forçosos o delictes de naturalesa sexual. Al costat dels delictes de lesa humanitat, també es documenten crims de guerra i genocidi. Aquests crims de caràcter internacional van ser investigats i examinats per diverses associacions de drets humans entre les quals destaquen Amnistia Internacional o l'Equip Nízkor. Els delictes de lesa humanitat, de genocidi o de crims de guerra estan regulats en diversos textos normatius internacionals, i les seues disposicions han sigut transposades en el nostre ordenament jurídic, de la mateixa manera que es contemplen en el dret internacional consuetudinari.

La persistència i la mobilització de les víctimes del franquisme en la busca de justícia i de recuperació de la memòria històrica ha promogut un moviment que lluita contra l'oblit dels crims esdevinguts durant aquesta època. Les violacions greus dels drets humans implica que hi haja una resposta contundent per part dels Estats, és a dir, que les víctimes hagen de ser tractades amb humanitat i respecte, i caldrà adoptar les mesures necessàries que estiguen encaminades a garantir la seua seguretat i el seu benestar físic i psicològic, així com el de les seues famílies.

Al llarg de tots aquests anys en què es persegueix comprendre, però també una escolta i un reconeixement per part de les institucions en particular i de la societat en general, és important preguntar-se per què costa tant aquest reconeixement, i per què Salvador i altres víctimes són hui en dia encara les grans oblidades.

1 Per a saber-ne més, vegeu Pedro López López, "Los crímenes del franquismo y el derecho internacional," «Derecho y realidad», II (20) (2013), pp. 279–318.

L'Estat espanyol té mecanismes que en l'àmbit de la justícia transicional es poden posar en marxa per a resoldre els problemes del passat derivats d'un clima d'abusos a gran escala amb l'objectiu que els responsables d'aquestes massacres puguen retre comptes davant de la justícia i que s'aconseguisca una reconciliació. En el si de les Nacions Unides existeix la figura del Relator Especial sobre la promoció de la veritat, la justícia, la reparació i les garanties de no repetició, el qual va visitar el nostre país en els anys 2013 i 2014, i va assenyalar una sèrie de conclusions i recomanacions que s'haurien de dur a terme a Espanya, plasmades en un informe (A/HRC/27/56/Add.1). En paraules del Relator Especial (De Greiff) es deixava constància del següent: "(...) encara actualment un tractament asimètric de les víctimes ha polititzat el debat, ha contribuït a l'assimilació de les reivindicacions de les víctimes amb afiliacions polítiques i partidàries en detriment d'una consideració de drets. La definició de víctima es presenta generalment de manera separada de la noció de drets humans i de les nocions fonamentals de drethavents i de la responsabilitat de l'Estat."

La visualització de les víctimes és una lluita constant que requereix una atenció especial. Els seus familiars, igual que Raquel, busquen donar pau i tranquil·litat als seus, no persegueixen odi ni venjança. La reparació del mal es busca a través d'actes de justícia que ajuden a trobar un badall d'assossec per als familiars que guarden la seua memòria. No és, per tant, la venjança o la revenja el motor d'aquestes accions, sinó la voluntat d'una part cada vegada més àmplia de la societat de no oblidar un fet tan terrible.

La reparació és un concepte que suposa un remei efectiu i adequat perquè aquesta manifestació de la violació dels drets humans de les víctimes, en el context d'unes normes nacionals i internacionals que el sustenten, siga proporcional a la gravetat dels actes comesos i del mal que s'ha patit. Quan es parla de reparació, s'han de considerar les prestacions següents: indemnització, rehabilitació, satisfacció, restitució i garanties de no repetició.

A més de la perspectiva dels drets humans, "les cordetes" serveixen com a evidència d'un crim: l'afusellament de Salvador. A pesar que els fets no es coneixen al detall, més enllà dels records de Raquel que van ser transmesos oralment per sa mare, que al seu torn els va rebre de la seua àvia, és evident que aquest objecte va col·laborar indirectament en la seua mort, ja que Salvador va ser emmanillat per a afusellar-lo. La recuperació d'aquest objecte implica no sols la constatació del fet i la reivindicació de la seua innocència, sinó també l'alliberament del seu cos enfront d'aquest lligam, realçant així la seua figura.

Els objectes trobats en les fosses franquistes, com és el cas de Salvador, ens permeten identificar els desapareguts, i ens ofereixen informació sobre la seua vida i els seus costums, però també són evidències clares de fets violents que han causat la seua mort. Són proves que reflecteixen una sistematització de violacions dels drets humans que formava part de l'estratègia duta a terme durant l'època franquista. Per tant, aquests objectes són testimonis silenciosos que jauen sota terra al costat de les víctimes a l'espera que siguen desenterrats en la busca de la veritat.

Les exhumacions de les fosses comunes es converteixen en elements de reparació, veritat i justícia, paraules claus que han sigut pronunciades reiteradament en els últims anys, i que advoquen per un canvi i una transformació en la nostra societat actual respecte al passat més terrorífic. El paper de les exhumacions i dels objectes trobats és fonamental per a construir espais comuns en el context històric, cultural, polític i social que estiguen encaminats a buscar una participació de diferents actors socials en el reforç de les institucions de memòria del nostre país per a donar resposta immediata a les víctimes del franquisme.

La memòria de Salvador a través de les paraules de la seua neta Raquel és una reivindicació:

- perquè no caiga en l'oblit i en la negació.
- per a no naturalitzar ni banalitzar sobre la violència.
- per a reflexionar sobre el mal causat.
- per a centrar l'atenció en la busca de la pau i l'harmonia.
- per a posar límits a l'odi.
- per a retre comptes sobre la misèria humana.

UNA FOTOGRAFIA

Dr. Michael Fehr

Aquesta fotografia en color (fig. 15), presa l'any 2020, mostra una dona en pla americà, ja no tan jove, que amb un somriure en els llavis i mirant obertament a la càmera, sosté amb les dos mans una fotografia en blanc i negre acolorida i de la mida d'una targeta postal davant del seu pit, de manera que es puga reconéixer bé el que mostra: un xiquet menut, retratat de cos sencer en un espai interior, dret damunt d'una cadira de café. La imatge del xiquet en la cadira ocupa aproximadament els dos terços inferiors de la fotografia. En el terç que hi ha sobre el cap del xiquet, a part de l'estampat amb el nom del fotògraf que apareix a l'esquerra, es pot veure una zona buida en la imatge, que mostra, potser, una de les parets de la cafeteria. Però la part que hi ha immediatament dalt del cap del xiquet està molt descolorida: el que s'hi pot veure és una taca difusa i clara, que segons sembla no és una representació de la situació fotografiada, sinó producte del desgast que n'ha patit la capa superior.

Amèlia Hernández Monzó, la dona que en la fotografia en color sosté la imatge del xiquet, informa que aquesta és una imatge de son pare quan tenia aproximadament tres anys, i que el seu avi portava damunt aquesta fotografia quan estava reclòs dins d'una cel·la individual en la presó de Sant Miquel dels Reis mentre esperava la seua execució. La taca clara en la fotografia es va produir perquè el seu avi va besar aquesta part de la imatge del seu fill reiterades vegades. A més, conta que el seu avi va deixar una nota en el revers de la fotografia, datada el 18 de juliol de 1939: que el seu fill George, el pare d'Amèlia, el creguera: que ell mai havia robat ni matat ningú i que era una víctima innocent d'un règim injust.

En la fotografia, presa l'any 2020, apareixen diversos moments en el temps simultàniament reunits dins d'una imatge; és així com en un sol exemple es perceben diferents períodes i dimensions de la més recent i complexa història d'Espanya: d'una banda, està el retrat doble, on veiem a Amèlia, la dona ja no tan jove, que l'any passat es va deixar fotografiar sostenint una fotografia, que és prou més antiga que ella mateixa. Amèlia la mostra divertida i com si fora una part de si mateixa, ja que hi veiem el seu pare de xiquet, que era prou més menut que ella en la fotografia. Si no fora per les diferències formals, els mitjans tècnics, els canvis de moda i els ajustos escenogràfics, que permeten reconéixer que entre la presa de les dos fotografies van transcórrer huitanta anys, podria percebre's la dona com a mare o fins i tot com a àvia del xiquet. Però no és només l'antiguitat de la fotografia el que impedeix aquesta suposició; és més prompte la taca que hi veiem, la part desgastada, amb la qual no aconseguim conciliar. Amèlia coneix el significat de la taca, i la mostra com un element que forma part de la imatge: com a petjada, com a document que prova l'estreta relació del pare amb el seu fill, és a dir, amb el pare d'Amèlia. Encara que el seu avi no es puga veure en la imatge, està present per la petjada que ha deixat, immediatament i directament.

La fotografia presa l'any 2020 és un retrat triple, ja que, amb la imatge del xiquet menut en el centre, apareixen els parents de tres generacions directament i indirectament. Amb el fet de mostrar una fotografia que pertanyia al seu avi, Amèlia demostra el seu vincle amb ell i tematitza el seu destí: amb aquesta fotografia del seu pare sent xiquet, tan adorada pel seu avi, Amèlia ens mostra un document de la reclusió del seu avi, d'un home que va ser executat probablement només per raons polítiques després del 18 de juliol de 1939, és a dir, després del final de la Guerra Civil espanyola, formant així part de les 200.000 persones que van ser víctimes de la purga del règim franquista entre 1939 i finals dels 40.

Podríem entendre la fotografia d'Amèlia com un «lieu de mémoire», un lloc de memòria en el sentit de Pierre Nora, com un espai on interactuen la memòria (individual) i la historiografia; un espai en el qual, com a espectadors de la fotografia, podem entrar i enfrontar-nos a la dinàmica de la «transició»: és a dir, al debat sobre un oblit del passat que és prescrit pel bé de la «reconciliació». Així com un "jo me'n recorde" o un "jo no oblide", la fotografia li atorga al passat una presència en l'ara, no com un relat, i tampoc com un text, sinó a través de la demostració d'una petjada, a través de la reflexió activa sobre alguna cosa que va succeir en el passat.

És aquesta relació amb el passat, la valentia de diferenciar el present segons els seus motius i motivacions, el que vull dir la «consciència de la història», i el que com a concepte es refereix al següent: que entre el traspàs irreflexiu del passat al present d'una banda, com són ara les tradicions i, derivat d'això, la «consciència de les tradicions», i la «consciència històrica» de l'altra, que és el tipus de coneixement històric que no li atorga al passat un efecte indispensable per al present, pot haver-hi una tercera manera de relacionar-se amb la història: mitjançant la convicció que el passat, independentment de com siga comprés i assimilat, sempre té un efecte sobre el present i que per conseqüent ha de ser integrat en aquest conscientment. Per tant, la «consciència de la història» és reflexiva, així com ho és també una consciència instruïda de manera psicoanalítica: es refereix a alguna cosa que no està en l'ací i ara, però que domina o pot dominar aquest ací i ara de manera subjacent.

És fàcil d'adquirir aquest coneixement, però difícil de comprendre. Perquè la pregunta que se'ns planteja és fins a quin punt el passat d'un individu ens compromet a cada un de nosaltres. Això significa que la «consciència de la història» no permet al que recorda entrar en el regne del que hi ha hagut incontestablement, on la història personal no és més que un adorn anecdòtic. Però tampoc anonimitza el que s'ha viscut personalment, l'única cosa i la més especial del gran relat de la vida que cada un defineix i legitima a la seua manera. La «consciència de la història» ens obliga més prompte a preguntar-nos quina importància tenia o té el succés o la persona individual dins dels esdeveniments col·lectius, i a preguntar-nos de quina manera som o podríem haver sigut personalment responsables del desenvolupament general, i això no sols en el cas individual, sinó veient el cas individual dins de la situació general, de manera concreta i realista.

La fotografia d'Amèlia és un model per a entendre la importància que té «l'objecte material» per a la construcció d'una «consciència històrica». És, a més, un exemple especial, perquè les persones de què es tracta ací estan presents a través de les seues imatges. Però també altres objectes, coses que semblen menys personals, poden convertir-se en «espais de memòria»: quan u les qüestiona i les integra en la vida amb tot el que se n'hauria de saber.

RECUPERANT OBJECTES PER A UNA MEMÒRIA

Dra. María Antònia Zalbidea Muñoz

La meua relació amb aquest projecte ve arran de l'encàrrec de restauració d'objectes extrets de la Fossa 127 (Cementeri Municipal de Paterna, València) que l'empresa Cavea Patrimoni Cultural em va sol·licitar en la primavera de 2019. Els treballs arqueològics i antropològics d'excavació i exhumació es van desenvolupar en el quadrant primer esquerre del cementeri. En la fossa comuna excavada s'han recuperat les restes de 143 individus i nombrosos objectes atribuïts a aquests. Les víctimes estaven repartides en tres «saques» corresponents als afusellaments que van tindre lloc els dies 13, 24 i 27 de juliol de 1940.[1] Segons la memòria científica dels treballs realitzats,[2] les restes exhumades de la «saca» del dia 27 de juny de 1940 eren restes que estaven molt poc cobertes de calç, totalment esqueletitzades i amb escasses restes d'indumentària. La «saca» del dia 24 de juny (segona «saca» o intermèdia) també presenta poca quantitat de calç, i s'hi ha trobat més quantitat de restes d'indumentària. En aquesta última «saca» localitzada (la corresponent al dia 13), les víctimes havien sigut cobertes per un nivell de terra de 60 cm de grossària, i sobre aquesta hi havia una capa de calç durament compactada, que arribava en alguns punts als 30 cm de gruix. Aquesta capa de calç encara es mantenia activa, estava calenta perquè s'havia anat apagant lentament al llarg d'aquests quasi huitanta anys.

Personalment havia abordat en diferents ocasions[3] la restauració d'objectes arqueològics, etnològics i de memòria social, però he de reconéixer que aquest treball em va estremir i va posar a prova la meua enteresa en determinats moments.

1 En la «saca» del dia 13 de juliol de 1940 s'han recuperat 58 víctimes; en la corresponent al dia 24, se n'han recuperat 52, i en la del dia 27, se n'han recuperat 33. Segons la memòria científica de l'excavació i exhumació de la fossa comuna del franquisme número 127 del quadrant primer esquerre del cementeri de Paterna (València). Direcció arqueològica: Victoria Domínguez Sánchez. Direcció antropològica: Jurema López Castro (2020).

2 «Ídem».

3 Entre ells: María Antonia Zalbidea Muñoz i Lucía Zalbidea Muñoz, "First work on the ethnological collection of Cándido i Emilia in the casa de la Señoría de Olocau (Olocau Manor House)," Valencia, «Arché», núm. 3 (2008), pp. 65–72. / Greta Briganty i María Antonia Zalbidea Muñoz, 'Un sistema de catalogación para la colección etnográfica de la Casa de la Senyoria de Olocau,' «I Congreso Nacional de Investigadores en arte: "El arte necesario. La investigación artística en un contexto de crisis"» UPV, (2013) http://www.aniav.org/aniav/wp-content/uploads/2020/09/actas_volumen_09.pdf. / María Antonia Zalbidea Muñoz, "Projecte museològic del Museu Etnogràfic de Beneixama (revisió de l'estat de conservació, proposta d'intervenció i una memòria museològica)," Ajuntament de Beneixama (2017) (Informe tècnic inèdit).

Els treballs de conservació i restauració dels objectes associats trobats en l'excavació se centren a aportar llegibilitat a l'objecte. Amb això es pretén restaurar l'aspecte visual i frenar els processos de degradació tant com siga possible, retardant els efectes de deterioració causats pels diferents agents d'alteració.[4]

Els tractaments de restauració donen a conéixer la vida de l'objecte i el seu ús, en aquest cas la seua gran majoria (els extrets de la tercera «saca» del dia 13) estaven totalment coberts de calç en pasta (hidròxid càlcic). Emetre una avaluació del seu estat de conservació, elaborar un diagnòstic i realitzar una intervenció sobre els objectes té com a primer objectiu fer-los llegibles i, en segona instància, brindar la seua conservació a futures generacions.

L'heterogeneïtat dels objectes[5] és un factor a tindre en compte que ha condicionat la intervenció de restauració i que influeix incisivament en la conservació d'aquests; l'estat de conservació era prou roín, per no dir que gran part d'ells es trobaven en un estat de conservació lamentable (figs. 16 – 18).[6]

Cal assenyalar que molts d'aquests objectes trobats en l'última «saca» estaven encara en procés de descomposició. La majoria d'aquests objectes estan constituïts per material orgànic; tela, espart, cuir, fusta, plàstics, paper, metall, etc. La intenció per part dels enterradors va ser intentar accelerar el procés de descomposició precipitant gran quantitat d'òxid de calci (CaO -calç viva-) sobre els cadàvers. Quan es va excavar i es van extraure les restes dels individus i els objectes, l'òxid de calci encara estava en procés d'apagament ($Ca(OH)_2$ -hidròxid de calci-),[7] i per aquest motiu desprenia calor. De fet, en alguns objectes, durant els processos de neteja encara es detectava l'augment tèrmic que la calç produeix a l'apagar-se. Aquest efecte s'ha generat a causa de la gran quantitat de calç trobada en aquesta «saca», que ha sigut realment impactant. A més, s'ha observat un procés de saponificació de la matèria grassa, que probablement es trobava en els cossos darrere dels individus, ja que el producte resultant de la saponificació generada amb calç és, com és sabut, un sabó de calci, $Ca(OCOR)_2$, prou persistent en els suports sobre els quals es genera.[8]

4 Sobre les causes d'alteració i patologies més habituals en els diversos materials constituents dels béns culturals: Milagros Vaillant Callol, "Una mirada a la conservación preventiva del Patrimonio Cultural," (València: UPV, 2003).

5 Calçat, roba, medalles, pintes, etc. Això implica la diferència entre el material a tractar: pell, plàstic, metall, etc. Sobre aquesta particularitat també parla Amparo Saera, "Un ejemplo de restauración de bienes etnológicos," «Revista valenciana d'etnologia», núm. 7 (2012), pp.161–179.

6 Nieves Valentín i Rafael García, "El biodeterioro de materiales orgánicos," «Jornadas monográficas prevención del biodeterioro en archivos y bibliotecas», Instituto del Patrimonio Histórico Español (2004), https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.508.5786&rep=rep1&type=pdf. El pèssim estat de conservació es deu a la descomposició de la matèria que es troba en estat avançat. La formació de sabons grassos crea una pel·lícula groga en els objectes tèxtils; en canvi, en altres objectes s'han format fongs que, igual que moltes espècies bacterianes, produeixen taques de diferents tonalitats com a resultat dels productes que excreten. Entre ells es reconeixen enzims com per exemple la cel·lulasa o diferents tipus de proteases i àcids orgànics (oxàlic, fumàric, acètic, làctic, etc.), els quals es depositen sobre el suport i modifiquen les seues propietats químiques, i com a conseqüència deteriorant-lo, en aquest cas irreversiblement.

7 El procés d'apagament de la calç està explicat de manera senzilla i gràfica en: María Antonia Zalbidea Muñoz, "La cal, aglomerante en los morteros tradicionales," «EcoHabitar», núm. V (2007), pp. 28–30.

8 Per a més informació, vegeu Alfonso Romo, "Química, Universo, Tierra y vida," (Mèxic: Fondo de Cultura Económico, 1986).

El problema és que aquest sabó es converteix en un sòlid dur i insoluble amb el temps, i els processos per a retirar-lo han sigut lents i molt costosos.

La presència d'aquests sabons és freqüent en la segona «saca», però moltíssim més en la tercera, ja que la quantitat de calç era molt més gran i menor la presència d'oxigen, i per això la carbonatació ha sigut més lenta. Aquestes concrecions es disposen de forma molt diferent en els diversos objectes. En espardenyes i cordes de repressió, es generen concrecions gruixudes i molt endurides; en canvi, en les teles i el paper es componen en forma de vel i d'eflorescència (de cristall xicotet) molt adherida entre la trama i l'ordit de la roba. Entre els objectes de paper, es van trobar diverses postals (una d'elles escrita), relacionades amb Francisco Sanz Herráez. Totes les postals tenien concrecions salines en forma de vel, però també formant crostes.

A causa de la quantitat de depòsit que acumulaven els objectes, la neteja mecànica ha sigut tan fonamental com efectiva. Basada en l'eliminació del particulat adherit a través de la raspallada, intentant que els depòsits adherits es desprenguen de la peça, s'ha utilitzat tant material quirúrgic d'ús manual (bisturís i escalpel), material d'esborrament (gomes i esponges), com material elèctric motoritzat (microtorn i ultrasons) (fig. 19). Totes les neteges es van fer usant les ulleres d'augment (3,5x) amb llum per a facilitar el treball; els processos i els mètodes es van adaptar tant al depòsit que calia retirar (fig. 20), com al material sobre el qual s'havia acumulat. D'aquesta manera, s'han usat des de mètodes físics amb dissolvents orgànics neutres,[9] fins a mètodes aquosos i neteges químiques, com és el cas dels agents quelants.[10]

En l'àmbit professional, el treball ha sigut una tasca que no ha plantejat problemes d'aplicació de criteri tècnic d'intervenció, de selecció de mètode de treball; però sí que m'ha estremit emocionalment. Coneixedora dels materials artístics, de la calç grassa i les seues alteracions, no ho havia trobat mai en forma de sabons grassos derivats de la saponificació de cadàvers. La documentació i bibliografia científica en el camp de la restauració d'objectes etnogràfics no contempla el treball amb objectes provinents d'exhumacions, i per tant d'aquestes característiques.

La falta d'informes tècnics i documentació científica en l'àmbit de la conservació i restauració es deu al retard que hi ha a Espanya amb el treball relacionat amb la memòria històrica i els drets de les víctimes del franquisme. Cal tindre en compte que la llei de memòria històrica pràcticament entra en vigor a finals de l'any 2007, i, com hem pogut constatar, centra gran part del seu potencial a consolidar un concepte ideològic i historiogràfic, i a reparar les víctimes a través de la localització, la identificació i l'eventual exhumació. Però en cap moment es va plantejar amb projecció de futur la museïtzació dels objectes exhumats que no foren reclamats per la famílies. Mentre Alemanya es planteja com continuar ensenyant la capacitat de penediment a les noves generacions quan els últims supervivents del nazisme estan morint, a Espanya no tenim cap estratègia pedagògica d'aquest tipus, no tenim el Museu de la Memòria i els Drets Humans com Xile, o el Museu de la Memòria i Dictadura Boliviana. Disposar d'aquest espai no sols significa treballar el penediment des de la didàctica o la pedagogia, o des de la crítica científica, sinó tindre la possibilitat de museïtzar una història que està darrere d'objectes, els personatges principals de la qual estan desapareixent. A més, si no restaurem els objectes, si no s'exposen, mai coneixerem un relat, una part de la nostra història molt recent. Però, per a això, caldrà avançar en l'aplicació del protocol d'actuació en exhumacions de víctimes de la Guerra Civil i la dictadura,[11] ja que aquest no permet museïtzar els objectes dels individus que no són identificats, i estableix que seran de nou inhumats en el cementeri de la població on es troba la fossa.

Agraïments:
Vull agrair a Victoria Domínguez la confiança que ha depositat en mi per a la realització d'aquest treball. La seua disposició, consells i revisió ha generat que la memòria tècnica realitzada i la documentació siguen de gran qualitat. La seua supervisió i direcció denoten la seua professionalitat. I gràcies a Alaitz Zalbidea Berenguer per la revisió del text, pels seus consells i ajuda.

9 Les neteges físiques es van efectuar amb dissolvents, com per exemple el ciclohexà, l'acetona i d'isopropanol (que és un alcohol secundari, amb una evaporació més lenta que l'etanol), evitant l'ús dels dissolvents molt polars per a no afavorir l'oxidació.

10 Els quelants són agents complexants que generalment tenen una estructura bipolidentada, tripolidentada o polidentada: en la mateixa molècula contenen dos, tres o més grups funcionals que poden coordinar-se o enllaçar-se a un metall, incorporant-lo en una estructura cíclica estable formant un complex denominat «quelat». Els altres grups polars fan que el «quelat» siga soluble en aigua mitjançant ponts d'hidrogen. Molt utilitzats per a retirar crostes de sulfats o també carbonatats. Per a més informació, consulteu Paolo Cremonesi, "Reflexiones sobre la limpieza de superficies policromadas," «UNICUM», núm. 8 (2009), pp. 49–72.

11 Per a més informació, consulteu el Boletín de Noticias, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, "Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura," «Revista PH», núm. 81 (2012), pp. 4–11.

CASTELLANO

OBJETOS (DES)APARECIDOS

María Amparo Gomar Vidal

“Los objetos testimoniales nos permiten considerar cuestiones cruciales sobre el pasado, sobre cómo el pasado desciende a nosotras/os en el presente, y cómo el género figura en actos de memoria y transmisión.”

Marianne Hirsch, Leo Spitzer

“Los artefactos que han experimentado atrocidades, incluso genocidio, y sobrevivieron, adquieren el poder de evocar los horrores del pasado, y de rememorar a las personas ausentes, cosas y lugares que fueron perdidos. Simbolizan violencia, pero también supervivencia y resiliencia [...]. Son objetos supervivientes.”

Heghnar Zeitlian Watenpaugh

“Las posesiones personales mundanas de la muerte que son retiradas de la tumba también poseen ese aura de normalidad contingente inmediatamente anterior al desastre.”

Layla Renshaw

El semestre de invierno 2011/12 asistí al seminario “El museo como formato artístico” en el Instituto de Arte en Contexto de la Universidad de las Artes de Berlín. Este seminario estaba impartido por el Dr. Michael Fehr, director del instituto de entonces, a cuyas clases asistía con frecuencia. En este seminario, Dr. Michael Fehr instaba a los y las estudiantes a formar una colección a partir de 7 objetos. Mi colección quedó pendiente, aunque la idea de retomarla en algún momento estaba presente, pues esas clases habían despertado en mí un interés especial por el otro lado de los objetos.

Uno de los temas que más me interesaba en ese momento era la memoria y el género, concretamente la memoria de mujeres con el nombre de María, nacidas a principios de s. XX., y que habían desarrollado sus vidas en el medio rural, concretamente en mi pueblo, Quatretonda (València). Y me preguntaba qué oportunidades hubiera tenido yo si hubiera nacido en esa época y como una “maría.”[1] Para entonces desconocía la formidable aportación de Clara Campoamor con la palabra “sexo”[2] al artículo 25 de la Constitución de 1931,[3] las humillaciones y vejaciones que sufrieron las mujeres republicanas durante y después de la guerra, que el franquismo forzaba a mujeres con nombres tan bonitos como el de Libertad[4] a cambiar su identidad (por ejemplo, por el de María o sus advocaciones), o que cuando yo nací todavía se seguían robando bebés en València. Curiosamente conocía mejor determinados aspectos históricos de Alemania a través de los monumentos, placas conmemorativas, espacios de memoria y museos, que los de mi propio país.

Unos años más tarde, influenciada por lo que en Alemania recibe el nombre de, «Vergangenheitsbewältigung» (dominar el pasado)[5] comencé a indagar en la cultura de la memoria de España, en parte también motivada por los seminarios de Filología Hispánica en la Universidad Libre de Berlín. Sentía de algún modo que mi país de acogida me estaba invitando a reflexionar sobre mi país natal. A partir de ahí, todo fueron preguntas, aunque quizás la principal fue ¿por qué sabía tan poco o nada acerca de determinadas etapas históricas del s. XX en España?

De repente comencé a ver monumentos y símbolos franquistas en mi ciudad, València, donde siempre habían estado. La afirmación de Robert Musil acerca de la invisibilidad de los monumentos en el espacio público perdía todo efecto en mí, empezaba a generar una especie de alarma. Esa alarma saltó cuando descubrí en el documental de Rosa Brines «Fills del silenci» la historia de Pepica Celda. Pepica sostenía con mucho cariño una botellita. Esa botellita había estado durante más

1 Para más información, véase el proyecto “Maries”: mariagomar.com

2 Sonia Núñez Puente, “Una historia propia. Historia de las mujeres en la España del siglo XX,” (Madrid: Pliegos, 2004), p. 52.

3 “No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, el sexo, la clase social, la riqueza, las ideas políticas ni las creencias religiosas” (CE 1931).

4 Se concedía un plazo de sesenta días “a los padres o representantes legales de interesados en inscripciones de nacimiento que estuviesen viciadas con la designación de nombres exóticos, extravagantes o demás comprendidos en la citada disposición, con el objeto de que puedan solicitar la imposición del nombre o nombres que hayan de sustituir a los declarados ilegales” «BOE» de 23 de febrero 1939, núm. 54 (RJA 1939, núm. 209).

5 Ignacio Olmos y Nikky Keilholz-Rühle (eds.), “La cultura de la memoria. La memoria histórica en España y en Alemania,” (Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2009), p. 7.

de 70 años en contacto con el cuerpo de su padre, José Celda. José fue una de las 2.237 personas asesinadas en Paterna entre 1939 y 1956,[6] y hasta 2012 sus restos habían permanecido en la fosa 126 del cementerio municipal. La historia oral había permitido que la familia de Pepica supiera exactamente cuál era el paradero de su padre. La historia oral que giraba en torno a un objeto aparentemente tan insignificante como una botellita. Esta clase de objetos, "humildes," según el arqueólogo González Ruibal, "revelan que bajo la fachada triunfal del franquismo se esconde una historia de miseria y violencia."[7]

Fascinada por esta historia y por aproximaciones teóricas de autores/as pertenecientes al campo de la antropología y los estudios culturales que asignan a este tipo de piezas atributos tales como "testimoniales,"[8] "supervivientes"[9] o con "aura,"[10] me pregunté qué tipo de objetos estarían vinculados a las fosas comunes en el contexto del cementerio de Paterna, qué historias encapsularían, y qué valor adquirirían para las familias que los custodian.

En este sentido, investigaciones como las de Ferrándiz, indican que para algunos descendientes, poseer objetos que han estado en contacto con los cuerpos de sus deudos es de vital importancia:

> Esther dejó el cuerpo de su padre en Asturias, excepto ese trozo de atribución dudosa [hueso], pero mostró mucho empeño por recuperar y conservar algunos objetos que podrían haberle pertenecido "Tenía un reloj puesto, un anillo de casados, unos zapatos... ya los quisiera... ayer me comentaban que a lo mejor se encontraban balas, ¡yo las quiero! Las que tenga el cuerpo de él, yo las quiero... Es muy importante para mí."[11]

Tras más de un año de trabajo, de preciosas casualidades, y con la ayuda inestimable de muchas personas, estoy muy contenta de poder presentar el proyecto "objectes (des)apareguts" en el Centre del Carme de Cultura Contemporània de València. Se trata de la colección que quedó pendiente en el semestre de invierno 2011/2012, cuya elaboración ha supuesto una de las experiencias más bonitas que he vivido hasta ahora. El trabajo artístico gira entorno a 7 piezas que actúan como «pars pro toto». En un espacio expositivo, estos objetos se convierten en semióforos,[12] y adoptan de este modo, un nuevo sentido: advertir sobre vulneración de los derechos humanos y reconocer el dolor que ha atravesado generaciones y que permanece latente.

6 Para más información, véase Vicent Gabarda Cebellán, "Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)," (Valencia: PUV, 2007).
7 Alfredo González Ruibal, "Arqueología y memoria histórica," «Patrimonio Cultural de España», 1 (2009), p.114.
8 Marianne Hirsch y Leo Spitzer, "Testimonial objects: memory, gender, and transmission," «Poetics Today 27», 2 (2006), pp. 353-383.
9 Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Survivor Objects: Cultural Heritage in and out of the Middle East," «International Journal of Middle East Studies», 49, n. 4 (2017), pp.752–56. doi:10.1017/S0020743817000733.
10 Layla Renshaw, "The scientific and affective identification of Republican civilian victims from the Spanish Civil War," «Journal of material Culture», 15(4) (2010), p. 458.
11 Francisco Ferrándiz, "El pasado bajo tierra: exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil," (Barcelona: Anthropos, 2014) p. 105.
12 Krzysztof Pomian, "Der Ursprung des Museums. Von Sammeln," (Berlín: Wagenbach, 1998) p. 84.

La voz narrativa de las historias contenidas en los objetos, es la de los propios descendientes de las víctimas:

La camisa con iniciales M.G. de Miguel Galán / Daniel Galán (nieto).
El botón y el lápiz de Pedro Simón, y el botón[13] de Verónica Calle / Laura Martín (bisnieta).
La botellita de José Celda / Pepica Celda (hija).
La corbata de José Alba / M. José Sánchez (nieta).
"Les cordetes" de Salvador Tortajada / Raquel Gil (nieta).
La fotografía que guardaba Manuel Hernández de su hijo George / Amèlia Hernández (nieta).
La postal que conservaba Francisco Sanz de su mujer Nieves Monzó / Francisco Sanz (nieto).

En las palabras que recogí durante las entrevistas acerca de lo que piensan y sienten ellas y ellos cuando tienen los objetos de sus deudos en las manos, se percibe un amor extraordinario.

Entre las piezas se encuentran objetos personales, objetos de represión, restos de indumentaria... Algunos de estos objetos pudieron ser recuperados por las familias hace 80 años, y han pasado, junto con la memoria de sus propietarios y propietarias, de madres a hijas y de hijas a nietas, como en el caso de M. José y Raquel; o directamente de abuelas a nietas, como en el de Amèlia. Otros vestigios han sido recuperados 80 años después, gracias al ímpetu de las familias y el trabajo de las asociaciones científicas, como en el caso de Pepica, Laura, Daniel y Francisco. Estas generaciones, entre las que se encuentran 2a, 3a y 4a, pertenecen a lo que se podría considerar como generaciones de "posmemoria."[14]

Para una aproximación multidisciplinar a estos objetos, he considerado oportuno contar en este catálogo, con las aportaciones de investigadores y profesionales que han formado parte de las historias de las familias y/o están implicadas en esta materia, como el historiador Dr. Vicent Gabarda: experto en la represión de la retaguardia en el ámbito de la guerra civil y la posguerra en el marco geográfico del País Valenciano; Dr. Michael Fehr: autor y comisario de numerosas exposiciones sobre arte contemporáneo e historia del arte, y director gerente del Museo de las Cosas (Berlín); Vicent G. Devís: escritor y periodista; Grupo Paleolab®: equipo interdisciplinar que llevó a cabo la primera exhumación científica en Paterna a petición de Pepica; Dra. Lorena Menes: criminóloga y experta en derechos humanos; Dra. Andrea Moreno: antropóloga y comisaria de exposiciones sobre cultura material en el contexto del franquismo; Asociación Científica ArqueAntro: equipo que llevó a cabo la apertura de las fosas de los familiares de Daniel, M. José, Raquel y Laura; y la Dra. Tona Zalbidea: restauradora del material asociado recuperado de la fosa en la que se exhumó al abuelo de Francisco. Cada autor/a trata una historia relacionada con un objeto desde su experiencia y disciplina.

Este trabajo aborda, por tanto, 7 historias a través de 7 piezas. 7 de las 2.237 historias. El objetivo de este proyecto es, ampliar la colección: "¿Quién mantendrá vivo el recuerdo cuando los últimos testigos sean silenciados? Una respuesta es: las cosas."[15]

13 Estas tres piezas son enfocadas como un conjunto.
14 Este concepto trata sobre la herencia de recuerdos a través de imágenes, objetos, historias, comportamientos etc. Para más información, véase Marianne Hirsch, "La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto," (Madrid: PanCrítica, 2015).
15 (Traducción propia) Martin Nejezchleba, "Museum Auschwitz-Birkenau. Ein Labor gegen das Vergessen," «Berliner Morgenpost», 27 de enero de 2020, acceso el 8 de mayo de 2020, https://www.morgenpost.de/berlin/article228249667/Museum-Auschwitz-Birkenau-ein-Labor-gegen-das-Vergessen.

DE ARTEFACTOS, RECUERDOS Y MEMORIA HISTÓRICA

Francisco J. Sanchis Moreno
Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia

Como señala nuestra ley de memoria democrática en su preámbulo "la identidad de una comunidad se forja, al mismo tiempo, en su solidaridad con los más desfavorecidos y con las víctimas y en la capacidad de reflexionar sobre la memoria colectiva y la histórica como pueblo."[1] Solo podremos saber quiénes somos y quiénes queremos ser si sabemos de dónde procedemos. En nuestro caso, la tragedia que supuso la Guerra Civil y la posterior dictadura solo puede ser superada realmente si mantenemos viva la memoria de las víctimas y su dignidad. Dentro de una política pública de memoria, el recuerdo y la reparación a las víctimas, entendiendo como tal, a las personas que sufrieron la represión y a sus descendientes,[2] puede afrontarse desde múltiples perspectivas y hoy abordamos aquí una de las más íntimas y pedagógicas que se han llevado a cabo en la Comunidad Valenciana.

¿Podemos calificar las fosas y la represión vinculada a la Guerra Civil y el Franquismo como un "memoricidio"?,[3] creo que en cierta manera sí, puesto que este es definido por Naciones Unidas como "la destrucción intencional de bienes culturales que no se puede justificar por necesidad militar." Cierto es que las fosas no son depósitos de memoria y patrimonio comparables a los museos, archivos etc., pero sí que representan algo más que el lugar donde se depositan los cuerpos muertos de determinados enemigos. Son el final de un proceso que busca algo más que vencer a un enemigo. Se busca su desaparición de la historia. Eso es lo que se trata de conseguir con un juicio sumarísimo, más rápido y con menos garantías para el reo, cuya versión de los hechos carece del valor que le corresponde; con su fusilamiento y su inhumación en fosas comunes, agolpados unos cuerpos con otros, sin nombres, sin comunicación a los familiares. Se trata de ejecutar a los vencidos tras haberles ganado la guerra, ya no hay un verdadero interés militar, sino de castigo, de hacerlos desaparecer de la ecuación de la historia. Se intenta arrasar la memoria de los vencidos, del enemigo, sus recuerdos, su identidad y de imponer a los familiares y a los supervivientes una amnesia colectiva, por ello, se enseña a los hijos a no hablar de ideología o de los fusilados fuera de casa, a no decir que tu padre era «rojo», fingir creencias, etc; todo ello para crear una identidad diferenciada de la que poseían los vencidos. Se buscaba una "Nueva España."

Todo esto se acompañó de una política de reescritura del periodo republicano, en el que sólo ocurrieron desgracias para España, y la Guerra Civil es presentada como una necesidad para salvar la patria de los comunistas y de su desmembración. Así, la eliminación tanto de la identidad individual y colectiva, como del recuerdo, es decir la amnesia, viene complementada por una actuación orientada a reescribir la historia y construir una nueva identidad acorde a los ideales de los vencedores, que justificara el nuevo sistema y la necesidad del levantamiento militar.

Pero la memoria colectiva actúa como una capa freática que encuentra una salida hacia el exterior desencadenada por un acontecimiento concreto, en nuestro caso la política pública que ha permitido la exhumación de las fosas de los represaliados y sus procesos de identificación genética.

Miguel de Unamuno hablaba de la intrahistoria, plasmada principalmente en su obra «Niebla», que podemos definir como aquella historia escrita en minúscula y que nunca acaba de aparecer en la Historia con mayúsculas, la de los grandes acontecimientos, hechos y personajes, aunque es la que la conforma y la hace posible. La intrahistoria nos habla de la vida cotidiana y diaria de las miles de personas sencillas que difícilmente aparecerán en los libros de historia, si no es reflejada en una cifra, en un dato cuantitativo. Las fosas podrían entenderse como la intrahistoria de la guerra y la represión. Normalmente en los libros se reducen a una cifra de asesinados, que por mucho que nos impresione, no refleja el dolor y el brutal cambio que supusieron en la vida de millares de personas. Este dolor y este cambio es el que difícilmente aparece en los libros y es el que se esconde detrás del dato de represaliados.

El término «artefacto» como bien señala su etimología incluye todo aquello producido por el hombre y por ese mismo hecho es el producto de una sociedad, de una cultura, en definitiva de un momento histórico. Hay artefactos grandiosos como catedrales, castillos y otros de dimensiones más modestas pero que ya nacen con un gran valor cultural como una obra pictórica, un libro, etc.; pero también los hay que surgen con un carácter funcional y que es el paso del tiempo y las circunstancias de su uso los que los hacen representativos de una sociedad o de unos acontecimientos. Ejemplos de estos últimos en el caso de la memoria democrática estarían los uniformes a rayas de los presos y presas en los campos de concentración nazis, las cuerdas con las que se maniataba a los fusilados en la Guerra Civil y represión posterior, etc.

Estos artefactos constituyen una fuente a través de la cual estudiar y descubrir a las personas o sociedades que los produjeron y por ello son una fuente, o una de las bases sobre las que se construye la memoria colectiva de una sociedad. Si estudiamos los artefactos de un momento histórico del pasado, estos se convierten en una fuente histórica que en múltiples ocasiones, a diferencia de otras, adquieren un fuerte papel de evocación para las personas que mantienen esa relación emotiva con ellos, por formar aún parte de su memoria como individuos. Esta función emo-

1 Ley 14/2017, de 10 de noviembre, de la Generalitat, de memoria democrática y para la convivencia de la Comunitat Valenciana.
2 Resolución 60/147, aprobada por la Asamblea General de Naciones Unidas el 16 de diciembre de 2005: "Principios y directrices básicos sobre el derecho de las víctimas de violaciones manifiestas de las normas internacionales de derechos humanos y de violaciones graves del derecho internacional humanitario a interponer recursos y obtener reparación."
3 Término acuñado por el historiador croata Mirto D. Grmek para describir la destrucción de la Biblioteca de Sarajevo.

tiva destaca especialmente en aquellos objetos que no se construyeron por el hombre para ese fin concreto, sino que adquieren ese valor por el uso de determinado individuo o de una sociedad en un momento dado. Así, una cuerda de esparto no tiene un marcado valor emotivo a no ser que aparezca, por ejemplo, recogiendo las muñecas de un fusilado enterrado en una fosa común del franquismo. Aquí, esta cuerda significa todo el dolor, todos los recuerdos de una persona, de una familia y probablemente de un colectivo.

Estos artefactos, estos objetos o vestigios juegan el papel de detonante que pone en marcha la reconstrucción de un hecho, de un recuerdo, en el sujeto que mantiene con él una relación afectiva. Visto de esta forma el artefacto u objeto deja de ser una mera cosa para convertirse en un contenedor de información, información que se caracteriza por tener una fuerte carga emotiva para el individuo.

Estos vestigios nos sirven para rememorar un acontecimiento y por tanto nos invitan a poner en práctica el recuerdo de un hecho pasado. Son el testimonio de un individuo de una sociedad, que voluntaria o involuntariamente ha convertido a ese testimonio en testigo de lo ocurrido, en testigo de los afanes y actuaciones de los individuos que los poseyeron. Como testigos no buscan en la mayoría de casos reivindicar su actuación, su vida,[4] sino que simplemente dejan constancia de lo ocurrido.

Estos artefactos, como auténticos testigos nos informan de lo que sucedió, no lo interpretan, eso lo dejan para el receptor del testimonio. Este receptor será el que dará un mayor o menor significado al relato que transmite el objeto. Recordemos que el término griego para designar al testigo ha derivado en castellano en la palabra «mártir»,[5] que se emplea para referirse a aquellos que dan un testimonio de sus creencias, porque las han observado directamente o porque se han confirmado en sus vidas. De hecho el uso de objetos erigidos como testigos de un acuerdo, un acontecimiento o una obligación es innato al hombre, baste recordar los arcos de triunfo, los documentos que recogen un tratado de paz, el montón de piedras como testimonio del pacto entre Jacob y Labán,[6] etc.

Este relato ofertado por el artefacto no deja de ser un producto cultural que es interpretado por el receptor, tanto individual, como colectivamente, por lo que el mismo puede ser potenciado saliendo de la esfera personal y familiar para convertirse en un símbolo empleado por una política oficial. Política que busca cimentar en ese recuerdo un conjunto de actuaciones destinadas a conseguir un presente y un futuro mejor.[7] Esto convierte al relato del testigo en un objeto de la posmemoria que busca hacer del mismo un uso público y pedagógico para capturar al oyente, al receptor, y sumarlo a su causa.

4 Este valor sí que sería atribuible a aquellos objetos que conservan mensajes escritos destinados a familiares o amigos, por ejemplo las cartas de despedida de los que iban a ser fusilados en los que instan a su familia, especialmente a sus hijos e hijas a que vayan con la cabeza bien alta, porque su padre o su madre nada ha hecho para morir de esa forma.

5 Según el «Diccionario de la Lengua Española» de la RAE "Mártir. Del lat. tardío 'martyr,' '-yris,' y este del gr. μάρτυς, -υρος 'mártys,' '-yros;' propiamente 'testigo.'" (https://dle.rae.es/m%C3%A1rtir).

6 Génesis 31: 44–48.

7 Sobre este papel potenciador o silenciador de un recuerdo por parte de una política oficial vid. François Hartog, "El testigo y el historiador," «Estudios sociales 21», núm. 1 (2001), pp. 9–28.

La coincidencia del estudio antropológico e histórico sobre estos objetos y el relato que nos transmiten parece clara. No obstante en el caso de los objetos "reaparecidos" en las fosas nos interesa más la vertiente de las vivencias, tanto de los que tuvieron originariamente esos objetos, como de los que hoy en día los reciben y los incorporan a su yo más íntimo. La Historia, como disciplina, se centra más en el análisis del pasado, de los hechos y procesos, más allá de los individuos y sus vivencias particulares, que son considerados como ejemplos extensibles a colectivos.

En la memoria histórica los objetos nos hablan de la experiencia que afectó a unas personas, porque la vivieron directamente, y del recuerdo que queda de la misma en las personas que llegaron a conocer esta experiencia por la transmisión de otros. Esta posmemoria es la memoria de los que no vivieron los hechos directamente, la de los hijos y nietos de la generación que sufrió el trauma. Para la memoria histórica que el relato sea verídico al cien por cien, no importa demasiado, siempre que sea auténtico y real para el testigo que nos lo narra. No queremos hacer Historia, pero sí transmitir la versión de los testigos. A los historiadores corresponderá contrastar estos relatos con otro tipo de fuentes para, con el conjunto, ofrecer un reflejo objetivo de lo que ocurrió y de las causas que produjeron esos acontecimientos. La posmemoria, o memoria de las generaciones posteriores, nos refleja la importancia que tuvieron estas experiencias vividas por los individuos represaliados, puesto que se transmitieron entre generaciones, y las consecuencias que produjeron en las vidas de sus esposas, padres, hijos, etc., consecuencias que fueron hasta tal punto relevantes que aún hoy siguen presentes en estas personas.

La magnitud de la represión durante la Guerra y posterior dictadura hace que estas experiencias no sean sólo individuales, ya que al ocurrirle a multitud de personas,[8] estas derivan en experiencias colectivas, con sus propias especificidades en cada caso, pero con un sustrato común.

Estos objetos que habían desactivado, que no perdido, su valor de uso, ya que al ser enterrados con sus posesores parecían carecer de funcionalidad, parecían perdidos, un mero deshecho. Pero el desencadenante de su redescubrimiento, gracias a una intervención arqueológica, les brinda una segunda oportunidad. Ya no son sólo objetos que evocan memorias, sino que podemos hablar de la memoria de los objetos, entendiendo como tal el vínculo que se establece entre un individuo y una acción humana con un objeto. Estos se convierten no sólo en objetos sociales, frente a los propios de la naturaleza, sino que llegan a convertirse en ocasiones en lo que Violette Morin denominó «objetos biográficos».[9] En ellos la relación de la génesis llega a invertirse y ya no es el Sujeto quien hace el Objeto, sino el Objeto el que "sustituye" al Sujeto, pues sus gafas o su pipa no son tanto objetos del fallecido, sino que nos evocan al fallecido en su totalidad, de ahí la importancia de esta exposición.

8 Sólo en el cementerio de Paterna la represión franquista supuso el fusilamiento de más de 2.200 personas.

9 Violette Morin, "El objeto biográfico," «Los objetos», Abraham A. Moles et al. (Buenos Aires: Tiempo contemporáneo, 1969) pp. 187–199.

LA FOSA 128

Dr. Vicent Gabarda Cebellán

El 1 de abril de 1939, el III Año Triunfal según los documentos de la época, Franco, desde su Cuartel General, y al parecer aquejado de una suave gripe, escribió el que sería su último parte de guerra: «Cautivo y desarmado el Ejército Rojo, han alcanzado las tropas nacionales sus últimos objetivos militares. La guerra ha terminado». Se iniciaba así en la provincia de València, así como en aquellas que habían seguido manteniéndose bajo el control del Gobierno republicano, lo que para otros lugares había comenzado a aplicarse conforme iban cayendo en manos del Ejército sublevado: la represión sistemática sobre todos aquellos que, por hache o por be, habían contribuido al fracaso de la sublevación militar de julio del 36 y al retraso en la imposición, en todo el territorio, de un ideario retrógrado de marcado cariz fascista, que se iba a llevar al traste todos los cambios realizados o planeados por la desaparecida II República Española.

Una represión puesta de manifiesto en miles de asesinatos y ejecuciones, miles y miles de condenas de prisión, de multas, sanciones económicas, censura previa, con la imposición de una moral pacata y una religión, la católica, que renacía de sus cenizas, sin olvidar la persecución de las lenguas vernáculas y otras culturas que no fuesen la castellana... una vuelta atrás en todos los aspectos imaginables. Y hambre, destrucción y miseria de la que los únicos culpables fueron los perdedores de la guerra, como bien se preocuparon de obligar a creer, de obligar a asumir, y como tales los deudores que debían contribuir con sus propiedades a restaurar la destrozada economía, o al menos la de algunos.

Nuevas leyes, actualización de los bandos de guerra dictados en julio de 1936, implantación de tribunales militares por toda la geografía, sustituyendo a los civiles en el análisis y condena de todo tipo de delitos, civiles y militares, sobre todo tipo de personas, civiles y militares, sometidas todas al Código de Justicia Militar, no olvidemos, ya en tiempo «de paz».

Ocupada militarmente toda la provincia, confirmados en sus puestos los miembros de las nuevas corporaciones municipales, afines a los vencedores, se inicia un largo y penoso proceso de clasificación y purificación, fomentando un clima de odio, tensión y coacción, manifestado en denuncias y delaciones exigidas desde la prensa y la radio, creando una situación crispante en la que todo el mundo podía acusar y al tiempo ser acusado. En una nota de Gobierno Militar, recogida en la prensa del momento, podía leerse:

> Notas de gobierno militar
>
> Toda persona que conozca la comisión de un delito llevado a cabo durante la época de dominación roja, se halla obligado a denunciar el hecho ante el Jefe de Sector a que corresponda su domicilio, a fin de llevar a cabo en la debida forma el espíritu de justicia que anima a nuestro caudillo.[1]

1 Diario «Avance» de 31 de marzo de 1939.

Para ello, la ciudad de València quedó dividida en seis sectores con locales donde recoger las denuncias[2] que serían la base de los procedimientos sumarísimos; y por el resto de la provincia se distribuyeron 86 tenientes y capitanes, acompañados de una pequeña guarnición militar, que ocuparían los juzgados más importantes, teniendo como misión la «detención de personas responsables de delitos cometidos bajo el dominio rojo... sin descanso, con las miras en el interés de la Patria, y necesitando para ello el concurso ciudadano, por lo que se hace presente a todos los buenos españoles, el deber en que están de prestar su ayuda, denunciado a toda persona a quien pueda imputarse delito alguno, advirtiendo que de no hacerlo se hace culpable de encubrimiento».[3]

A primeros de mayo se crearon en cada región militar las Auditorías de Guerra (Servicios de Justicia) con sus consejos de guerra permanentes, así como una multitud de juzgados militares encargados de instruir los procedimientos sumarísimos; uno de ellos será el Juzgado Militar núm. 8, el que ordenará la inscripción en el Registro Civil correspondiente de la mayor parte de los ejecutados en la provincia de València, como última fase del Procedimiento Sumarísimo en el caso de las condenas a muerte; tuvo su sede en el número 42 de la Calle de la Paz, en el edificio del Palace Hotel, el que había sido sede del Congreso de Intelectuales para la Defensa de la Cultura.

Atrás quedaban esos tiempos en los que cada general al mando de una zona determinada (Cabanellas en Zaragoza, Mola en Navarra, Queipo en Andalucía...) era responsable directo de la aplicación o no de las sentencias de pena de muerte; atrás quedaban también los tiempos de los paseos y la actuación indiscriminada de grupos de falangistas, carlistas, o cedistas, encargados de limpiar una retaguardia no siempre fiel pese a su recién estrenada «liberación». Ahora todo estaba centralizado en el Cuartel General del Caudillo, de uno de esos generales sublevados, el «primus inter pares» de la edad contemporánea, y de su auditoría jurídica, al mando del coronel jurídico Lorenzo Martínez Fuset; por las manos de este último pasaban los resúmenes de todas las sentencias de pena de muerte dictadas por los distintos tribunales militares establecidos por toda la geografía, examinándolos y preparándolos para el «enterado» de Franco.

Prisiones locales, comarcales y provinciales, cuarteles, conventos, almacenes convertidos en prisiones provisionales, por donde pasarán todos aquellos que habían ocupado cargos pú-

2 Establecidos en mismo día 30 de marzo de 1939 por la Columna de Orden y Policía de Ocupación, al mando del coronel Aymat y su segundo jefe Andrés Aya, estaban situados en las calles de Caballeros, Campaneros, Sagunto, Ramón y Cajal, Sorní y Avenida del Puerto, con un comandante en jefe en cada uno de ellos.

3 Diario «Avance» de 4 de abril de 1939.

blicos en ayuntamientos o comisiones gestoras, o en comités o en sindicatos, o que en un modo u otro habían atentado contra una de las bases del nuevo Estado, la propiedad privada. Todos ellos eran conocidos por todos, y fueron los primeros en ser encerrados, juzgados y condenados.

Las localidades de Albaida, Alberic, Alzira, Ayora, Benaguasil, Carlet, Chelva, Enguera, Gandia, Godella, Llíria, Ontinyent, Requena, Sagunt, Sueca, Torrent, Utiel, Villar del Arzobispo, Xàtiva y Chiva cabezas de partido judicial la mayoría de ellas, serán testigo de estos juicios sumarísimos que implicarán la ejecución por fusilamiento, en las tapias de los propios cementerios municipales, de las sentencias condenatorias. Pero también Paterna, municipio cercano a València, donde se llevarán a cabo las dictadas por los tribunales militares de la capital, los más numerosos sin duda, y los que más prolongarán su actuación a lo largo del tiempo (los primeros, salvo contadas excepciones, se limitarán a dos o tres «sacas» realizadas en los primeros meses de la inmediata posguerra, trasladando su personal, su documentación y sus causas pendientes a los juzgados de Valencia a principios de 1940), ya que en Paterna comenzaron las ejecuciones en 3 de abril de 1939, cuatro días tan sólo después de la entrada de las tropas a la ciudad, y finalizaron en noviembre de 1956; durante ese tiempo, 2.237 personas fueron ejecutadas en el paraje conocido como «El Terrer», y sus cuerpos, en su inmensa mayoría, enterrados en unas fosas comunes abiertas al efecto.

Se cerraba con ello un procedimiento que implicaba el retirar de la sociedad a una ingente masa humana formada por hombres y mujeres cuyo pasado y cuyas ideas, antiguas y activas, no eran aceptadas por el nuevo régimen, y que para su implantación y persistencia en el poder no dudaron en la eliminación física de sus enemigos, durante la Guerra Civil y finalizada la misma, acusados de rebelión militar cuando ni eran militares (en su mayoría) ni se habían rebelado, sino todo lo contrario. Abogados, médicos, maestros, ingenieros, mecánicos, albañiles, jornaleros, labradores, ricos, pobres... serán encerrados años y años, sufriendo hambre, hacinamiento, sed, enfermedades, falta de tratamiento para las mismas, palizas, vejaciones, traslados de un punto a otro de la geografía, separados de sus familias, de su entorno, o aislados en celdas de condenados a muerte, comunicándose con el exterior en momentos contados, controlados, judicializados, censurados, de tal manera que muchos de los familiares no se enteraban de la ejecución de la sentencia hasta que ya era tarde para un último adiós.

Y muchos no llegaron a saber el lugar exacto donde reposaban los restos de su ser querido. Paterna, un municipio que en aquellos años contaba con una población de unos 6.000 habitantes, vio su cementerio municipal crecer de forma desaforada porque casi la mitad de su superficie pasó a ser ocupada por unas enormes fosas comunes (rectangulares, de unos 2 por 2,5 metros de lado, y cinco, o seis, o más metros de profundidad), a cuyo fondo eran lanzados los cuerpos sin vida de los presos que, procedentes de San Miguel de los Reyes, o de la Cárcel Modelo, habían sido ejecutados, por «sacas», unas horas antes en las instalaciones militares cercanas. Trasladados en camiones desde la prisión hasta el acuartelamiento, desde allí serían conducidos en grupos más reducidos al «Terrer», y de nuevo, pero ya sin vida, en esos mismos camiones a las puertas del cementerio, donde el enterrador se haría cargo de los mismos. Por supuesto que las familias no podían estar presentes ni en la ejecución ni en el momento de la inhumación. Secuestrados en vida y después de muertos.[4]

De forma anónima, sin nombres, sin registros, sin identificaciones previas; tan sólo una cronología elaborada a partir de los libros del Registro Civil y el recuerdo de algún familiar presente en el momento de la inhumación, o de los retales recortados de la ropa, botones llamativos, recogidos por uno de los enterradores, y relacionados con el lugar en que había sido inhumado el dueño de los mismos.

De forma masiva, con «sacas» de 10, 15 o 20 personas; con fosas que acogen a 5 o 6 «sacas»; fosas con los restos de 30, 40, 50 cuerpos, pero también con más de 100 individuos en algunas de ellas; cuerpos lanzados desde el exterior, «agarberats» (hacinados) que se dice por estas tierras, cubiertos con una capa de cal, para acelerar la descomposición, y una de tierra, para que soporte el peso de los nuevos cuerpos, una sobre otra, hasta colmatar la fosa; cuerpos cuyo único sudario era la ropa con la que habían salido de la prisión, en ocasiones incluso con las cuerdas con que iban atados para evitar las fugas; ropas personales, no uniformes de presidiario (eso debía quedar limitado para los de las largas condenas), con pantalones y chaquetas de pana, blusas de labrador, gafas, lápices, mecheros, algún recorte de papel, y balas; balas que perforaron la ropa y la carne y quedaron alojadas en sus cuerpos, sólo que la descomposición de los mismos hace que ahora aparezcan como junto a ellos, y no dentro de ellos.

Porque sí, porque la propia masificación de las ejecuciones, la frecuencia de las mismas y el volumen de cuerpos a enterrar, dificultó sin duda el proceso de descomposición de los cuerpos e hizo que no pudiesen reutilizarse las fosas y fuese necesario ampliar el tamaño del cementerio. Y al parecer cuando ya era posible su vaciado, se pensó que ya no era necesario, que podrían construirse nichos en los nuevos terrenos adquiridos. Y las fosas, pese a ser propiedad municipal, se mantuvieron intactas.

Hasta hoy, en que un movimiento reivindicativo de familiares interesados en saber qué ocurrió con esos cuerpos pertenecientes a unos hombres que un día dejaron de ocupar unas celdas de condenados a muerte, interesados en recuperar esos restos y darles una sepultura digna, individualizada, identificada si es posible, ha hecho que las fosas vuelvan a abrirse, que los restos vuelvan a ver la luz, que pequeños retazos de tela, lápices, medallas, ayuden a los equipos de arqueólogos,

4 Por supuesto, siempre hay excepciones; pese a la situación reinante, si se tenía influencia, sea social, política o económica, el cuerpo podía ser retirado de la fosa común y enterrado en un nicho individual adquirido por la familia (son conocidos los casos de Joan Peset, Joan Peiró, Carceller, etc. etc.).

antropólogos, forenses, historiadores, a identificar unos restos destrozados por tantos años bajo tierra. Unos retales que, en ocasiones, esa misma profundidad a la que fueron lanzados, esa presión producida por el peso de tantos cuerpos en tan poco espacio, ha permitido que más que retales sean las piezas completas de ropa, con sus iniciales bordadas en camisas o pañuelos, sus cremalleras que aún funcionan y que esconden en sus bolsillos notas manuscritas, retazos de la vida de un muerto, lo que se encuentran los equipos de trabajo. Son sin duda el primer contacto con el pasado de la persona a la que se busca.

Se abre con ello un proceso que pretende cerrar esa fase de olvido a que estuvimos condenados y sacar a la luz lo que durante tantos años se ha ocultado, no para abrir heridas sino para cerrar definitivamente ese vacío de nuestro pasado.

EL REENCUENTRO DE VERÓNICA CALLE ALONSO Y PEDRO SIMÓN LLORENTE

Miguel Mezquida Fernández | Azahara Martínez Vallejo | Dr. Javier Iglesias Bexiga | Alejandro Calpe Vicente
Asociación Científica ArqueoAntro

La recuperación e identificación de los restos de Verónica Calle Alonso y Pedro Simón Llorente (fig. 1) es quizás una de las historias más dramáticas y complejas, pero con mejor final que hemos vivido desde que empezamos a colaborar y trabajar en procesos de Memoria Histórica y Derechos Humanos. Poder ayudar a la familia Simón exhumando hasta tres de sus miembros, de una u otra manera, víctimas del Franquismo, sin duda nos ha hecho mejores profesionales, pero también mejores personas.

Entre finales del año 2015 y principios del 2016 nos llegaron diferentes peticiones para la investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de represaliados de la «saca» del 18 de enero de 1940 en Paterna, de un total de 52 personas según los estudios de Vicent Gabarda Cebellán[1]; entre ellas, se encontraba la de Laura Martín Díez, bisnieta de Pedro Simón Llorente, natural de Palacios de la Sierra (Burgos). Laura, en aquel momento, poco había podido saber por su familia de su bisabuelo, siendo su primer contacto real con la historia de su familiar 6 años antes (en torno al 2010), cuando por un investigador de la zona que estudió a los represaliados de la provincia de Burgos, supo que fue una persona importante en la localidad. Pedro Simón estuvo vinculado a los movimientos sindicales, integrándose en la UGT, llegando posteriormente a ser alcalde socialista durante cuatro años (según se desprende del Proceso Sumarísimo), iniciando grandes reformas progresistas. Esto al parecer le generó diferentes enemigos en el pueblo, como se puede observar en las denuncias que figuran en el Expediente Judicial del Archivo General e Histórico del Aire de Madrid. Por ello, una vez iniciada la guerra huyó a la zona republicana, donde se integró en el Ejército Popular, obteniendo la graduación de cabo en la Sección de Transmisiones de Aviación. Lo que sumado a su anterior condición sindical y política, fue suficiente para ser finalmente condenado a muerte, y asesinado en Paterna.

En su afán por conocer más sobre su bisabuelo, Laura contactó con el GRMH y con ArqueoAntro, y posteriormente al conocer también su intención de exhumarlo y trasladarlo a su población natal, la pusimos en relación con el resto de familiares interesados en exhumar la Fosa 113 de Paterna.

1 Vicent Gabarda Cebellán, "Els afusellaments al País Valencià (1938–1956)," (Valencia: PUV, 2007) p. 398.

Así, surgió la "Asociación de Familiares de Víctimas del Franquismo de la Fosa Común 113 de Paterna," los cuales como promotores de la actuación consiguieron las subvenciones pertinentes de la Diputación de Valencia para realizar los trabajos que se desarrollaron principalmente entre los años 2017 y 2018.[2]

La Fosa 113 junto a la 81, 82, 91, 91-B, y 92, fue de las primeras que exhumamos en Paterna, lo que nos permitió conocer de primera mano la dimensión de los procesos en este cementerio, tanto a nivel arqueológico como antropológico. A la vez pudimos observar la significativa variedad y en algunos casos calidad de los materiales u objetos asociados que se hallaban junto a los restos óseos de las víctimas, como carteras, tabaqueras o petacas de tabaco (incluso con restos de tabaco y papel), chisqueros, pipas, prótesis dentales (algunas con piezas o fundas de oro), monóculos, gafas, piedras talladas con iniciales a modo de chapa identificativa, lápices, monedas, o recuerdos como una canica; además de otros materiales más comunes como botones, hebillas, cinturones o fragmentos de textil y calzado. Por otro lado, también registramos cuerdas de esparto empleadas para conducir a las víctimas maniatadas hasta el punto de fusilamiento, y proyectiles (frecuentemente de los calibres 7 mm Mauser y de 9 mm largo), que corresponderían con el armamento empleado para su ejecución.[3] Salvo elementos excepcionales que suelen documentarse en cada una de las fosas, estos son los materiales que suelen recuperarse en cada una de las fosas de Paterna, al menos, las que se han intervenido por parte de la Asociación Científica ArqueoAntro (Fosas 22, 33, 57, 73-B, 81, 82, 91, 91-B, 92, 94, 100, 111, 112, 113, 115, 120 o 128).

La cultura material o el estudio de la materialidad (como suele gustarles decir a dos grandes especialistas como Alfredo González Ruibal y Xurxo Ayán Vila), es básica para que el arqueólogo pueda analizar cualquier momento histórico, ya que los objetos nos aportan información sobre los propios individuos pero también sobre la sociedad en la que conviven. Por ello, en los contextos forenses en los que nos encontramos al excavar y exhumar una fosa con víctimas de la Guerra Civil y el Franquismo, los objetos son muy útiles, o incluso vitales, a la hora de ayudar a la identificación de las víctimas; siempre y cuando la documentación en campo sea exhaustiva y se pueda contar con «datos antemortem» de las víctimas, gracias al trabajo previo de investigación y entrevistas con los familiares demandantes de la búsqueda que puedan aportar datos sobre su pariente y su indumentaria.

Los objetos recuperados en las fosas suelen poder encajarse en tres tipologías básicas: objetos personales (vestimenta, calzado, gafas, prótesis dentales, carteras, documentos, monedas, cartas, etc.); objetos carcelarios y de higiene perso-

2 Para más información, véase: Miguel Mezquida Fernández et al., "Procesos de Excavación y Exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna," Actas «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (Valencia: Diputación de Valencia, 2018), pp. 146–156.

3 Javier Iglesias Bexiga et al., "Proceso de exhumación, cadena de custodia e identificación de los cuerpos. Aspectos técnicos y jurídicos. Antropología forense durante los trabajos en el Cementerio Municipal de Paterna," Actas «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (Valencia: Diputación de Valencia, 2018), p. 155.

nal (que pueden ser también personales, como cucharas, liendreras, cepillos de dientes, peines, o pequeñas manufacturas que les servían de distracción o que incluso realizaban para sus familiares), y objetos relacionados con el fusilamiento (como las ligaduras[4] y los proyectiles[5]). Aunque en algunos casos también hemos podido registrar productos alimenticios, como huesos de melocotones o albaricoques, huesos de uva o cacahuetes (que se han localizado frecuentemente en los bolsillos de los pantalones de las víctimas, o incluso en sus estómagos).

En el caso de los materiales asociados documentados en la exhumación de Pedro Simón Llorente (Individuo 33, UF-3044, de la Fosa 113 del Cementerio Municipal de Paterna), podemos decir que a excepción de un céntimo francés, el resto de elementos son bastante frecuentes dentro de los contexto de las fosas de Paterna, o de las que suelen intervenirse en el resto del Estado: 1 cinturón con hebilla (posiblemente de origen militar), 1 fragmento de tela de chaqueta, 1 fragmento de tela (posiblemente de camisa), 2 pequeños lápices de madera, 1 mina de grafito con restos de madera de lápiz, 8 botones de madera de chaqueta, 2 botones de baquelita blanca de camisa, 2 botones de nácar de ropa interior, y 1 botón de madera de pantalón (figs. 2 y 3). A simple vista, pueden parecer elementos comunes, pero: la buena manufactura del cinturón y la hebilla metálica nos confirman que la víctima formó parte del Ejército Popular de la República; los lápices nos indican que era una persona relativamente instruida que escribía frecuentemente a su familia (desgraciadamente esas cartas no se conservan porque fueron destruidas); los botones de la chaqueta nos hablan del momento del fusilamiento (al ser una «saca» del 18 de enero), hacía frío; y en general, iba bien vestido. Finalmente, el céntimo francés, parece más un recuerdo personal o familiar. Sin embargo, fuera de las connotaciones históricas y antropológicas que se puedan extraer por los diferentes especialistas e investigadores, estos materiales también ayudan a humanizar al individuo, le dan un volumen físico que a veces sólo los restos óseos ya no tienen; y por supuesto, para los familiares de las víctimas, estos objetos tienen una carga emocional que los conectan con sus parientes, un simple lápiz o un pequeño botón de nácar o baquelita ayudan a establecer un diálogo interno con el antecesor, que de otra manera sería imposible hacerlo.

En la práctica y según la legalidad vigente (Leyes de Memoria estatal y autonómicas, cuando se da el caso), estos materiales no pueden ser entregados a las familias hasta que no se complete el proceso de identificación. Una vez finalizado este proceso, en el momento de la devolución de los restos óseos también se incluyen los objetos asociados, para que los familiares dispongan de ellos (tanto si deciden reinhumarlos con la víctima, como quedárselos). Los objetos, a su manera, también suelen vivir un periplo de estudio en el que se mantiene la cadena de custodia por los diferentes técnicos de cada equipo que los analizan. En el caso de la Asociación Científica ArqueoAntro suelen depositarse en el Museo de Paterna, o en instalaciones que cede el Ayuntamiento de la citada ciudad, para que Inma Herranz Rodrigo (conservadora y restauradora) y Eloy Ariza Jiménez (documentalista), puedan tratar y documentar los materiales de cara a elaborar los informes y memorias correspondientes.

Nuestro contacto directo con los materiales empieza con la extracción de los elementos de la fosa, y acaba con la devolución de los restos óseos y sus objetos asociados individualizados, ya estén o no identificados (en el último de los casos las leyes obligan a que sean inhumados, a no ser que exista un consenso entre las asociaciones o agrupaciones de las víctimas). Sin embargo, la importancia y las connotaciones que tienen estos materiales, junto a la gran cantidad y calidad de estos en las fosas de Paterna, nos planteó desde un primer momento (ya en 2017), la necesidad de que existiese al menos, una muestra musealizable para su interpretación. Y así se lo comunicamos a las familias y a las diferentes instituciones implicadas en los procesos de intervención de fosas de la Guerra Civil y del Franquismo. Por fin 4 años después, parece que ha calado este discurso, y asesorados por diferentes técnicos, la Diputación de Valencia de la mano de la Delegación de Memoria Histórica y de los servicios del Museu Valencià d'Etnologia (L'ETNO), ha empezado a conservar y restaurar parte de unos primeros materiales que se están cediendo por familiares de víctimas y asociaciones de familiares de víctimas. Esto abre un gran abanico de posibilidades inmejorables de cara a futuras exposiciones temporales, pero sobre todo, para que se consolide una propuesta museográfica permanente que permita interpretar un contexto tan difícil como el de la Guerra y la Dictadura a través de estos materiales.

Pero hasta llegar a la identificación de Pedro Simón tuvimos que recorrer un largo camino. Laura, al ser bisnieta, no era una buena candidata para cogerle la muestra de ADN, y recurrimos a diferentes nietos de la víctima. Sin embargo, tras unos primeros resultados genéticos el Individuo 33 no obtuvo ningún emparejamiento, lo que quiere decir que con estos análisis (conocidos a finales del año 2018), Pedro no estaba entre los identificados. Ante el alto porcentaje de restos óseos con ADN (más del 80 %), decidimos plantearle a Laura la opción de recurrir al ADN de alguno de los hijos, uno de los cuales, Juan Simón Calle, llevaba fallecido desde el año 1977, y se encontraba inhumado en el Cementerio del Monasterio de San Salvador de Oña. Una vez resueltos los trámites legales y con los permisos en la mano, parte del equipo de ArqueoAntro se plantó allí, y no sólo recuperamos una muestra de Juan, sino que exhumamos el cuerpo completo, aprovechando la coyuntura para posteriormente trasladar los restos hasta Palacios de la Sierra.

En esta primera visita a la población burgalesa tras la exhumación de Juan (en primavera del año 2019), supimos también del desafortunado final de Verónica Calle, quien falleció, tras vivir la dura posguerra como viuda de un fusilado, el 15 de noviembre de 1960, siendo inhumada en un rincón del antiguo Cementerio Parroquial de Palacios de la Sierra sin indicación alguna, al no querer perdonar en su última confesión a los delatores de su marido. Por todo ello, y con los resultados positivos obtenidos poco después tras el cotejo genético de las muestras de Juan, decidimos aprovechar los días previos a los actos de home-

4 Vicent Gabarda Cebellán et al., "La memòria en un racó," (Manises: Ajuntament de Manises, 2019), pp 55–56.

5 Miguel Mezquida Fernández et al., "Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular," «Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936–2020», coord. Vicent Gabarda Cebellán (Valencia: Diputación de Valencia, 2021), p. 311.

naje e inhumación de Pedro Simón Llorente (entre julio y agosto de 2019, dos años después de finalizar la excavación), para tratar de localizar y exhumar a Verónica, ya que según diversos testimonios se encontraba en una zona muy concreta del cementerio. Y así fue como también pudimos localizar los restos de Verónica, tras una par de días de trabajo codo con codo junto al resto de la familia de Laura, de Pedro, de Juan y de la propia Verónica. De ella, junto a los restos óseos sólo pudimos recuperar un botón de baquelita blanca (fig. 4), posiblemente del vestido que llevase. "Tan sólo" un botón, pero que para los descendientes de nuevo supone una conexión con su familiar desaparecido o fallecido.

A la postre, y gracias al ADN de Juan, se pudo identificar a Pedro y tuvimos la oportunidad de exhumar también los restos de Verónica. Dándose a sólo unas horas de la reinhumación de Pedro, el reencuentro con su mujer, Verónica (figs. 5 y 6). Actualmente los tres reposan juntos en el nuevo Cementerio Municipal de Palacios de la Sierra.

Gracias Laura por confiar en nosotros a pesar de todas las complicaciones vividas a lo largo de más de dos años de trabajo incierto para la familia; y gracias a los miembros y colaboradores de nuestro equipo, que estuvieron al pie del cañón trabajando de manera voluntaria y echando horas de más a muchos kilómetros de casa por media provincia de Burgos, para finalmente conseguir no sólo identificar a Pedro, sino también conseguir que su esposa Verónica y su hijo Juan pudiesen descansar junto a él.

PEPICA CELDA SOLER, UNA VIDA SIN PADRE – LA NIÑA ENLUTADA

Vicent Garcia Devís

La primera vez que Pepica salió de València fue para hacer un viaje a Bruselas. Venía con su prima Amparo Devís Soler, mi madre, para pasar dos semanas en mi casa. Yo trabajaba de corresponsal de RTVV en la capital comunitaria. Pepica siempre había querido salir de una España en blanco y negro que había asesinado a su padre y había encarcelado a su madre. Y estuvo a punto de irse a Alemania cuando se hizo mayor... para escapar de un país que había convertido a su padre, un labrador honesto, en un delincuente oficial. Las dos, madre y tía, alrededor de los 80 años... pero con una vitalidad que sólo tienen las mujeres que han sufrido en la vida, venían con dos maletas cada una, llenas de cosas para el expatriado, hijo y sobrino. Pepica traía un pollo de corral muerto y pelado en la maleta como si en Flandes no hubiera más que vacas.

Sentados en la mesa, en el segundo piso de la rue John Waterloo Wilson 76, al lado del Square Ambioriz, en el barrio europeo, entre Schaarbeek y Saint-Josse, Pepica me explicó la historia familiar que había sido tabú desde siempre. Una historia que cuando se contaba siempre se hacía a medias y se interrumpía cada vez que alguien se acercaba a la mesa, a las tías, a Pepica y a Carmen, las hijas de José Celda Beneyto y Manuela Soler Barral.

Había finalizado la guerra y Manuela, Manola, esperaba a José para comer y este no llegaba. Pasaron horas y no llegaba, Manuela cogió a las dos hijas de las manos y se ensartó llevándolas hacia el camino del mar. Al lado de las vías, enfrente de un olmo monumental tenía el campo su marido José, que era labrador. Y cuando llegaron, de lado sobre una mata, vieron su bicicleta, y a la mitad del margen, una azada ¡José había desaparecido!

Desesperada, corriendo con las hijas hacia el pueblo, Manuela llegó a la plaza y en el ayuntamiento le advirtieron con muy malos modos que se fuera, que su marido estaba detenido en el calabozo. Y no lo volvió a ver hasta que la detuvieron a ella unos días más tarde. Manuela era comunista y José, más moderado, pertenecía a Izquierda Republicana de Manuel Azaña. La pareja fue trasladada a las naves que había en la entrada de Sagunto viniendo de València, los hombres en una y las mujeres en otra. Allí pasó Pepica dos noches con su madre, mientras las ratas saltaban por encima de las presas.

Manuela fue trasladada al convento de las monjas de Santa Clara en València y José, a la Cárcel Modelo ¡Ya no se verían nunca más!

José fue juzgado en 20 segundos en un Consejo de Guerra en el que los presos estaban en fila esperando un juicio y una sentencia exprés. José estuvo en la cárcel casi un año, noche tras noche, esperando la «saca» que le iba a arrebatar la vida. Era toda una industria de la muerte bien programada. Y de Santa Clara, las niñas acompañadas de un familiar, visitaron a su padre en la Cárcel Modelo de València.

Dos rejas los separaban, no se podían tocar. Los guardias advierten a la visita que no toquen las rejas o se llevarán una culatada de fusil. “Delante de vuestro padre no lloréis, no lloréis que os tiene que ver tranquilas y despiertas” ¡Y no lloraron nunca más!

Al día siguiente, un sobrino de Celda, desde lo alto de un algarrobo, vio la imagen trágica de cómo mataban al tío José y a dos docenas más de presos jóvenes. La metralla se dejó oír desde las fábricas de yute de Vinalesa y Foios, donde trabajaba toda la juventud de L’Horta Nord.

La familia, hermanos y cuñados, se encargaron de Pepica y Carmen. Se criaron con las primas de Massalfassar, de donde era Manuela, y con la familia del padre de Massamagrell. Las dos hermanas terminaron “en amo,” de criadas de familias de València. José Celda era de Massamagrell, por aquel tiempo un pueblo de 3.000 habitantes. Un pueblo donde murieron asesinados en la guerra y la posguerra unos 50 jóvenes, toda una generación perdida.

Para sacar a José de la fosa, nos dirigimos al Ayuntamiento de Paterna y lo hicimos de manera oficial, a través del registro. Las solicitudes para abrir la fosa desaparecieron una vez y otra.

Una vez registrado, esta vez de manera efectiva, el propio consistorio advertía al resto de familias que compartían un familiar fusilado en la misma fosa, para que mostraran su disconformidad. Comenzamos un largo y tortuoso camino que se prolongaría 8 años. En València, al contrario que en Andalucía y Cataluña, no había una cultura de la memoria histórica. Los propios familiares de los republicanos asesinados llegaron a amenazarnos con denuncias delante de los jueces si abríamos la fosa, si removíamos la “tortada” de cal y huesos de la fosa.

La familia, con la ayuda inestimable de la hija de Pepica, Julia Piquer Celda y Matías Alonso, respondieron con actas notariales, uno para cada contrariado: “Sólo tocaremos la parte de arriba de la fosa, donde se encuentran los doce de Massamagrell. Todos ellos, de Izquierda Republicana [...]. Todos están enterrados dentro de un ataúd de madera y tienen una botella debajo de la cabeza con un tapón de corcho y con el nombre escrito en papel, como reclamando justicia futura: ¡Sacadnos de aquí, sacadnos de este agujero. Llevadnos a casa!” Al menos eso pensaba Pepica cuando lo contaba.

Fernando Granell tenía allí asesinados y soterrados un abuelo y tres tíos. Él y su hermano, los dos de Torrent, eran contrarios a la exhumación. Finalmente, con un acta notarial y la palabra dada, cedieron. Y al cambiar de opinión y hacerse público en los medios de comunicación, dio un giro de 80 grados en la actitud inicial del consistorio municipal de Paterna y en el resto de familias afectadas.

Las resoluciones de la Conselleria de Cultura fueron más descorazonadoras: los huesos de José y los de sus compañeros eran tratados legalmen-

te como restos arqueológicos, como el esqueleto de un dinosaurio. El golpe llegaba a Pepica Celda como un nuevo mazazo: “quiero morirme y antes de hacerlo quiero encontrar a mi padre y enterrarlo en Massamagrell junto con mi madre.”

Con todas las voces discordantes que habían sido alimentadas interesadamente, la familia conseguimos abrir la fosa 126 y sacar a los “12 de Massamagrell” de un agujero inmenso con más de 200 cuerpos fusilados.

Los esqueletos de las víctimas soterrados con el ataúd estaban peor conservados que los que estaban soterrados directamente en la tierra. Al desaparecer la carne y compactar la arcilla, esta había protegido los huesos. La tierra había actuado como un suave algodón.

Se confirmaba la oralidad de padres a hijos que se arrastraba durante tantos años. El enterrador, Leoncio Badía, los había colocado en ataúdes de madera, con una botellita de vidrio debajo del cuello con el nombre correspondiente. ¡Y todo estaba como nos habían contado!

Los 12 ataúdes de los “12 de Massamagrell” fueron trasladados al Ayuntamiento de Massamagrell, de donde habían salido forzadamente. Algunos de los que fueron reclamados por las familias, fueron recuperados y enterrados en su pueblo de origen.[1] José Celda, Bautista Devís, Rafael Bonaventura, Francisco Fenollosa y Ramón Gandía, eran las cinco personas que estaban siendo buscadas por sus familias.

La historia de todos ellos era muy triste, como la de Ramón Gandía Belda que tenía 23 años cuando lo mataron. Casado y con dos hijos. Uno de ellos murió meses antes que su padre. Después de su ejecución murió el segundo. La esposa, Amparo, murió años más tarde atropellada por un tranvía delante de las Torres de Serranos.

Pepica se llevó la caja con los restos de su padre a casa un 11 de abril de 2013 y pasó dos días y dos noches con el pequeño ataúd en su habitación de su piso de Puçol. Dos días más tarde, con la hermana Carmen, las hijas, los nietos y los bisnietos, celebramos un funeral laico en el cementerio de Massalfassar. Sobre la caja, un saquito de tela con tierra del campo de José de Massamagrell donde fue secuestrado. El simbolismo llenaba el ambiente y el alma de los presentes.

Sin rencor, con la cabeza bien alta, enterramos a José. Sus huesos abrazan para siempre los de su compañera Manuela.

80 años hace que fusilaron a José un 14 de septiembre de 1940. Pepica tiene ahora 87 años, cuando fallezca quiere ser enterrada junto con su padre para recuperar el tiempo perdido.

1 Las personas identificadas fueron: José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano y Manuel Gimeno Ballester.

LAS BOTELLAS DE LA FOSA 126 DE PATERNA

Dr. Manuel Polo Cerdá | Dra. Elisa García Prósper
Grupo Paleolab®

El 11 de septiembre de 2012 comenzó la exhumación de la fosa 126 del cementerio municipal de Paterna, la primera que se abría con metodología científica. No obstante, el año anterior se pudieron recuperar las primeras 17 víctimas en la Comunitat Valenciana desde el fin de la dictadura, en las localidades de Benagéber y Albalat dels Tarongers.

La fosa supuso un punto de inflexión, y también un cambio de paradigma, en el movimiento memorialista y en la política obstruccionista del momento. Los trabajos fueron dirigidos por el equipo interdisciplinar de arqueólogos y antropólogos forenses de Grupo Paleolab® a petición de la hija de José Celda Beneyto.

Josefa Celda Soler supuso un acicate y un ejemplo de lucha por conseguir el derecho fundamental que toda víctima de un desaparecido debe tener, como es el de recuperar los restos mortales de su padre para darles digna sepultura. Pero todo el proceso hasta alcanzar el objetivo estuvo lleno de dificultades de diversa índole, como la torticera interpretación que el gobierno local y autonómico hizo de la legislación administrativa vigente ante un proceso de este tipo. A pesar de los múltiples antecedentes y la experiencia demostrada en casos similares, tanto a nivel nacional como internacional, la Generalitat Valenciana, a través de la Dirección General de Patrimonio, consideró el tratamiento de las víctimas de la dictadura franquista como restos arqueológicos protegidos por la Ley de Patrimonio Valenciano. Además, determinados grupos memorialistas y familias de otras víctimas se opusieron y no compartían la iniciativa de exhumar esta y otras fosas de Paterna, ya que consideraban que debían permanecer como símbolo y testimonio de lo que allí pasó.

Como consecuencia de esta situación, finalmente, se llegó a un acuerdo interfamiliar por el cual la fosa sólo podía ser excavada parcialmente, con el objetivo de recuperar exclusivamente un conjunto de cadáveres enterrados en ataúdes, tal y como testimoniaba Josefa. Y como guinda a esta confrontación de opiniones antagónicas, se sumó la opinión de la Administración de Justicia, la cual sencillamente no contestó a ningún requerimiento familiar, siguiendo la pauta mayoritaria de silencio o archivo de las causas abiertas en estos casos.

Pero estos problemas no fueron un impedimento para que, tras reiterados recursos administrativos, la fosa se pudiera exhumar y se recuperara a 12 víctimas procedentes de la cercana población de Massamagrell, fusiladas tras un juicio sumarísimo el 14 de septiembre de 1940.

Los trabajos de arqueología forense permitieron confirmar el testimonio de otra hija de José Celda que, en boca de Pepita, refería que los cuerpos de los fusilados de Massamagrell estaban individualizados en ataúdes y en los niveles más superficiales de la fosa. Efectivamente, se pudieron documentar tres estratos de depósito, en cada uno de los cuales había cuatro ataúdes de madera dispuestos de forma ordenada y con un «hiatus» de tierra que separaba los niveles de enterramiento (fig. 7), para finalmente asentarse sobre una superficie compacta de cal que sellaba el resto de la fosa con un número indeterminado de cadáveres.

El trabajo de exhumación en esta fosa aportó numerosos momentos de emoción, que se vieron incrementados con el hecho de registrar elementos poco comunes en este contexto como, por ejemplo, el hallazgo de 11 pequeñas botellas de vidrio con tapón de corcho o de rosca, propias de las empleadas para uso medicinal o cosmético, situadas en el interior de los ataúdes y en diversas posiciones anatómicas (fig. 8), además de otros objetos personales como un mantón de manila depositado como ofrenda.

Si las botellas supusieron una sorpresa inesperada de la que se carecía de información testimonial previa, el comprobar que algunas conservaban un papel enrollado en su interior, incrementó las posibilidades de identificación (fig. 9). Dos de ellas contenían el papel en buen estado de conservación, lo suficiente como para poder ser legible. El texto era un mensaje del pasado directamente dirigido al futuro, y como si de una cápsula del tiempo se tratara, los familiares de las víctimas, en manos de la complicidad del enterrador de momento, Leoncio Badía, estaban ofreciendo la posibilidad de poner nombre, apellidos, fecha de fusilamiento y procedencia a aquellos que nunca fueron olvidados (fig. 10).

Aunque los papeles reflejaban datos inequívocos sobre la identidad de al menos dos de las víctimas, la metodología propia de las ciencias forenses debe completarse con otros métodos primarios o secundarios de identificación, como el estudio antropológico forense y el análisis genético entre los restos dubitados y los familiares idóneos. Las botellas aportaron un valor añadido al proceso científico, el cual finalmente culminó con la identificación de José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano y Manuel Gimeno Ballester.

La fosa 126 de Paterna supuso un aprendizaje para todos aquellos actores intervinientes, desde las familias hasta las administraciones implicadas, pasando por el equipo científico interviniente. Aquellos trabajos permitieron registrar la tipología y características tafonómicas de las fosas comunes del cuadrante izquierdo del cementerio, y marcaron una pauta metodológica sirviendo de fósil director en futuras intervenciones.

LA CORBATA DE JOSÉ

Dra. Andrea Moreno Martín

Late, corazón...
No todo se lo ha tragado la tierra.
Antonio Machado

José Alba Expósito nació el año 1903 en Chelva, un pequeño municipio de la comarca de La Serranía en la provincia de Valencia. Él y su hermano pequeño, Vicente, quedaron huérfanos a temprana edad. Y ante la muerte de su madre, Marta, quedaron a cargo de su padre. Vicente, que nunca se volvió a casar, marchó con los dos niños a Alemania y Francia para trabajar. Su formación como técnico eléctrico de embarcaciones le permitió ganarse la vida y mantener a sus hijos. Con los años, regresaron a España y se instalaron en València. En 1928, a los 25 años, José se casó con Serafina Juana Albiach Cervera y se labró una carrera profesional como empleado de la empresa Campsa. La familia Alba Albiach vivía en el número 3 de la calle Sant Vicent Màrtir y pronto crecería, pues José y Serafina tuvieron 3 hijas y un hijo (Vicenta, José, Rosa y Josefina).

Apenas diez años después, en 1939, acabada la guerra, València fue ocupada por las tropas franquistas y el «Cap i Casal» se convirtió en una gran cárcel. Los años cuarenta fueron años de hambre, racionamiento, consejos de guerra, juicios sumarísimos y fusilamientos. Las purgas y las políticas de represión y castigo fueron amparadas bajo un estado de guerra –que Franco mantuvo hasta 1948– y bajo lo que el franquismo condenó como "adhesión, auxilio o excitación a la rebelión"; tres delitos que afectaron de manera indiscriminada a un gran número de ciudadanos que habían permanecido en la retaguardia republicana durante la guerra.[1]

Con la "Victoria" también llegó la revancha, la violencia, la Causa General, las detenciones, las denuncias y la necesidad de avalar la buena conducta y la afección a la "Nueva España."

1 La jurisdicción franquista, decretada «ad hoc», acusaba a los republicanos de rebelión militar según 3 modalidades:
"Adhesión a la rebelión" que se imputaba a aquellas personas que habían ejercido cargos en partidos, sindicatos o que habían tenido un compromiso y participación durante la guerra en la defensa de la República (políticos, funcionarios, excombatientes). Y comportaba penas desde la pena de muerte a los 20 años y un día de reclusión mayor.
"Auxilio a la rebelión": a toda persona de ideología o militancia de izquierdas y a quien se pudiera imputar cualquier mera cooperación con la legalidad republicana (penas de 20 a 12 años y un día de reclusión menor).
"Excitación/inducción a la rebelión" que podía imputarse por denuncia de conducta desafecta o la mera descalificación y crítica al nuevo régimen (de 12 años a seis años y un día de prisión).

Vicente, el hermano pequeño de José, cruzó a Francia desde Barcelona antes de que Franco ganara la guerra, y desde allí zarpó hacia Sudamérica, donde vivió en el exilio. Hoy en día la familia no sabe apenas nada de qué fue de él.

José, que permaneció en València, fue delatado y acusado por haber escondido a un compañero.
En ese año 1939 fue detenido y pasó a ser un número, un recluso más de una población carcelaria que abarrotó las cárceles y los centros de reclusión e internamiento de la capital del Turia. Por la Modelo de València, una cárcel con capacidad para 500 reclusos, pasaron más de 35.000 personas entre abril de 1939 y 1941. La vida en las prisiones de Franco era un auténtico periplo por las tinieblas, a vida o muerte, en condiciones infrahumanas: al control, al autoritarismo y a la vigilancia continua se sumaban el hacinamiento, la insalubridad, la miseria y la carestía (tuberculosis, chinches, sarna, castigos, malos tratos, 're-educación'...).

Después de sobrevivir dos años privado de libertad y en condiciones deplorables en la Prisión Celular de Valencia, José fue asesinado el 14 de enero de 1941 en Paterna, víctima de un pelotón de fusilamiento franquista. Ese día, su cuerpo fue lanzado junto con otras 44 personas más a la fosa número 128 del cementerio; un pozo excavado en la tierra que, premeditadamente, alcanzaría los 6,50 metros de profundidad y que acabaría albergando los cuerpos de 107 personas.

José Alba Expósito tenía 38 años y dejaba una familia rota y traumatizada. Una familia que quedaría estigmatizada por la dictadura de por vida. Su esposa, sus tres hijas y su hijo pasarían a formar parte de la masa de víctimas crónicas de la violencia, la purga y la represión franquista. Ni ellos ni sus descendientes estuvieron firmes en el paredón, ni tuvieron que aguantar la mirada frente a sus verdugos, ni fueron lanzados a la fosa. Pero ellos también sufrieron la represión política y la venganza[2] y anduvieron muertos en vida, con el dolor y el trauma que produce la pérdida y la muerte de un padre/un marido/un hermano/un cuñado/un hijo que es asesinato; y la ausencia, el silencio y la ocultación impuesta inexorablemente por el verdugo y la fosa.[3]

Esa práctica de violencia institucionalizada que estandarizó la España de Franco contra el ejecutado y 'sus semillas,' solo buscaba el dolor, la venganza, la deshumanización y la imposibilidad de cerrar el duelo de una muerte que generó unas heridas que han supurado por décadas y que han sido heredadas por sus descendientes. Porque los muertos y los desaparecidos, aunque ausentes, no desaparecen, viven en nuestra memoria. Así que, como escribiera Octavio Paz en su "Elegía Interrumpida": 'Hoy recuerdo a los muertos de mi casa. El pensamiento disipado, el acto disipado, los nombres esparcidos (lagunas, zonas nulas, hoyos que escarba terca la memoria...)'

2 Serafina, su viuda, fue rapada para escarnio público y, como heredera de las sanciones económicas que la Ley de Responsabilidades Políticas –promulgada el 9 de febrero de 1939– había impuesto a su marido, sufrió la expropiación de las pertenencias y propiedades familiares, incluida la vivienda donde residía con sus hijos.

3 Por sarcástico que parezca, José Alba Expósito aparece en documentación de archivo de 1945 del Tribunal Nacional de Responsabilidades Políticas como indultado. Hacía 4 años desde su asesinato. Su familia tuvo constancia de esta repugnante sinrazón en 1948.

JOSÉ ALBA EXPÓSITO: UNA CORBATA, UNA FOTO Y UNA VEINTENA DE CARTAS

A José lo mataron y se lo engulló la tierra, pero su familia conserva recuerdos, emociones y sentimientos que han seguido latiendo y alimentando la herencia familiar durante generaciones: "era un buen hombre, trabajador, humilde y cariñoso," como recordaban sus hijos; "un hombre leído" como siempre repetía su cuñado Julio. La desmemoria y el olvido que la violencia del Estado franquista quiso instaurar sobre estos hombres y mujeres, no fructificó en la esfera privada. Las familias, aunque muy a menudo en silencio, recordaron y recuerdan a sus muertos y no piden dignidad para ellos como víctimas –pues las víctimas son dignas «per se»– lo que piden es dignidad, justicia, verdad y reparación para su memoria: la de ellos y la de todos.

La memoria familiar se construye y se transmite a partir de lo material y de lo inmaterial. Releer la veintena de cartas manuscritas que José envió a su familia durante su reclusión en la prisión y observar su fotografía es un ejercicio de memoria. Las cartas han encapsulado sus palabras, sus sentimientos y sus miedos y la foto ha fosilizado su imagen. Ambos objetos son el catalizador de un recuerdo que combate la ausencia de su persona.

Sin embargo, el objeto que mejor personifica este sentimiento para la familia de José es algo tan cotidiano y sencillo como una corbata. No es una corbata cualquiera: es La Corbata de José. La que él mismo se anudó al cuello y se acomodó en el pecho aquel funesto 14 de enero de 1941. Con esa corbata salió José de la cárcel Modelo –probablemente con las muñecas maniatadas con unas sogas– y subió a un camión junto con el resto de sus compañeros de «saca». Ellos ya sabían dónde los llevaban... Su cuñado Julio y Pepe, el hermano de este, llevaron a Vicenta, la hija mayor de José, a despedir a su padre al puente de Campanar. Por allí pasó el vehículo que trasportaba a José. Y Julio subió a Vicenta a hombros para que pudiera ver a su padre por última vez, aunque fuera en ese instante fugaz en que el camión pasaba por delante de ellos en el puente. Después, el transporte anduvo poco más de 7 kilómetros y se detuvo en el acuartelamiento de Paterna. Apeado del camión, José fue conducido junto con sus compañeros a una zona próxima, cobijada de vegetación y algarrobos en la Partida de «El Terrer», anexa al cementerio de Paterna. Allí, un muro fue telón de fondo de los asesinatos masivos que el régimen del dictador Franco instauró como violencia de Estado contra lo que el franquismo denominó "la Anti-España."[4]

Esta corbata es el único objeto personal que la familia conserva de José. Aún tiene alguna mancha de sangre y aunque fuera su compañera en la muerte, esa corbata evoca vida: la vida y la persona de José. Una sencilla prenda de tejido de seda manufacturado –de apenas 100 cm de largo por 4 cm de ancho– sirve a la familia para rememorar y representar la memoria y la vida de José. Incluso a partir de la etiqueta, que conserva la corbata, hemos podido averiguar que la compró en un céntrico comercio de la ciudad: la Camisería de Armando Gutiérrez, sita en el número 15 de la misma calle Sant Vicent Màrtir donde él residía. El objeto nos indica que José fue un hombre de su época: vistió una corbata de TENSEDA SA –"no se arruga"– con estampado geométrico a rombos y se la ajustó al cuello anudándola con un sencillo nudo simple de tipo «four in hand»; un objeto y una práctica a la moda en aquellos años 30 tan efervescentes a la vez que convulsos (figs. 11 y 12).

Los objetos no hablan, somos nosotros quiénes al observarlos, al analizarlos y al patrimonializarlos, les hacemos hablar. El estudio de lo que en las disciplinas arqueológica y antropológica se denomina la cultura material, se centra en el análisis de aquellos restos materiales que recuperamos de nuestro pasado. Los objetos nos permiten conocer maneras de producir, consumir, pensar, sentir, compartir, creer, convivir... Cuando, además, tratamos con objetos concretos, cuyo propietario tiene nombre y apellidos, tiene una familia, una historia y una vida, entonces los objetos tienen, además, la capacidad de evocar y encarnar. De manera que poner el foco en los objetos es una propuesta de explicar la historia y de construir memoria desde las disciplinas arqueológica y antropológica.

Una sencilla corbata de seda ha transmitido una historia de vida que, a base de pequeñas y delicadas hebras de hilo, ha tejido una memoria familiar que ha perdurado ya durante tres generaciones. Aquel nudo que el propio José realizó mientras se vestía en su celda ese fatídico día de enero de 1941, sigue intacto, nunca se ha deshecho.

Fue José quien, apenas un par de días antes de su asesinato, avisó a la familia de que lo iban a ejecutar.

Fue José quien pidió a su cuñado Julio que le llevara a la cárcel una camisa y una corbata para vestirse con ellas el día de su fusilamiento.

Aquella corbata pasó de las manos de Serafina a las de Julio; de las Julio a las de José y él se la colocó en su garganta, donde esa corbata fue testigo del golpe rítmico que su pulso, probablemente acelerado, marcaba en su cuello, justo debajo de su quijada.

La corbata que viajó con José en su último tránsito, fue recuperada a pie de fosa por su cuñado, Julio Aranda. La prenda fue deslizada suavemente sin que el nudo de seda se desarmara y fue retirada del cuello de José ya sin vida. Julio, entonces, volvió a llevar la corbata a casa y se la entregó a Serafina –su cuñada–, la viuda de José. No pudo recuperar el cuerpo, que yacía en un agujero de 210x210 cm y 6,50 metros de profundidad junto con –en aquella fecha– unas 80 personas más.[5] Pero Julio trajo a casa la cor-

4 En este muro, conocido popularmente como el Paredón de España, fueron fusiladas por la dictadura al menos 2.237 personas entre abril de 1939 y noviembre de 1956. La guerra ya había terminado, pero la violencia y la represión franquista se encontraban en su cenit. El olvido de las víctimas por parte del Estado, ya en democracia, ha sido proporcional a la impunidad de los victimarios, es decir, de quienes cometieron aquellos crímenes. Pero los delitos de lesa humanidad son imprescriptibles y es la perduración de esos crímenes en la memoria familiar y en la colectiva, la que permite que esos asesinatos, perpetrados hace ya –al menos– 80 años, sigan presentes y vigentes.

5 La fosa 128 fue exhumada por la Asociación Científica ArqueoAntro entre los días 5 de mayo y 23 de octubre de 2018. Hasta la fecha, es una de las más profundas intervenidas en el cementerio de Paterna. Se han podido recuperar a 107 de las 114 personas que fueron fusiladas en 6 «sacas»: el 14 de septiembre de 1940 [11 víctimas], el 23 de octubre de 1940 [24 víctimas], el 31 de octubre de 1940 [10 víctimas], el 14 de enero de 1941 [44 víctimas], el 31 de enero de 1941 [8 víctimas] y el 15 de marzo de 1941 [17 víctimas]. Los análisis de ADN, hasta la fecha, sólo han permitido identificar a 12 personas. De la «saca» de José, sólo se pudieron recuperar 37 cuerpos, de los cuales 3 han sido identificados mediante el ADN.

bata de José y, desde ese momento, siempre ha estado colgada en el armario, primero de Serafina, luego de su hija, Vicenta, y ahora de su nieta, María José, que lo relata así:

> Toda la vida mi abuela la tenía en su armario y cuando mi abuela murió, mi madre la tenía en el armario en el corbatero de mi padre. Nosotras la hemos estado viendo toda la vida y forma parte de nuestro armario. Y ahora cuando mis padres murieron, pues me la traje a casa y está en el corbatero de mi marido; y cuando abrimos el armario pues la vemos, forma parte de nuestra vida". "Yo he tenido a los otros abuelos, los he conocido, he jugado con ellos, me he divertido con ellos, me he enfadado con ellos, con él –con José– ni me he podido divertir, ni lo he podido acariciar, ni lo he podido besar, ni me ha podido enseñar nada, nada más que esto, sólo tenemos esto [la corbata de José] (fig. 13).[6]

La antropología, la arqueología y la historia se dan la mano cuando engendramos proyectos de memoria. Es un trabajo integral e interdisciplinar, donde el estudio de las fuentes, la materialidad y el trabajo de campo se imbrican para reconstruir episodios históricos; para analizar la cultura (material e inmaterial) que se generó entonces; y para recuperar testimonios, que humanizan y dan voz a la laboriosa tarea de la investigación de nuestro pasado más reciente. En esta ocasión, focalizamos la atención en la importancia de la materialidad, es decir, los objetos que conforman la singular cultura material asociada a las fosas del franquismo y sus víctimas. Suelen ser enseres personales como indumentaria o joyas; elementos de uso cotidiano que conservaban con ellos en el momento de su asesinato (pipa, cartera, lápiz...) o evidencias materiales de su muerte violenta (proyectiles, ataduras...).

El estudio las culturas materiales etnográficas y arqueológicas ha tenido un largo recorrido en nuestras disciplinas científicas. Sin embargo, poco se ha estudiado la cultura material de nuestro pasado más cercano, y menos aún aquella documentada en contextos de represión, violencia y muerte. Sin embargo, este enfoque deviene, sin duda, crucial a la hora de analizar cómo se generan, se reproducen y se perpetúan la cultura, los valores y los principios en una sociedad no democrática con una idiosincrasia muy particular, como fue la España franquista.

Siempre me ha interesado explorar cómo a partir del análisis de la materialidad podemos abordar los contextos y discursos que el régimen franquista puso en marcha durante décadas para censurar, reprimir y amansar y reeducar a la población. En este sentido, la cultura material genera un discurso dual que aborda tanto lo empírico como lo epistemológico. La primera lectura emana de la materialidad, del objeto como algo físico y tangible. La segunda –como estudio teórico del conocimiento– se infiere a partir del contexto histórico, político-económico y socio-cultural en el que se recupera/genera ese objeto. Esta vinculación de la materialidad con su contexto también es doble, ya que la cultura material es, por un lado, producto de ese contexto y, al mismo tiempo, es un vehículo y un transmisor excepcional para analizarlo.

Cuando hablamos de "cultura material" nos estamos refiriendo a los repertorios de objetos que nos permiten conocer y analizar la vida de una comunidad/sociedad. Los objetos nos aportan información sobre las personas y los contextos en los que fueron utilizados; representando así variables tan diversas como los valores, las creencias, las maneras de hacer y pensar y, obviamente, las estructuras de organización socio-políticas de quienes los producen y emplean. El análisis de esos repertorios –lo que María Gomar ha definido en este proyecto artístico como "Objectes (des)apareguts"– se revela como un planteamiento muy enriquecedor para abordar y explicar lo que fueron las políticas de purga, terror y violencia del Estado franquista. Un largo etcétera de qués, de quiénes, de cuándos y de cómos, que generan por sí solos argumentos y discursos basados en la revisión y el pensamiento crítico sobre nuestro pasado reciente; y que ayudan a la construcción de una memoria social, colectiva, integral y democrática.

Sin embargo, dichos objetos son mucho más que un mero recuerdo con valor emocional y personal. Son, además, piezas con un significado relevante para la memoria contemporánea al ser una cultura material que nos habla de nuestro pasado reciente, de la violencia de Estado, de la represión política y de la venganza de clase. Son objetos vinculados a la memoria privada de la familia de la víctima que se proyectan como memoria de todos cuando se leen en clave memorialista.

El franquismo como movimiento fue excluyente, tradicionalista, conservador y ultrareligioso; y como régimen político fue totalitario, represivo, fascista, nacionalcatólico y misógino. La dictadura fue tan longeva y permeable, que el concepto "franquismo" ha pasado a designar no únicamente una tendencia ideológico-política (el denominado por los sublevados como Movimiento de Liberación Nacional) sino también una etapa histórica de la España contemporánea. No hay duda que el franquismo generó una "cultura" propia –entendida aquí como concepto antropológico–, basada en tres tótems: la Falange/Movimiento Nacional, el ejército y el catolicismo. Además, se adornó con pinceladas de los fascismos europeos contemporáneos, poniendo en práctica la represión violenta contra lo diferente y opuesto, el culto al líder, un nacionalismo totalitario y uniformizador, y se aferró a la religión como vehículo de legitimidad.

Represión, muerte, violencia, purga, censura, cárcel, asesinato, son sustantivos que acompañan al régimen del dictador Franco desde sus inicios. Al analizar su cultura material se evidencia la maquinaria institucionalizada de propaganda, de censura y de represión, que en el fondo sólo perseguía la anulación del individuo como ciudadano libre y lo supeditaba a un régimen uniformizador y sectario. Visto en perspectiva antropológica, el franquismo ha generado (por imposición y en diacronía) un singular proceso de aculturación. Y es que, por un lado, adoctrinó a sus agentes sociales coetáneos, y por otro, su herencia se ha mantenido aculturando a generaciones posteriores; si no en la defensa activa de sus valores, al menos sí en la indiferencia y la insensibilidad a la hora de convivir (ya en democracia) con ciertas herencias. De alguna manera, y analizándola desde el presente, la maquinaria del franquismo ha sido altamente exitosa al menos en lo que respecta a la perduración de roles, simbología y actitudes; una memoria heredada que sigue latente aún en la actualidad en aquello que la academia define como el franquismo sociológico.

6 M. José Sánchez, entrevistada por María A. Gomar Vidal, "Objectes (des)apareguts," València, 9.08.2020.

Para que se entienda cómo caló el mensaje de los golpistas –ese que calificaba a la República como la "Anti-España"– y cómo la dictadura grabó a fuego (no sólo en las consciencias de los españoles sino también en los libros, documentos y demás soportes propagandísticos) estas ideas, valga un ejemplo. Aún hoy en día, fuera de la academia perdura una visión simplista y estigmatizada de la República como una etapa funesta, revolucionaria y caótica, donde la violencia, el anticlericalismo y la anarquía eran la tónica dominante. Sin embargo, esta extrema simplificación del régimen republicano como engendrador de la "subversión roja," poco tiene que ver con su dinámica y su compleja evolución en la España de los años 30. Los hechos son los que son y por mucho que algunos discursos (como el franquista) quisieran reescribir la historia, la II República, sin embargo, fue un sistema político, un tipo de organización del Estado, elegido democráticamente por la ciudadanía en las urnas, y que en el caso español estableció un régimen no monárquico, donde convivían diferentes partidos políticos (conservadores, socialistas, comunistas, etc.) y de tendencia heterogénea (republicanos centralistas vs. federalistas). El Estado español, en la actualidad, es una monarquía parlamentaria; pero países de nuestro entorno como Alemania, Francia, Italia o cruzando el charco Estados Unidos, son repúblicas consolidadas y no precisamente sospechosas de revolucionarias ni radicales.

De manera que esta imagen peyorativa de la República «a la española» y lo que ella representa es, sin duda, otra herencia más de la memoria reescrita por el franquismo; que se ha perpetuado como una memoria social adoctrinada y adoctrinadora durante generaciones.

No obstante, las vidas y las memorias como la de José, nos permiten una relectura del pasado. Él fue un ciudadano y un trabajador más que vivió en la València de II República; llevaba corbata y era creyente. La premeditada política franquista de deshumanizar al otro, de uniformizar a la oposición y a la República con un reduccionismo y un maniqueísmo feroz, se desmonta con argumentos científicos, con la historia, la antropología y la arqueología. Las personas exhumadas de las fosas y los objetos asociados a ellas, que se recuperan en los procesos científicos de identificación, localización y exhumación, nos dejan ver una población ecléctica y no esa suerte de 'horda de demonios rojos con tridente y rabo.' Algunos también llevaban corbata, sombrero e incluso eran católicos y creían en su mismo dios. Los "vencidos" –independientemente de su ideología, credo, género, etc.– eran personas, ciudadanos, individuos comprometidos con un régimen democrático, que vestían, comían, respiraban igual que los "vencedores," pero que sentían, pensaban, anhelaban y defendían ideas y cosas distintas.

El franquismo, además de asesinar, se encargó de juzgar y descalificar moralmente a la República y a los republicanos. Se acuñaba así esa especie de trastorno bipolar que aún perdura en nuestra sociedad y que define "una guerra con dos bandos" y "una patria con dos Españas."[7] Bajo los estrictos preceptos de moralidad, tradicionalismo y conservadurismo del nacional-catolicismo, la "Anti-España" encarnaba una conducta social, política y moral aberrante y peligrosa, que debía ser erradicada y aniquilada. El franquismo en su 'Victoria' se apropió de la patria e instrumentalizó la historia y los símbolos fagocitando los derechos y deberes de las personas. En su delirio nacionalista, el franquismo se autoproclamó "salvador de la patria" y legitimó la violencia y el exterminio de los "vencidos" en pro del resurgir de "Una Nueva España, Grande y Libre." Así, los republicanos fueron convertidos en una horda uniforme de desafectos, fanáticos, subversivos y anti-patriotas; una especie de "degeneración de la raza española" que la España de Franco se encargó de despersonalizar, deshumanizar y homogeneizar para convertirlos en una masa de culpables y delincuentes, portadores del "gen rojo" que había que purgar, hacer desaparecer y mandar al paredón y al olvido (fig. 14). Por usar las palabras que algunos aún vociferan hoy en día, parece que entonces tampoco quedaba más remedio que "empezar a fusilar a millones de hijos de puta."[8]

La memoria como capacidad cognitiva del ser humano codifica las experiencias que vivimos y nos permite acceder a ellas a través de recuerdos que nos generan emociones. Y en estos procesos, los objetos funcionan como estímulos, como claves elicitadoras que favorecen la evocación de los recuerdos y, por tanto, la memoria personal y familiar. En muchos sentidos, este tipo de reminiscencia y de memoria autobiográfica resulta reparadora y casi terapéutica para las familias de las víctimas.

Sin embargo, la memoria en plural –además de esa capacidad física, donde elegir el recuerdo o el olvido se reduce a la decisión personal y privada– es también un constructo social y cultural.

Se la conoce con muchos apellidos: memoria colectiva, memoria social y, especialmente, cuando hablamos de nuestro pasado reciente se la adjetiva como memoria histórica o memoria democrática. La memoria de nuestro pasado reciente es ciertamente sensible al estar imbricada con procesos de conflicto y violencias que, por su magnitud, su proximidad temporal (aún viven personas que son testimonios vivos de esos acontecimientos) y su nula gestión pública durante décadas, han generado un agujero negro que lo engulle todo bajo la premisa de que "si no se ve no existe." Pero existen; existen las víctimas y las fosas, las cunetas son y están ahí. Siempre han sido y han estado, aunque no se quisiera mirar.

7 Bandos en la guerra sólo hubo uno: el gubernamental que defendió a la República como Estado y como régimen legítimo contra una facción rebelde de su propio ejército, que dio un golpe de estado y se sublevó contra su gobierno y su país. Lo mismo ocurre con "las dos Españas," la de los rojos y los azules, la de los vencedores y los vencidos... que al final lo que acaba perpetuando es un discurso que equipara a víctimas y victimarios y que maquilla la sublevación y el golpe de estado militar como un conflicto de violencia fratricida.

8 Referencia textual al mensaje que se publicó a finales de 2020 en un grupo de WhatsApp integrado por oficiales y suboficiales retirados de la IX Promoción de Artillería del Ejército Español, y que se hizo viral ante la apología a la violencia, el odio y las proclamas golpistas que abanderaba.

Huelga decir que todavía hay muertos que siguen en fosas sin exhumar ni identificar, hay innumerables expedientes en archivos pendientes de ser estudiados; aún nos faltan piezas del puzzle histórico de 1936–1939 y de las casi cuatro décadas de dictadura. Es un tema sensible y aún poco interiorizado por gran parte de la ciudadanía, que a menudo no comprende por qué seguimos estudiando y divulgando nuestra historia reciente (la II República, el golpe de estado de 1936, la guerra y la dictadura). Es nuestra labor explicar desde las ciencias sociales y humanas a través de discursos integradores, científicos y pedagógicos, que hacer y tener memoria no es cuestión de venganza, de honrar a los tuyos o a los míos. Sino todo lo contrario.

Enraizada en los marcos legislativos internacionales y en la protección de los derechos humanos, la memoria es un derecho. Lo crucial en las políticas públicas de memoria debe ser la finalidad última de promover, mediante la educación en valores y en convivencia, el respeto a las libertades y los derechos de las personas a ser y a pensar diferente. Pues la historia nos demuestra que el menosprecio y la vulneración de los derechos humanos ha comportado y comporta aún en el presente actos de violencia y barbarie de proporciones aberrantes en Europa, Asia, África, América...

Es necesario trabajar para establecer y divulgar la verdad respecto de las circunstancias en que se produjeron los crímenes y la violencia; y definir y dilucidar su significado ético, jurídico y político. El derecho a recordar debe aunar un marco jurídico y unas prácticas que persigan la consolidación de la memoria colectiva en la esfera pública a través de proyectos integrales e interdisciplinares que culminen con la reparación de las víctimas, la creación de museos y espacios/lugares de memoria y la criminalización de la negación o justificación de los crímenes y de la violación sistemática de los derechos humanos que instauró la dictadura.

La creación de una memoria social y democrática es y debe ser uno de los grandes retos de la sociedad actual. Un Estado y una sociedad democrática no pueden permanecer indiferentes ante un pasado reciente totalitario, violento y excluyente. Pocos dudan de los horrores del nazismo, del fascismo italiano, del estalinismo o de las dictaduras del cono sur, hasta conocemos sus nombres y efemérides sin ser oriundos de esos países. Entonces, ¿por qué nos negamos a nosotros mismos como país y como historia? ¿Por qué no somos capaces de acuñar esa memoria crítica de nuestro propio pasado más reciente?

Las exhumaciones en España ofrecen evidencias científicas irrefutables de los mecanismos de violencia y represión que el Estado franquista puso en práctica y permiten analizar los grados de intencionalidad y la deliberación de las muertes. El número de víctimas y las formas de violencia documentadas nos permiten hablar de verdaderas masacres, de premeditación e impunidad en el ejercicio indiscriminado de la represión, la purga y la aniquilación de ciertos grupos de la población. Se trata de violaciones de derechos humanos cometidas por un régimen militar, totalitario y antidemocrático que calificaba estos procesos de violencia física, política, económica y cultural como “limpieza necesaria,” “depuración de elementos indeseables,” en palabras del propio Franco, “una aniquilación gradual pero absoluta de la República y sus defensores," que inició ya durante la guerra. Se trata de un auténtico genocidio[9] o como lo ha calificado Paul Preston: el holocausto español.

Las políticas públicas de memoria deben generar recursos, herramientas y discursos que ofrezcan datos e información que permita a la ciudadanía analizar, entender y juzgar de manera crítica y constructiva el pasado. Hacer memoria es mucho más que sancionar conductas y aprender historia. El aprendizaje no debe pivotar únicamente en la adquisición de conocimientos sino, trabajar y desarrollar habilidades que permitan cultivar la inteligencia crítica, práctica y emocional. Hay que enseñar y conocer el pasado, sí. Pero el reto es que ese conocimiento sirva para que la ciudadanía sea capaz de identificar en el presente –a partir del pasado– actitudes, posturas y maneras de hacer y pensar que no tienen cabida en una sociedad democrática. Hacer memoria tiene, a mi modo de ver, al menos tres lecturas a tener en cuenta: una terapéutica y reparadora para con las víctimas; una didáctica y pedagógica al enseñar y divulgar, y otra social y cívica al ofrecer recursos, educar en valores de convivencia y derechos, e invitar a la reflexión para generar interés, curiosidad y, en definitiva, memoria.

“A todas y a todos los Josés”

9 La documentación histórica y las investigaciones científicas han confirmado la existencia en España de batallones de trabajos forzados y disciplinarios, 296 campos de concentración por los que pasaron más de 700.000 personas; más de 200 centros de internamiento penitenciario; al menos 150.000 personas ejecutadas (las últimas ejecuciones del franquismo fueron en 1975); ajusticiamientos, asesinatos y desapariciones forzosas, que llenaron las en torno a 3.000 fosas computadas a lo largo de toda la geografía peninsular hasta 2019-2020 (más de 500 sólo en territorio valenciano); el exilio forzoso –al menos– de más de 450.000 españoles; el drama de los bebes robados y un rastro de violencia, terror y persecución política implacable, que se mantuvo inexorable durante los casi 14.000 días que gobernó el dictador Francisco Franco con mano de hierro.

“LES CORDETES”

Dra. Lorena Menes Corrales

La historia de Salvador Tortajada Navarro se cuenta a través de las palabras de su nieta Raquel.

“Les cordetes” recogidas en la fosa 128 de la ciudad valenciana de Paterna llevan en su familia desde 1941. Casi 80 años después de que Salvador fuese ejecutado a la edad de 41 o 42 años, aún persiste el dolor, el anhelo, el miedo y la pena.

Estas “cordetes” en manos de Raquel, como actual custodia de las mismas, suponen un vínculo a la figura de su abuelo, a su esencia misma. Un paso más, en el intento de dignificar todo lo que sucedió durante la represión franquista. Estas cuerdas estaban en la fosa aún abierta donde yacía él junto con sus compañeros y fueron recogidas por su viuda Vicenta Casany Martínez, ante la presencia de sus 3 hijas y 2 hijos: Quica, Boro, Conxa (la madre de Raquel), Rafael y Elvira. Vicenta tuvo otra hija, pero murió de hambre a los pocos meses de haber nacido.

La voz de Raquel al igual que la voz de muchas otras víctimas sirve para reivindicar en materia de derechos humanos unas cuestiones necesarias y a la vez legítimas: su urgente protección, y el respeto por sus derechos. Cuando se habla de derechos humanos, se habla de derechos inherentes al propio ser humano por el simple hecho de serlo. Son derechos que no van a hacer distinción de sexo, nacionalidad, lugar de residencia, origen nacional o étnico, color, religión, lengua, edad, partido político o condición. De hecho, son derechos universales, independientes e indivisibles.

Después de la Segunda Guerra Mundial, se proclamó la Declaración Universal de Derechos Humanos en el año 1948 por parte de la Asamblea General de las Naciones Unidas, recogiéndose en su primer artículo lo siguiente: «Todos los seres humanos nacen libres e iguales en dignidad y derechos y, dotados como están de razón y conciencia, deben comportarse fraternalmente los unos con los otros». Esto supone un hito histórico en el reconocimiento y protección de los derechos humanos, los cuales pivotan sobre la dignidad del individuo. A pesar de que esta Declaración no era vinculante jurídicamente, supuso un cambio de paradigma a nivel global, y trajo consigo la elaboración y aprobación de numerosos textos normativos que incluían además la protección específica, por ejemplo, de determinados aspectos más vulnerables en relación a niños, mujeres, refugiados o trabajadores migrantes.

Así, los Estados deben garantizar el respeto y disfrute de estos derechos, teniendo una obligación manifiesta de prevenir, investigar y sancionar cualquier violación o vulneración de los mismos. De hecho, los Estados Miembros reconocieron la relación intrínseca entre los derechos humanos y el estado de derecho desde el momento en que entró en vigor la Declaración Universal de los Derechos Humanos al afirmar que «los derechos humanos sean protegidos por un régimen de derecho, a fin de que el hombre no se vea compelido al supremo recurso de la rebelión contra la tiranía y la opresión». En efecto, los derechos humanos y el estado de derecho tienen una relación indivisible e intrínseca y son, las dos caras del mismo principio: la libertad del individuo para disfrutar de una vida con dignidad.

Durante el régimen franquista, hubo numerosas y graves violaciones de los derechos humanos. La magnitud de tales violaciones se ve reflejada en las cifras que se han ido recopilado por parte de diferentes autores de diversas disciplinas en torno a la guerra civil y a la dictadura. En palabras de López López[1] hubo unas 300.000 muertes en los campos de batalla y unas 200.000 en la retaguardia. Alrededor de 1.000.000 de las personas presas en las cárceles entre los años 1939-1940, de las cuales, 200.000 murieron en prisión. Entre 110.000 y 150.000 personas desaparecieron, concretamente, el juez Garzón recoge en sus Autos de 16 de octubre y de 18 de noviembre de 2008 (Juzgado de Instrucción N° 5 de la Audiencia Nacional), 114.266 personas desaparecidas. Más de medio millón de personas se exiliaron, y además, se puso en marcha una red de bebés robados recién nacidos, que afectaría a más de 300.000 personas.

Además de esas cifras que reflejan la barbarie durante un periodo muy concreto de tiempo en nuestro país, se pone de manifiesto la comisión de crímenes contra la humanidad que implica no solo el asesinato o la desaparición forzosa, sino también, trabajos forzosos o delitos de naturaleza sexual. Junto a los delitos de lesa humanidad, también se documentan crímenes de guerra y genocidio. Estos crímenes de carácter internacional, fueron investigados y examinados por varias asociaciones de derechos humanos entre las que destacan, Amnistía Internacional o el Equipo Nízkor. Los delitos de lesa humanidad, de genocidio o de crímenes de guerra son delitos que están regulados en diferentes textos normativos internacionales y cuyas disposiciones han sido transpuestas en nuestro ordenamiento jurídico, del mismo modo, que se contemplan en el derecho internacional consuetudinario.

La persistencia y la movilización de las víctimas del franquismo en la búsqueda de justicia y de recuperación de la memoria histórica ha promovido un movimiento que lucha contra el olvido de los crímenes acontecidos durante esa época. Las violaciones graves de los derechos humanos implica que haya una respuesta contundente por parte de los Estados, y esto es, que las víctimas deban ser tratadas con humanidad y respeto, adoptando para ello las medidas necesarias que estén encaminadas a garantizar su seguridad y su bienestar físico y psicológico, así como el de sus familias.

1 Para saber más, véase Pedro López López, “Los crímenes del franquismo y el derecho internacional,” «Derecho y realidad», II (20), (2013), pp. 279–318.

A lo largo de todos estos años en los que se persigue comprender, pero también una escucha y un reconocimiento por parte de las instituciones en particular y de la sociedad en general, es importante preguntarse porqué cuesta tanto tal reconocimiento, y porqué Salvador y otras víctimas son a día de hoy todavía las grandes olvidadas.

El Estado español tiene mecanismos que en el ámbito de la justicia transicional se pueden poner en marcha para resolver los problemas del pasado derivados de un clima de abusos a gran escala en aras de que los responsables de tales masacres puedan rendir cuentas ante la justicia y que se logre una reconciliación. En el seno de las Naciones Unidas, existe la figura del Relator Especial sobre la promoción de la verdad, la justicia, la reparación y las garantías de no repetición, quien visitó nuestro país en los años 2013 y 2014 señalando una serie de conclusiones y recomendaciones que se deberían llevar a cabo en España y que plasmó en un informe (A/HRC/27/56/Add.1). En palabras del Relator Especial (De Greiff) se dejaba constancia de lo siguiente:

> (...) aún hoy un tratamiento asimétrico de las víctimas, ha politizado el debate, contribuido a la asimilación de las reivindicaciones de las víctimas con afiliaciones políticas y partidarias, en detrimento de una consideración de derechos. La definición de víctima se presenta generalmente de forma separada de la noción de derechos humanos y de las nociones fundamentales de derecho-habientes y de la responsabilidad del Estado.

La visualización de las víctimas es una lucha constante que requiere de una atención especial. Sus familiares, al igual que Raquel, buscan dar paz y tranquilidad a los suyos, no persiguen odio ni venganza. La reparación del daño se busca mediante actos de justicia que ayudan a encontrar un resquicio de sosiego para los familiares que guardan su memoria. No es por tanto, la venganza o la revancha el motor de tales acciones, sino la voluntad por una parte cada vez más amplia de la sociedad, de no olvidar un hecho tan terrible.

La reparación es un concepto que supone un remedio efectivo y adecuado para que esa manifestación de la violación de los derechos humanos de las víctimas, en el contexto de unas normas nacionales e internacionales que lo sustentan, sea proporcional a la gravedad de los actos cometidos y del daño que se ha sufrido. Cuando se habla de reparación, se tienen que considerar las siguientes prestaciones: indemnización, rehabilitación, satisfacción, restitución y garantías de no repetición.

Además de la perspectiva de los derechos humanos, “les cordetes” sirven como evidencia de un crimen: el fusilamiento de Salvador. A pesar de no conocerse al detalle los hechos, más allá de los recuerdos de Raquel que fueron transmitidos oralmente por su madre que a su vez los recibió de su abuela, es evidente que este objeto colaboró indirectamente en su muerte, ya que Salvador fue maniatado para su fusilamiento. La recuperación de este objeto implica no solo la constatación del hecho y la reivindicación de su inocencia, sino también, la liberación de su cuerpo frente a esa atadura, realzando así su figura.

Los objetos encontrados en las fosas franquistas como es el caso de Salvador, nos permiten identificar a los desaparecidos, ofreciéndonos información sobre su vida y sus costumbres, pero también son evidencias claras de hechos violentos que han causado su muerte. Son pruebas que reflejan una sistematización de violaciones de los derechos humanos que formaba parte de la estrategia llevada a cabo durante la época franquista. Por lo tanto, estos objetos son testigos silenciosos que yacen bajo tierra junto a las víctimas, a la espera de que sean desenterrados en la búsqueda de la verdad.

Las exhumaciones de las fosas comunes se convierten en elementos de reparación, verdad y justicia, palabras claves que han sido pronunciadas reiterativamente en los últimos años y que abogan por un cambio y una transformación en nuestra sociedad actual respecto al pasado más terrorífico. El papel de las exhumaciones y de los objetos encontrados es fundamental para encontrar espacios comunes en el contexto histórico, cultural, político y social que estén encaminados a buscar una participación de diferentes actores sociales en el refuerzo de las instituciones de memoria de nuestro país, para dar así respuesta inmediata a las víctimas del franquismo.

La memoria de Salvador a través de las palabras de su nieta Raquel es una reivindicación:
- para que no caiga en el olvido y en la negación.
- para no naturalizar ni banalizar sobre la violencia.
- para reflexionar sobre el daño causado.
- para centrar la atención en la búsqueda de la paz y la armonía.
- para poner límites al odio.
- para rendir cuentas sobre la miseria humana.

UNA FOTOGRAFÍA

Dr. Michael Fehr

Esta fotografía a color tomada el año 2020 (fig. 15), muestra una mujer en plano americano ya no tan joven, que con una sonrisa en los labios y mirando abiertamente a la cámara, sostiene con ambas manos una fotografía en blanco y negro coloreada y del tamaño de una tarjeta postal delante de su pecho, de modo que se pueda reconocer bien lo que muestra: un pequeño niño, retratado de cuerpo entero en un espacio interior, de pie sobre una silla de café. La imagen del niño sobre la silla ocupa aproximadamente los dos tercios inferiores de la fotografía. En el tercio sobre la cabeza del niño, aparte del estampado con el nombre del fotógrafo arriba a la izquierda, se puede ver una zona vacía en la imagen, mostrando quizás una de las paredes de la cafetería. Pero la parte que está inmediatamente sobre la cabeza del niño parece muy descolorida: lo que se puede ver aquí es una mancha difusa y clara, que por lo visto no es una representación de la situación fotografiada, sino producto del desgaste que ha sufrido la capa superior de la fotografía.

Amèlia Hernández Monzó, la mujer que en la fotografía a color sostiene la imagen del niño, informa que esta es una imagen de su padre cuando tenía aproximadamente tres años y que su abuelo llevaba esta fotografía consigo dentro de una celda individual en la prisión de San Miguel de los Reyes mientras esperaba su ejecución. La mancha clara en la fotografía se produjo porque su abuelo besó esa parte de la imagen de su hijo reiteradas veces. Además, cuenta que su abuelo dejó una nota en el reverso de la fotografía, datada el 18 de julio de 1939: que su hijo George, el padre de Amèlia, le creyera que nunca había robado ni matado a nadie y que era una víctima inocente de un régimen injusto.

En la fotografía tomada en el año 2020 aparecen distintos momentos en el tiempo simultáneamente reunidos dentro de una imagen; es así como en un sólo ejemplo se perciben distintos periodos y dimensiones de la más reciente y compleja historia de España: por un lado está el retrato doble, donde vemos a Amèlia, la mujer ya no tan joven, que el año pasado se dejó fotografiar sosteniendo una fotografía, que es bastante más antigua que ella misma. Amèlia la muestra divertida y como si fuera una parte de sí misma, ya que en esta vemos a su padre de niño, siendo este mucho menor que ella en la fotografía. Si no fuera por las diferencias formales, los medios técnicos, los cambios de moda y los ajustes escenográficos, que permiten reconocer que entre la toma de las dos fotografías transcurrieron ochenta años, podría percibirse a la mujer como madre o incluso como abuela del niño. Pero no es solo la antigüedad de la fotografía lo que impide esta suposición; es más bien la mancha que vemos en ella, la parte desgastada, con la que no logramos conciliar. Amèlia conoce el significado de la mancha y la muestra como un elemento que forma parte de la imagen: como huella, como documento que prueba la estrecha relación del padre con su hijo, es decir, con el padre de Amèlia. Aunque su abuelo no se pueda ver en la imagen, está presente por la huella que ha dejado, inmediata y directamente.

La fotografía tomada en el año 2020 es un retrato triple, ya que, con la imagen del pequeño niño en el centro, aparecen los parientes de tres generaciones directa e indirectamente. Con el hecho de mostrar una fotografía que le pertenecía a su abuelo, Amèlia demuestra su vínculo con él y tematiza su destino: con esta fotografía de su padre siendo niño, tan adorada por su abuelo, Amèlia nos muestra un documento de la reclusión de su abuelo, de un hombre que fue ejecutado probablemente sólo por razones políticas después del 18 de julio de 1939, es decir, después del final de la guerra civil española, formando así parte de las 200.000 personas que fueron víctimas de la purga del régimen franquista entre 1939 y finales de los 40.

Podríamos entender la fotografía de Amèlia como un «lieu de mémoire», un lugar de memoria en el sentido de Pierre Nora, como un espacio donde interactúan la memoria (individual) y la historiografía; un espacio, en el que como espectadores de la fotografía podemos entrar y enfrentarnos a la dinámica de la «transición»: es decir, al debate sobre un olvido del pasado que es prescrito por el bien de la «reconciliación». Así como un “yo me acuerdo” o un “yo no olvido,” la fotografía le otorga al pasado una presencia en el ahora, no como un relato, y tampoco como un texto, sino a través de la demostración de una huella, a través de la reflexión activa sobre algo que sucedió en el pasado.

Es esta relación con lo pasado, la valentía de diferenciar lo presente según sus motivos y motivaciones, lo que quiero llamar «la conciencia de la historia», y lo que como concepto se refiere a lo siguiente: que entre el traspaso irreflexivo del pasado al presente por un lado, como lo son las tradiciones y derivado de esto, la «conciencia de las tradiciones», y la «conciencia histórica» por el otro lado, que es el tipo de conocimiento histórico que no le otorga al pasado un efecto indispensable para el presente, puede haber una tercera forma de relacionarse con la historia: mediante la convicción de que el pasado, independientemente de cómo sea comprendido y asimilado, siempre tiene un efecto sobre el presente y que por consiguiente debe ser integrado en este conscientemente. Por lo tanto, la «conciencia de la historia» es reflexiva, así como lo es también una conciencia instruida de forma psicoanalítica: se refiere a algo que no está en el aquí y ahora, pero que domina o puede dominar este aquí y ahora de manera subyacente.

Es fácil de adquirir este conocimiento, pero difícil de comprender. Pues la pregunta que se nos plantea, es hasta qué punto el pasado de un individuo, nos compromete a cada uno de nosotros. Esto significa que la «conciencia de la historia» no permite al que recuerda entrar en el reino de lo incontestablemente habido, donde la historia personal no es más que un adorno anecdótico. Pero tampoco anonimiza lo vivido personalmente, lo único y lo especial del «gran relato» de la vida que cada uno define y legitima a su manera. La conciencia de la historia nos obliga más bien a preguntarnos qué importancia tenía o tiene el suceso o la persona individual dentro de los acontecimientos colectivos, y a preguntarnos de qué modo somos o pudiéramos haber sido personalmente responsables del desarrollo general, y esto no solo en el caso individual, sino viendo el caso individual dentro de la situación general, de forma concreta y realista.

La fotografía de Amèlia es un modelo para entender la importancia que tiene el objeto material para la construcción de una conciencia histórica. Es además un ejemplo especial, porque las personas de las que se trata aquí, están presentes a través de sus imágenes. Pero también otros objetos, cosas que parecen menos personales, pueden convertirse en espacios de memoria: cuando uno las cuestiona y las integra en la vida con todo lo que se debiera saber de ellas.

RECUPERANDO OBJETOS PARA UNA MEMORIA

Dra. María Antonia Zalbidea Muñoz

Mi relación con este proyecto viene a raíz del encargo de restauración de objetos extraídos de la Fosa 127 (Cementerio Municipal de Paterna, València) que la empresa Cavea Patrimonio Cultural me solicitó en la primavera de 2019. Los trabajos arqueológicos y antropológicos de excavación y exhumación se desarrollaron en el cuadrante primero izquierda del cementerio. En la fosa común excavada se han recuperado los restos de 143 individuos y numerosos objetos atribuidos a los mismos. Las víctimas estaban repartidas en tres «sacas» correspondientes a los fusilamientos que tuvieron lugar los días 13, 24 y 27 de julio de 1940.[1] Según la memoria científica de los trabajos realizados[2] los restos exhumados de la «saca» del día 27 de junio de 1940, eran restos muy poco cubiertos de cal, totalmente esqueletizados y con escasos restos de indumentaria. La «saca» del día 24 de junio (segunda «saca» o intermedia) también presenta poca cantidad de cal y en ella se encuentra una mayor cantidad de restos de indumentaria. En esta última «saca» localizada (la correspondiente al día 13), las víctimas habían sido cubiertas por un nivel de tierra de 60 cm de espesor, sobre esta, una capa de cal duramente compactada que alcanzaba en algunos puntos los 30 cm de grosor. Esta capa de cal todavía se mantenía activa, se encontraba caliente puesto que se había ido apagando lentamente a lo largo de estos casi 80 años.

Personalmente había abordado en diferentes ocasiones[3] la restauración de objetos arqueológicos, etnológicos y de memoria social, pero tengo que reconocer, que este trabajo me estremeció y puso a prueba mi entereza en determinados momentos. Los trabajos de Conservación y Restauración de los objetos asociados encontrados en la excavación se centran en aportar legibilidad al objeto. Con esto, se pretende restaurar el aspecto visual y frenar los procesos de degradación en la medida de lo posible, retardando los efectos de deterioro causados por los diferentes agentes de alteración.[4]

Los tratamientos de restauración dan a conocer la vida del objeto y su uso, en este caso, la gran mayoría de los mismos (los extraídos de la tercera «saca» del día 13) se encontraban totalmente cubiertos de cal en pasta (hidróxido cálcico). Emitir una evaluación de su estado de conservación, elaborar un diagnóstico y realizar una intervención sobre los objetos, tiene como primer objetivo hacerlos legibles y, en segunda instancia, brindar su conservación a futuras generaciones.

La heterogeneidad de los objetos[5] es un factor a tener en cuenta que ha condicionado la intervención de restauración y que influye incisivamente en la conservación de los mismos, el estado de conservación era bastante malo, por no decir que gran parte de ellos se encontraban en un estado de conservación lamentable (figs. 16 – 18).[6][9]

Hay que señalar que muchos de estos objetos encontrados en la última «saca» se han encontrado todavía en proceso de descomposición. La mayoría de estos objetos están constituidos por material orgánico; tela, esparto, cuero, madera, plásticos, papel, metal, etc. La intención por parte de los enterradores fue la de intentar acelerar el proceso de descomposición precipitando gran cantidad de óxido de calcio (CaO -cal viva-) sobre los cadáveres. Cuando se excavó y se extrajeron los restos de los individuos y los objetos, el óxido de calcio todavía se encontraba en proceso de apagado ($Ca(OH)_2$ -hidróxido de calcio-)[7] y por este motivo desprendía calor. De hecho, en algunos objetos, durante los procesos de limpieza todavía se detectaba el aumento térmico que la cal produce a la apagarse. Este efecto se ha generado a causa de la gran cantidad de cal encontrada en esta «saca», que ha sido realmente impactante.

1 En la «saca» del día 13 de julio de 1940 se han recuperado 58 víctimas, en la correspondiente al día 24 se han recuperado 52, y en la del día 27 se han recuperado 33 víctimas. Según la memoria científica de la excavación y exhumación de la fosa común del franquismo número 127 del cuadrante primero izquierda del cementerio de Paterna (València). Dirección arqueológica: Victoria Domínguez Sánchez. Dirección antropológica: Jurema López Castro (2020).

2 Ídem.

3 Entre ellos: María Antonia Zalbidea Muñoz y Lucía Zalbidea Muñoz, "First work on the ethnological collection of Cándido i Emilia in the casa de la Señoría de Olocau (Olocau Manor House), Valencia, «Arché», núm. 3 (2008), pp. 65–72. / Greta Briganty y María Antonia Zalbidea Muñoz, "Un sistema de catalogación para la colección etnográfica de la Casa de la Senyoria de Olocau," «I Congreso Nacional de Investigadores en arte: El arte necesario. La investigación artística en un contexto de crisis», UPV, (2013) http://www.aniav.org/aniav/wp-content/uploads/2020/09/actas_volumen_09.pdf. / María Antonia Zalbidea Muñoz, "Projecte museològic del Museu Etnogràfic de Beneixama (revisió de l'estat de conservació, proposta d'intervenció i una memòria museològica)," Ayuntamiento de Beneixama (2017), (Informe técnico inédito).

4 Sobre las causas de alteración y patologías más habituales en los diversos materiales constituyentes de los bienes culturales: Milagros Vaillant Callol, "Una mirada a la conservación preventiva del Patrimonio Cultural," (Valencia: UPV, 2003).

5 Calzado, ropa, medallas, peines, etc. Esto implica la diferencia entre el material a tratar; piel, plástico, metal, etc. Sobre esta particularidad también habla Amparo Saera, "Un ejemplo de restauración de bienes etnológicos," «Revista valenciana d'etnologia», núm. 7 (2012), pp.161–179.

6 Nieves Valentin y Rafael García, "El biodeterioro de materiales orgánicos," «Jornadas monográficas prevención del biodeterioro en archivos y bibliotecas», Instituto del Patrimonio Histórico Español (2004), https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.508.5786&rep=rep1&type=pdf
El pésimo estado de conservación se debe a la descomposición de la materia que se encuentra en estado avanzado. La formación de jabones grasos crea una película amarilla en los objetos textiles, en cambio en otros objetos se han formado hongos que al igual que muchas especies bacterianas producen manchas de diferentes tonalidades, como resultado de los productos que excretan. Entre ellos, se reconocen enzimas como por ejemplo, la celulasa o diferentes tipos de proteasas y ácidos orgánicos (oxálico, fumárico, acético, láctico, etc.), los cuales se depositan sobre el soporte modificando sus propiedades químicas y como consecuencia, deteriorando, en este caso irreversiblemente.

7 El proceso de apagado de la cal viene explicado de forma sencilla y gráfica en: María Antonia Zalbidea Muñoz, "La cal, aglomerante en los morteros tradicionales," «EcoHabitar», núm. V (2007), pp. 28–30.

Además, se ha observado un proceso de saponificación de la materia grasa que probablemente se encontraba en los cuerpos detrás de los individuos. Ya que, como es sabido, de la saponificación generada con cal, el producto resultante es un jabón de calcio, $Ca(OCOR)_2$ bastante persistente en los apoyos sobre los cuales se genera.[8] El problema es que este jabón se convierte en un sólido duro e insoluble con el tiempo, y los procesos para retirarlo han sido lentos y muy costosos. La presencia de estos jabones es frecuente en la segunda «saca» pero muchísimo más en la tercera, puesto que la cantidad de cal era mucho mayor y menor la presencia de oxígeno, por eso la carbonatación de la misma ha sido más lenta. Estas concreciones se disponen de forma muy diferente en los diversos objetos. En alpargatas y cuerdas de represión, se generan concreciones gruesas y muy endurecidas, en cambio en las telas y el papel, se componen en forma de velo y de eflorescencia (de cristal pequeño) muy adherida entre la trama y la urdimbre de la ropa. Entre los objetos de papel, se encontraron diferentes postales (una de ellas escrita), relacionadas con Francisco Sanz Herráez. Todas las postales tenían concreciones salinas en forma de velo, pero también formando costras.

Debido a la cantidad de depósito que acumulaban los objetos, la limpieza mecánica ha sido tan fundamental como efectiva. Basada en la eliminación del particulado adherido a través de cepillado, intentando que los depósitos adheridos salten de la pieza, se ha utilizado tanto material quirúrgico de uso manual (bisturíes y escalpelo), material de borrado (gomas y esponjas), como material eléctrico motorizado (micro-torno y ultrasonidos) (fig. 19). Todas las limpiezas se realizaron usando las gafas de aumento (3,5x) con luz para facilitar el trabajo, los procesos y métodos se adaptaron tanto al depósito que había que retirar (fig. 20), como el material sobre el cual se había acumulado. De este modo, se ha usado desde métodos físicos con disolventes orgánicos neutros,[9] a métodos acuosos y limpiezas químicas como es el caso de los agentes quelantes.[10]

En el ámbito profesional, el trabajo ha sido una tarea que no ha planteado problemas de aplicación de criterio técnico de intervención, de selección de método de trabajo, pero sí me ha estremecido emocionalmente. Conocedora de los materiales artísticos, de la cal grasa y sus alteraciones, nunca lo había encontrado en forma de jabones grasos derivados de la saponificación de cadáveres. La documentación y bibliografía científica en el campo de la restauración de objetos etnográficos no contempla el trabajo con objetos provenientes de exhumaciones y por tanto de estas características.

8 Para más información, véase Alfonso Romo, "Química, Universo, Tierra y vida," (México: Fondo de Cultura Económico, 1986).

9 Las limpiezas físicas se efectuaron con disolventes como por ejemplo el Ciclohexano, la Acetona y el Isopropanol (que es un alcohol secundario, con una evaporación más lenta que el etanol). Evitando el uso de los disolventes muy polares para no favorecer la oxidación.

10 Los quelantes son agentes complejantes que generalmente tienen una estructura bi-, tri- o polidentada: en la misma molécula contienen dos, tres o más grupos funcionales que pueden coordinarse o enlazarse a un metal, incorporándolo en una estructura cíclica estable formando un complejo denominado quelato. Los otros grupos polares hacen que el quelato sea soluble en agua mediante puentes de hidrógeno. Muy utilizados para retirar costras de sulfatos o también carbonatados. Para mayor información, consultar Paolo Cremonesi, "Reflexiones sobre la limpieza de superficies policromadas," «UNICUM», núm. 8 (2009), pp. 49–72.

La carencia de informes técnicos y documentación científica en el ámbito de la conservación y restauración, se debe al retraso que existe en España con el trabajo relacionado con la memoria histórica y los derechos de las víctimas del franquismo. Hay que tener en cuenta que la ley de memoria histórica prácticamente entra en vigor a final del año 2007 y como hemos podido constatar, centra gran parte de su potencial en consolidar un concepto ideológico e historiográfico, y en reparar a las víctimas a través de localización, identificación y eventual exhumación. Pero en ningún momento se planteó con proyección de futuro, la musealización de los objetos exhumados que no fueran reclamados por la familias. Mientras Alemania se plantea cómo seguir enseñando la capacidad de arrepentimiento a las nuevas generaciones cuando los últimos supervivientes del nazismo están muriendo, en España no tenemos ninguna estrategia pedagógica de este tipo, no tenemos el Museo de la Memoria y los Derechos Humanos como Chile, o el Museo de la Memoria y Dictadura Boliviana. Disponer de este espacio, no sólo significa trabajar el arrepentimiento desde la didáctica o la pedagogía, o desde la crítica científica, sino, tener la posibilidad de musealizar una historia que está detrás de objetos, cuyos personajes principales están desapareciendo. Además, si no restauramos los objetos, si no se exponen, nunca conoceremos un relato, una parte de nuestra historia muy reciente. Pero para esto, habrá que avanzar en la aplicación del protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura,[11] puesto que el mismo no permite musealizar los objetos de los individuos que no son identificados, estableciendo que serán de nuevo inhumados en el cementerio de la población donde se encuentra la fosa.

Agradecimientos:
Quiero agradecer a Victoria Domínguez la confianza que ha depositado en mí para la realización de este trabajo. Su disposición, consejos y revisión de la misma ha generado que la memoria técnica realizada y la documentación sean de gran calidad. Su supervisión y dirección denotan su profesionalidad. Y gracias a Alaitz Zalbidea Berenguer por la revisión del texto, por sus consejos y ayuda.

11 Para más información, consultar Boletín de Noticias, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, "Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura," «Revista PH», núm. 81 (2012), pp. 4–11.

ENGLISH

(DIS)APPEARED OBJECTS

María Amparo Gomar Vidal

Testimonial objects enable us to consider crucial questions about the past, about how the past comes down to us in the present, and about how gender figures in acts of memory and transmission.

Marianne Hirsch, Leo Spitzer

Artifacts that have experienced atrocities, even genocide, and survived, acquire the power to recall the horrors of the past, and to recollect the absent persons, things, and places that were lost. They symbolize violence, but also survival and resilience [...]. They are survivor objects.

Heghnar Zeitlian Watenpaugh

The mundane personal possessions of dead that are retrieved from the grave also possess this aura of a contingent normality immediately prior to disaster

Layla Renshaw

In the winter semester 2011/12 I attended the seminar “Das Museum als künstlerisches Format” (The Museum as an Artistic Format) at the Institute for Art in Context of the University of the Arts Berlin. This seminar was taught by Dr. Michael Fehr, director of the Institute at the time. In this seminar, Dr. Michael Fehr urged the students to create a collection from seven objects. My collection was pending, although the idea of resuming it at some point was present, since this seminar had awakened in me a special interest in the various dimensions of objects.

One of the topics that occupied me the most at that time was memory in relation to gender, specifically the memory of women with the name of María, born at the beginning of the twentieth century, and that had grown up and lived in rural areas, specifically in my town, Quatretonda (Valencia).[1] I wondered what opportunities I would have had if I had been born at that time and as a “Maria.”[2] By then, I didn’t know about the formidable contribution of Clara Campoamor with the word “sex”[3] to Article 25 of the 1931 Constitution,[4] the humiliations and harassment Republican women suffered during and after the war, that Francoism forced women with such beautiful names such as that of “Libertad”[5] to change their identity (for example, to that of María or her invocations), or that when I was born, babies were still being stolen in Valencia. Curiously, I knew certain historical aspects of Germany through monuments, commemorative plaques, memory spaces and museums, better than those of my own country.

A few years later, influenced by what in Germany is called, «Vergangenheitsbewältigung» (coming to terms with the past),[6] I began to investigate the culture of remembrance in Spain, partly also motivated by the Hispanic Philology seminars at the Freie Universität of Berlin. Somehow I felt that my host country was inviting me to reflect on my native country. From there, all were questions, although perhaps the main one was why did I know so little or nothing about certain historical periods of the twentieth century in Spain?

Suddenly I began to see Francoist monuments and symbols in my city, Valencia, where they had always been. Robert Musil's statement about the invisibility of monuments in public spaces lost all effect on me, I began to generate a kind of alarm. That alarm went off when I discovered the story of Pepica Celda in Rosa Brines' documentary «Fills del silenci». Pepica was lovingly holding a little bottle. That little bottle had been in contact with the body of her father, José Celda, for more than 70 years. José was one of the 2,237 peo-

1 For more information, see “Maries”: mariagomar.com
2 “María” is a pejorative colloquial noun for women who devote themselves to housework.
3 Sonia Núñez Puente, «Una historia propia. Historia de las mujeres en la España del siglo XX», (Madrid: Pliegos, 2004), p. 52.
4 “Nature, filiation, sex, social class, wealth, political ideas or religious beliefs may not be the basis of legal privilege” (CE 1931).
5 A period of sixty days was granted “to parents or legal representatives of those interested in birth registrations that were flawed with the designation of exotic, extravagant or other names included in the aforementioned provision, in order that they may request the imposition of the name. or names to replace those declared illegal” «BOE» February 23, 1939, no. 54 (RJA 1939, no. 209).
6 Ignacio Olmos & Nikky Keilholz-Rühle (eds), «La cultura de la memoria. La memoria histórica en España y en Alemania», (Madrid: Iberoamericana Vervuert, 2009), p. 7.

ple murdered in Paterna between 1939 and 1956,[7] and until 2012 his body had remained in the mass grave 126 of the municipal cemetery.

Oral history had allowed Pepica's family to know exactly the whereabouts of her father. The oral history that revolved around an object apparently as insignificant as a bottle. This class of objects, "humble," according to the archaeologist González Ruibal, "reveal that under the triumphal facade of Francoism hides a history of misery and violence."[8]

Fascinated by this story and by the theoretical approaches of authors belonging to the field of anthropology and cultural studies who assign to these pieces attributes such as "testimonials,"[9] "survivors"[10] or with "aura,"[11] I wondered what kind of objects would be linked to the mass graves in the context of the Paterna cemetery, what stories would they encapsulate, and what value would they acquire for the families that treasure them. Since investigations like those of Ferrándiz, indicate that for some descendants, owning objects that have been in contact with the bodies of their relatives is of vital importance:

> Esther left her father's body in Asturias, except for that piece of doubtful attribution [bone], but she showed great effort to recover and preserve some objects that could have belonged to him "He had a watch on, a wedding ring, shoes ... I want them ... yesterday they told me that maybe there were bullets, I want them! The ones that his body has, I want them... It's very important to me."[12]

After more than a year of work, of precious coincidences, and with the invaluable help of many people, I am very happy to be able to present the project "(dis)appeared objects" at the Centre del Carme Cultura Contemporània in Valencia. This is the collection that was pending in the winter semester 2011/2012, the elaboration of which has been one of the most beautiful experiences I have had so far. The artistic work revolves around seven pieces that act as «pars pro toto». In an exhibition space, these objects become semiophores,[13] and thus they adopt a new function: to warn about the violation of human rights and to recognize the pain that has crossed generations and that remains latent. The narrative voice of the stories contained in the objects is that of the victims' own descendants:

-Miguel Galan's shirt, embroidered with his initials, M.G. / Daniel Galán (grandson).
-Pedro Simón's button and pencil, and Verónica Calle's button / Laura Martín (great-granddaughter).[14]
-José Celda's little bottle / Pepica Celda (daughter).
-José Alba's tie / M. José Sánchez (granddaughter).
-"Les cordetes" (ropes) of Salvador Tortajada / Raquel Gil (granddaughter).
-The photograph that Manuel Hernández kept of his son George / Amèlia Hernández (granddaughter).
-The postcard that Francisco Sanz kept of his wife Nieves Monzó / Francisco Sanz (grandson).

In the words I collected during the interviews about what they think and feel when they have the objects of their relatives in their hands, an extraordinary love can be perceived.

Among the pieces are personal objects, objects of repression, remains of clothing ... Some of these objects could be recovered by families 80 years ago, and have passed, along with the memory of their owners, from mothers to daughters and from daughters to granddaughters, as in the case of M. José and Raquel; or directly from grandmothers to granddaughters, as in Amèlia's. Other vestiges have been recovered 80 years later, thanks to the impetus of families and the work of the scientific associations, as in the case of Pepica, Laura, Daniel and Francisco. These generations, among which are 2nd, 3rd and 4th, belong to what could be considered as "postmemory" generations.[15]

For a multidisciplinary approach to these objects, I have considered it appropriate to have in this catalog, the contributions of researchers and professionals who have been part of the stories of the families and/or are involved in this matter, such as the historian Dr. Vicent Gabarda, expert in the repression of the rearguard in the field of civil war and postwar in the geographical framework of the "Valencian Country"; Dr. Michael Fehr. author and curator of numerous exhibitions on contemporary art and art history, and managing director of Museum of Things (Berlin); Vicent G. Devís: journalist, writer and nephew of Pepica; Grupo Paleolab®: an interdisciplinary team that carried out the first scientific exhumation in Paterna at the request of Pepica; Dra. Lorena Menes: criminologist and human rights expert; Dra. Andrea Moreno: anthropologist and curator of exhibitions on material culture in the context of Francoism; ArqueoAntro Scientific Association: team responsible for opening the graves of the relatives of Daniel, M. José, Raquel and Laura; and Dr. Tona Zalbidea: restorator of the associated material recovered from the grave in which Francisco's grandfather was exhumed. Each author deals with a story related to an object from his or her experience and discipline.

This work addresses, therefore, seven histories through seven pieces. Seven out of 2,237 histories. The aim that I pursue with this project is to increase this collection: "Who will keep the memory alive when the last witnesses are silenced? One answer is: things."[16]

7 For more information, see: Vicent Gabarda Cebellán, «Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)», (Valencia: PUV, 2007).
8 Alfredo González Ruibal, "Arqueología y memoria histórica," «Patrimonio Cultural de España», 1 (2009), p. 114.
9 Marianne Hirsch & Leo Spitzer, "Testimonial objects: memory, gender, and transmission," «Poetics Today27», 2 (2006), pp. 353-383.
10 Heghnar Zeitlian Watenpaugh, "Survivor Objects: Cultural Heritage in and out of the Middle East," «International Journal of Middle East Studies», 49 no. 4 (2017), pp. 752–56. doi:10.1017/S0020743817000733.
11 Layla Renshaw, "The scientific and affective identification of Republican civilian victims from the Spanish Civil War," «Journal of material Culture», 15(4) (2010), p. 458.
12 Francisco Ferrándiz, «El pasado bajo tierra: exhumaciones contemporáneas de la Guerra Civil», (Barcelona: Anthropos, 2014) p. 105.
13 Krzysztof Pomian, «Der Ursprung des Museums. Vom Sammeln», (Berlin: Wagenbach, 1998) p. 84.
14 These pieces are approached as a whole.
15 This concept deals with the inheritance of memories through images, objects, stories, behaviors, etc. For more information, see: Marianne Hirsch, «La generación de la posmemoria. Escritura y cultura visual después del Holocausto», (Madrid: PanCrítica, 2015).
16 Martin Nejezchleba, "Museum Auschwitz-Birkenau. Ein Labor gegen das Vergessen," «Berliner Morgenpost», January 27, 2020, access May 8, 2020. https://www.morgenpost.de/berlin/article228249667/Museum-Auschwitz-Birkenau-ein-Labor-gegen-das-Vergessen.

OF ARTIFACTS, MEMORIES AND HISTORICAL MEMORY

Francisco J. Sanchis Moreno
Delegation of Historical Memory of the Valencia Provincial Council

As the preamble of the Democratic Memory Act states, "the identity of a community is forged alongside its solidarity with the most disadvantaged and with the victims, and within the capacity to reflect on the collective and historical memory as a people."[1] We can only know who we are, and who we want to be, if we know where we come from. For us, we can only move past the carnage of the Civil War and the subsequent dictatorship if we keep alive the memory and dignity of the victims. A public policy on memory must take into account remembrance and reparation for the victims, understanding as such, the people who suffered repression and their families,[2] from multiple perspectives. Here we address one of the most intimate and pedagogical approaches that have taken place in the Valencian Community.

Could we define the graves and the repression in the context of the Civil War as a "memoricide"?[3] I think so, since this is defined by the United Nations as "the intentional destruction of cultural property that cannot be justified by military necessity."

It is true that graves are not sanctuaries of memory and heritage comparable to museums, archives, etc., but they are much more than the final resting place of the corpses of unnamed enemies. They represent the end goal of a process that goes beyond simple victory over an adversary. The Regime sought for the annihilation of the competition. This was the goal of the summary trials, faster and with fewer guarantees for the defendants, who were not listened to; of the executions and burials in mass graves, of bodies piled atop of each other, nameless, their fate unknown for the relatives. The goal of executing the defeated after the war does not come from military interest; it is a punitive measure, an attempt to wipe the defeated from history. This way, the enemy, their memories, their identity is erased. This annihilation imposes a collective amnesia on the relatives and survivors. Children are taught not to speak up about ideology or about the dead, not to say their father was a «rojo»; to lie about their beliefs... This way, the identity of the defeated disappears. They wanted to build a "New Spain."

1 The 14/2017 Act, of November 10, of the Generalitat, of democratic memory and for the coexistence of the Comunitat Valenciana.
2 Resolution 60/147, adopted by the United Nations General Assembly on 16 December 2005: "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law."
3 Term coined by Croatian historian Myrtle D. Grmek to describe the destruction of the Sarajevo Library.

At the same time, the history of the Republican period was rewritten: during that time, only misfortunes occurred for Spain, and the Civil War was presented as a necessity to save the country from the communists and disintegration. Thus, the erasure of both individual and collective identity and memory, that is, amnesia, culminates with a re-invention of history and the creation of a new identity in accordance with the ideals of the victors, which would justify the new system and the need for the military uprising.

However, collective memory acts as a phreatic layer, and in some circumstances, it can come to light again. In our case, this was triggered by the public policy that allowed the exhumation of the graves of the dead and their identification via genetic tests.

Miguel de Unamuno talked about "intrahistory," mainly described in his work «Niebla». It can be defined as "history" that never becomes part of "History," and which is erased by great events, facts and characters, despite being the reality we are submerged into. Intrahistory deals with the daily life of thousands of simple people, who are largely absent from history books beside figures and quantitative data. The mass graves can be understood as the intrahistory of war and repression. The books contain statistics of the murder that, however impressive, do not reflect the pain and the brutal transformation that they meant for the lives of thousands of people. Pain and transformation are rarely written down for posterity, and they often hide behind figures of casualties.

The term «artifact», as its etymology indicates, includes everything produced by man, and by that very fact it is the product of a society, of a culture, in short, of a historical moment. There are artifacts of great size, such as cathedrals and castles, and also others that, despite being smaller, hold great cultural value since their creation, such as paintings and books. However, there are also more modest objects, made with functional purposes in mind, and it is the passage of time and the circumstances of their use that make them representative of a society or a great event. Examples of the latter type in democratic memory would be the striped uniforms of prisoners in concentration camps, or the ropes that tied up the people shot in the Civil War and subsequent repression.

These artifacts allow us to study and discover the people or societies that produced them. They are, therefore, a source, or a foundation, to build the collective memory of a society. When we study these artifacts from the past, they often become a source of history. Unlike the other kind, they acquire a strong evocative role for the people who have an emotional attachment to them, because they are still part of their memory as individuals. This emotional role is particularly poignant in those objects that were not produced for that specific goal, but that acquire their value after being used by an individual or a society at any given moment. Thus, a rope of «esparto» grass does not hold any emotional value unless it appears, for example, restraining the wrists of a man who was shot and buried in a mass grave during the Franco regime. This rope contains all the pain, all the memories of a person, a family, and probably a collective.

These artifacts, these objects or vestiges act as a trigger that sets in motion the reconstruction of an event, a memory, in the individual who has an individual attachment to it. After the events, the artifact or object undergoes a qualitative transformation and becomes something bigger than simple matter: it becomes a vessel for information, information with an emotional charge for the individual.

These vestiges contain the memory of the event and therefore invite us to relive it. They bear witness of individuals in a society, who voluntarily or involuntarily saw what happened, and saw the efforts and actions of the individuals who possessed them. As witnesses, in most cases they do not seek to vindicate their actions, their lives,[4] but simply to leave a record of what happened.

These artifacts as witnesses, inform us of what happened; they do not interpret past events; they leave that to the individual who listens to their message. It is the receiver who will give meaning to the story told by the object. We cannot overlook the fact that the Greek word for "witness" is the Spanish root for «martyr»,[5] which is used to refer to those who bore witness to their beliefs, because they observed the facts firsthand or because these were confirmed in their lives. As an example of objects created with the goal of bearing witness to an agreement, an event or an obligation, we can think of triumphal arches, the documents of a peace treaty, the pile of stones as testimony to the pact between Jacob and Laban,[6] etc.

The story told by the artifact is nevertheless a cultural product that is interpreted by the recipient, both individually and collectively, so that it can go beyond the personal and familial sphere to become a symbol in public policies. A policy that seeks to build on that memory a set of actions aimed at achieving a better present and future.[7] Thus, the story of the witness becomes an object of "postmemory" that seeks to give it public and pedagogical use to captivate the listener, the receiver, and add it to their cause.

We believe there is a clear overlap of the anthropological and historical study of these objects and the story they tell. However, in the case of the objects "reappeared" from the graves, we are more interested in the experiences, both from the original owners of the objects, and the recipients who receive them today and incorporate them into their most intimate selves. History, as a discipline, focuses more on the analysis of the past, of facts and processes, beyond individuals and their particular experiences, which are considered examples that can be extended to collectives. In historical memory, objects convey the experiences of their owners and of the memories of the people who learned about them through others. "Postmemory," is the memory of those who did not live the events directly, the children and grandchildren of the generation that suffered the trauma. For historical memory, it does not matter much whether the story is one hundred percent true, as long as it is authentic and real for the narrator who witnessed it. We do not want to make history, but we do want to convey what the witnesses told. It is up to historians to contrast these stories with other types of sources so that, as a whole, they offer an objective reflection of what happened and the causes that produced these events. "Postmemory," or the memory of the following generations, reflects the importance of experiences lived by the individuals who underwent repression, since they were passed down between generations, and the consequences they had on the lives of their wives, parents, children, etc., and that are still present in the lives of people nowadays.

The sheer scale of the repression during the war and subsequent dictatorship means that these experiences are not just something that happened to individuals, but to a mass of people,[8] they become collective experiences, with their own specificities in each case, but with a common substrate.

The use value of these objects had been "deactivated" (but not lost), after being buried with their owners, as they became mere waste. However, their rediscovery during an archaeological intervention gave them a second chance. They are no longer just objects that evoke memories. We can rather speak of "the memory of objects," understanding as such the link that is established between an individual and a human action with an object. These become not only social objects, as opposed to those of nature, but they also become what Violette Morin called «biographical objects».[9] For these, the relationship of creation is reversed, and it is no longer the subject who makes the object, but the object takes over the place of the subject. Thus, the glasses or the pipe of a deceased person become, rather than property, the representation of the person's totality. Hence, the importance of this exhibition.

4 This value could be bestowed upon those objects that keep written messages destined to relatives or friends, for instance, farewell letters of the executed urging their family, especially their sons and daughters to keep their spirits high, because their father or mother has done nothing to deserve that death.

5 According to the RAE «Dictionary of the Spanish Language» "Mártir. From late Latin 'martyr,' '-ŷris,' and this from gr. μάρτυς, -υρος 'mártys, '-yros;' properly 'witness.'" (https://dle.rae.es/m%C3%A1rtir).

6 Genesis 31: 44–48.

7 On this role of strengthening or silencing a memory by an official policy, see: François Hartog, "El testigo y el historiador," «Estudios sociales 21», no. 1 (2001), pp. 9–28.

8 In the Paterna cemetery alone, Franco's repression led to the execution by firing squad of more than 2,200 people.

9 Violette Morin, "El objeto biográfico," «Los objetos», Abraham A. Moles et al. (Buenos Aires: Tiempo Contemporáneo,1969), pp. 187–199.

PIT 128

Dr Vicent Gabarda Cebellán

On April 1st, 1939, the 3rd Year of Victory according to the documents of the time, Franco, from his headquarters, and apparently suffering from a mild flu, wrote what would be his last war dispatch: “Today, with the Red Army captive and disarmed, the national troops have reached their final military goals. War is over.” Thus began, in the province of Valencia, as well as in other provinces that had remained under control of the Republican Government, the same process implemented in the other territories as they fell into the hands of the insurgent Army: the systematic repression of all those who, by dint of their actions, had fought against the military uprising of July 36 and to delay the imposition, throughout the territory, of their backward and fascist ideology, which would dismantle all the changes made or planned by the disappeared Second Spanish Republic.

This repression resulted in thousands of murders and executions, thousands and thousands of prison sentences, fines, economic sanctions, pre-censorship, as well as the imposition of a strict morality code and a religion, the Catholic one, reborn from its ashes. It also meant the prosecution of all Iberian languages and cultures that were not the Spanish one...a step backwards in all imaginable aspects. And hunger, destruction and misery of which the only culprits were the losers of the war, as they were concerned to force to believe, to force to assume, and as such, the debtors who had to contribute with their properties to restore the shattered economy, or at least some of them.

A draconian new legislation, updates in the war proclamations dictated in July 1936, the establishment of military courts throughout the geography, the replacement of civilians in the analysis and condemnation of all crimes, both civil and military, above all kinds of people, civilians and military, all subject to the Code of Military Justice, let us not forget, already in “peacefull” times.

The entire province underwent military occupation, and municipal agencies were occupied by appointed officials close to the regime. A long and painful process of classification and purge began, fostering a climate of hate, tension and coercion, manifested in denunciations and accusations from the press and radio, creating a tense situation in which everyone could accuse and at the same time be accused. A note from the Military Government, registered by the press at the time:

> MILITARY GOVERNMENT NOTES
>
> Any person who knows of the commission of a crime carried out during the era of Red domination, is mandated to report the fact to the Head of Sector of his home of residence, in order to carry out the spirit of justice that animates our leader in a proper manner.[1]

For this purpose, the city of Valencia was divided into six sectors with their respective headquarters to receive the complaints that would be the basis of the summary proceedings. For the rest of the province[2] 86 lieutenants and captains were appointed, accompanied by a small military garrison for the most important courts. Their mission was the «arrest of the persons responsible for crimes committed under the Red Regime. They worked tirelessly, in the great interest of the Fatherland, and for this needing the assistance of the citizens so that all good Spaniards are made aware of their duty to help, denouncing any person who may be accused of any crime, warning that if they do not do so they would be guilty of concealment».[3]

In the beginning of May, the regime set up War Auditories (Court Services) in each military region with their permanent war councils, as well as a multitude of military courts in charge of the summary proceedings. One of them would be the Military Court #8, the one that would order the registration of most of the executed in the province of Valencia in the corresponding Civil Registry as last phase of the Summary Procedure in the case of the death sentences. Its headquarters was in of Calle de la Paz #42, in the building of the Palace Hotel, the one that had been the headquarters of the Congress of Intellectuals for the Defense of the Culture.

Gone were the times when each general in command of a given area (Cabanellas in Zaragoza, Mola in Navarra, Queipo in Andalusia...) was directly responsible of the application of death sentences; also were gone the times of the paseos or “walks” (executions) and the indiscriminate actions of groups of Falangists, Carlists, or Cedists, in charge of cleaning up a rearguard not always friendly despite their recent “liberation.” In the new status quo, everything was centralized in the Caudillo’s Headquarters, one of the rebel generals, the «primus inter pares» of the contemporary age, and of his legal audit, under command of the juridical colonel Lorenzo Martínez Fuset. The latter oversaw the summaries of all the death penalty sentences dictated by the different military courts throughout the country, examining them and preparing them for the Franco’s «informed».

Local, county and provincial prisons, barracks, convents, warehouses were made into interim prisons, which soon would be occupied by people who used to hold positions as public servants in town halls or managing commissions, committees or unions, or anyone who had attempted anything against private property, one of the bases of the new State. All of them were well-known, and were the first to be locked up, tried and convicted.

The towns of Albaida, Alberic, Alzira, Ayora, Benaguasil, Carlet, Chelva, Enguera, Gandia, Godella, Llíria, Ontinyent, Requena, Sagunto, Sueca, Torrent, Utiel, Villar del Arzobispo, Xàtiva and Chiva, most of them heads of the judicial district, would become witnesses of these summary trials with sentences of execution by firing squad, against the walls of the municipal graveyards. It would be Paterna, a town close to Valencia, that would wit-

1 «Avance» newspaper, March 31st, 1939.

2 Established on the same day March 30th of 1939 by the Order and Occupation Police Column, commanded by Colonel Aymat and his second-in-command Andrés Aya, the venues were located in the streets of Caballeros, Campaneros, Sagunto, Ramón y Cajal, Sorní and Avenida del Puerto, with a commander-in-chief in each one of them.

3 «Avance» newspaper, April the 4th 1939.

ness the bloodiest streak of executions, as well as the longest (the previous ones, with few exceptions, would be limited to two or three «sacas» when they took the prisoners for their executions, that took place in the first months of the immediate post-war period, displacing the staff, documentation and pending cases to the courts of Valencia in early 1940), since in Paterna the executions began on April 3, 1939, four days after the troops entered the city, and ended in November 1956; during that period, 2,237 people were executed in the area known as «El Terrer», and their bodies were buried in open mass graves.

With this step, the Regime completed the process of removing from society a huge human mass made of men and women whose past and ideas, both active and old, were deemed unacceptable by Franco's Regime. In order to survive and persist, the latter would not hesitate to physically exterminate their enemies during the Civil War and after its end. The detained were accused of military rebellion when most of them were not military nor had been insurgents. Lawyers, doctors, teachers, engineers, mechanics, bricklayers, workers, rich and poor...They would be locked up for years and years, suffering hunger, overcrowding, thirst, diseases and medical neglect, beatings, humiliation, long-distance transfers, separation from their families and close ones, or they would be isolated in death row cells, communicating with the outside only in scarce moments that would be surveilled, assessed, and censored, in such a way that many of the relatives did not know about the execution their loved ones until it was too late for a last goodbye. Many families never knew the exact place where the remains of their loved ones were.

The city graveyard of Paterna, a town that in those years had a population of some 6,000 inhabitants, grew enormously; half of its surface area became occupied by mass graves (rectangular, measuring some 2 by 2.5 meters on each side, and five, or six, or more meters deep), at the bottom of which were thrown the lifeless bodies of prisoners from San Miguel de los Reyes or Modelo Prison who were executed, «saca» after «saca», in the previous hours in close military facilities. The prisoners were transferred alive in trucks from the prison to the barracks, from there they would be driven in smaller groups to «El Terrer». From there they would be transported again, no longer alive, in those same trucks to the gates of the cemetery, where the gravedigger would take charge of them. The families, of course, were never present either at the execution or at the moment of burial. Kidnapped in life and after death.[4]

They disappeared; there were no names, no records, no previous identifications. They ceased to exist, and their only traces were a chronology in the Civil Registry books, and the memory of the relatives present at the time of the burial, or some scraps of clothing or flashy buttons, collected by one of the gravediggers, and connected to the place where the owner had been buried.

4 Of course, there were always exceptions; despite the prevailing situation, if one had influence, be it social, political or economic, the body could be removed from the common grave and buried in an individual niche acquired by the family (the cases of Joan Peset, Joan Peiró, Carceller, etc. are known).

They were buried by the load, in «sacas» of 10, 15 or 20 people, thrown in pits that held 5–6 «sacas». Each mass grave held 30, 40, 50 individuals, sometimes more than 100. They were carelessly thrown from the inside, «agarberats» (or crowded together, as they said in the region), covered with a layer of lime to accelerate decomposition, and one of earth, to support the weight of the new bodies, piled one on top of the other, until the pit was full. For these bodies, their only shroud was the clothes they wore from prison, sometimes even the ropes that were tied with to prevent their escape; personal clothes, not prisoner's uniforms (that would be limited for those with long sentences): corduroy pants and jackets, farmer's blouses, glasses, pencils, lighters, some paper scraps, and bullets; bullets that pierced their clothes and flesh, only that the decomposition process took them out of their bodies.

Because, yes, because the very massification of the executions, their frequency and the sheer volume of buried bodies slowed down the decomposition process and made it impossible to reuse the graves, so the graveyard had to be expanded. When time finally allowed the bodies to be unearthed, this was deemed unnecessary, as niches could be built on the newly acquired land. And the mass graves, despite being municipal property, remained intact.

Until today, when the demands of family members who wanted to know what happened to the bodies of the prisoners on death row and demanded to recover their remains of their loved ones, identify them if possible, and give them dignified and individualized burials have brought the remains to light. The teams of archaeologists, anthropologists, forensic scientists, and historians are now working to identify the buried remains: pieces of cloth, pencils, medals, scraps destroyed by time. Sometimes, due to the depth of the pits and the sheer pressure produced by the weight of so many bodies crammed in so little space, has allowed the work teams to unearth complete pieces of clothing, with their initials embroidered on shirts or handkerchiefs, zippers that still work and that hide in their pockets handwritten notes, scraps of the life of the dead. These are undoubtedly the first hint of the identity of this person from the past.

With this process, they hope to destroy the shroud of oblivion to which we were condemned and to bring to light what has been buried for so long; not to open wounds, but to close definitely this period of darkness.

THE REUNION OF VERÓNICA CALLE ALONSO AND PEDRO SIMÓN LLORENTE

Miguel Mezquida Fernández | Azahara Martínez Vallejo | Dr Javier Iglesias Bexiga | Alejandro Calpe Vicente

Scientific Association ArqueoAntro

The unearthing and identification of the remains of Verónica Calle Alonso and Pedro Simón Llorente (fig. 1) is perhaps one of the most dramatic and complex stories that we have experienced working in Historical Memory and Human Rights, but also the one with the most beautiful ending. Exhuming three of the members of Simon's family who, in one way or another, fell victim to Francoism, has allowed us not only to help the families, but also to become better professionals and better people.

Between the end of 2015 and the beginning of 2016, we received several requests for the investigation, location, excavation, unearthing and identification of the remains of the dead from the «saca» of January 18, 1940 in Paterna, in which a total of 52 people were executed, according to the studies of Vicent Gabarda Cebellán.[1] One of the family members who demanded justice was Laura Martín Díez, great-granddaughter of Pedro Simón Llorente, native of Palacios de la Sierra (Burgos). At the time, Laura had not been able to learn much from her family about her great-grandfather, being the first real contact with the history of her relative 6 years earlier (around 2010), when she learned from a researcher in the area who studied the executions in the province of Burgos that he was a known person in the town. Pedro Simón was active in union movements, joining the UGT, later becoming a socialist mayor for four years (according to the summary proceedings), and initiating major progressive reforms. This gained him several enemies in town, as can be found in the police reports that appear in the Court File of the General and Historical Air Archive of Madrid. As the war began, he had to flee to the Republican zone, where he joined the Popular Army, obtaining the rank of corporal in the Aviation Transmissions Section. This, added to his previous involvement with unions and political sympathies, was considered enough for him to be sentenced to death and murdered in Paterna.

In her desire to learn more about her great-grandfather, Laura contacted the GRMH (Group for the Recovery of Historical Memory) and ArqueoAntro. Later, when we also understood her desire to unearth his remains and move them to his hometown, we put her in contact with the other families interested in exhuming the Fosa 113 of Paterna. This set the foundation for the "Asociación de Familiares de Víctimas del Franquismo de la Fosa Común 113 de Paterna" (Association of Relatives of Victims of Francoism of Pit 113 of Paterna). As the main promoters of the campaign, they obtained the relevant subsidies from the Diputación de Valencia (Valencia Provincial Council) for the realization of the works developed mainly between 2017 and 2018.[2]

Pit 113, together with pits 81, 82, 91, 91-B, and 92, were amongst the first we unearthed in Paterna. This way, we were able to get firsthand knowledge of the scale of what happened in this cemetery, both archaeologically and anthropologically. At the same time, it allowed us to observe the significant variety and, in some cases, the quality of the materials or associated objects found next to the skeletal remains of the victims, such as wallets or tobacco pouches (even with paper and tobacco remains), ancient pocket lighters, pipes, dentures (some with gold pieces or covers), monocles, glasses, carved stones with initials as identification badges, pencils, coins, or personal objects, such as a marble; in addition to other more common materials such as buttons, buckles, belts or remains of textiles and footwear. On the other hand, we also found «esparto» ropes used to lead the restrained victims to their place of execution, and projectiles (frequently of the 7 mm Mauser and 9 mm long calibers), which would correspond to the weapons used for their execution.[3] Except for exceptional items that are usually documented in each of the graves, these are the materials that are typically recovered in each of the graves of Paterna, at least, those that have been found by the ArqueoAntro Scientific Association (Graves 22, 33, 57, 73-B, 81, 82, 91, 91-B, 92, 94, 100, 111, 112, 113, 115, 120 or 128).

Material culture or the study of materiality (as two great experts, like Alfredo González Ruibal and Xurxo Ayán Vila like to say), are essential perspectives for the archaeologist to analyze any historical moment, since objects give us information about the individuals themselves, but also about the society in which they live. Therefore, in a forensic context, in which we unearth and exhume a grave with victims of the Civil War and Francoism, these items become essential to help us identify the victims, as long as the field documentation is exhaustive and we can count on «antemortem data» of the victims, thanks to the previous research work and interviews with family members who requested the search and who can provide data about their relative and their clothing.

The items found in the graves can usually be classified into three basic typologies: personal possessions (clothing, footwear, glasses, dental prostheses, wallets, documents, coins, letters, etc.); prison and personal hygiene items (which can also be personal, such as spoons, lice combs, toothbrushes, combs, or small items that served as a distraction or that they made for their rela-

1 Vicent Gabarda Cebellán, "Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)," (Valencia: PUV, 2007), p. 398.

2 For more information, see: Miguel Mezquida Fernández et al., "Procesos de Excavación y Exhumación en el Cementerio Municipal de Paterna," «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (Valencia: Diputación de Valencia, 2018), pp. 146-156.

3 Javier Iglesias Bexiga et al., "Proceso de exhumación, cadena de custodia e identificación de los cuerpos. Aspectos técnicos y jurídicos. Antropología forense durante los trabajos en el Cementerio Municipal de Paterna," «I Jornades de Memòria Democràtica a Paterna», (Valencia: Diputación de Valencia, 2018), p. 155.

tives), and objects related to the execution (such as restraints[4] and projectiles[5]). However, in some cases we have also been able to find food, such as peach or apricot pits, grape pits or peanuts (which have often been found in the pockets of the victims' pants, or even in their stomachs).

In the case of the materials documented in the exhumation of Pedro Simón Llorente (Individual 33, UF-3044, from Pit 113 of the Municipal Cemetery of Paterna), we can say that, with the exception of a French cent coin, the rest of the items he had with him are usually found within the context of the graves of Paterna, as well as the graves found throughout the State: 1 belt with buckle (possibly of military origin), 1 scrap of jacket fabric, 1 scrap of fabric (possibly from a shirt), 2 small wooden pencils, 1 graphite lead with remains of pencil wood, 8 wooden jacket buttons, 2 white Bakelite shirt buttons, 2 mother-of-pearl underwear buttons, and 1 wooden trouser button (figs. 2 and 3). At first glance, they might seem very common. However, the good workmanship of the belt and the metal buckle betray that the victim was part of the Popular Army of the Republic; the pencils indicate that he was a relatively educated person who frequently wrote to his family (unfortunately these letters were destroyed); the buttons on the jacket tell us that at the time of the shooting (a «saca» on January 18), it was cold; and in general, he was well dressed. Finally, the French cent coin seems to be of a personal or family souvenir.

However, besides the historical and anthropological connotations that can be extracted by specialists and researchers, these materials also help us humanize the individual and give him a physical presence that sometimes the skeletal remains no longer have. Also, of course, for the victim's families, these items have an emotional load that connect them with their relatives, a simple pencil or a small button of mother-of-pearl or Bakelite help to establish an internal conversation with the ancestor, which otherwise would be impossible.

In practice, and according to current legislation (state and regional Memory Laws, when applicable), these materials cannot be handed over to the families until the identification process is completed. After completing this process, the skeletal remains are returned, along with their personal items, so that the family members can dispose of them (whether they decide to bury them again with the victim or keep them). These objects, in their own way, normally undergo several studies, and the different technicians of each team that analyze them keep the chain of custody. In the case of the ArqueoAntro Scientific Association, they are usually deposited in the Museum of Paterna, or in facilities provided by the City Council of Paterna, so that Inma Herranz Rodrigo (conservator and restorer) and Eloy Ariza Jiménez (documentalist), can process and document the materials in order to prepare the corresponding reports and statements.

4 Vicent Gabarda Cebellán et al., «La memòria en un racó», (Manises: Ajuntament de Manises, 2019), pp. 55–56.

5 Miguel Mezquida Fernández et al., "Procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo en el Levante peninsular," «Violencia, conceptualización, memoria, represión, estudios, monumentalización y exhumaciones. Valencia, 1936-2020», coord Vicent Gabarda Cebellán (Valencia: Diputación de Valencia, 2021), p. 311.

Our first direct contact with the materials takes place with the extraction of the items from the grave, and ends with the return of the skeletal remains and their personal possessions, whether or not they are identified (in the latter case the laws require them to be buried, unless there is a consensus among the associations or groups of the victims). However, already in 2017, the importance and the connotations that these materials have, together with the great quantity and quality of the ones found in Paterna, made clear the need to have at least a museum-apt sample for their interpretation. Thus, we communicated it to the families and to the different institutions involved in the processes of intervention of graves of the Civil War and Francoism. Finally, 4 years later, it seems that this discourse has taken hold, and advised by different technicians, the Valencia Provincial Council, together with the Delegation of Historical Memory and the services of the Museu Valencià d'Etnologia (L'ETNO), has begun to preserve and restore some of the materials provided by the families of victims and their associations. This gives us a wide range of excellent possibilities for future temporary exhibitions, but above all, to consolidate a permanent museographic proposal for the interpretation of the harsh context the War and the Dictatorship through these materials.

However, identifying Pedro Simón was not an easy task. Laura was his great-granddaughter, so she was not a good candidate for DNA sampling, and we resorted to different grandchildren of the victim. However, after we got the first results, we did not find any match of individual #33, which meant that with these analyses (made at the end of 2018), Pedro was not among those identified. As most of the skeletal remains (more than 80%) still contain DNA, we decided to discuss with Laura the option of using the DNA of one of the sons, Juan Simón Calle, had been deceased since 1977, and was buried in the Cemetery of the Monastery of San Salvador de Oña. After resolving the legal procedures and obtaining the permits, part of the ArqueoAntro team traveled there. Not only did we recover a sample of Juan, but we exhumed his entire body, and later we moved the remains to Palacios de la Sierra.

In this first visit to the Burgos town after the exhumation of Juan (in spring 2019), we also learned of the tragic end of Verónica Calle, who died on November 15, 1960, after enduring the harshness of the post-war period as widow of a person executed by the regime and who was buried in a corner of the old Parish Cemetery of Palacios de la Sierra in an unmarked grave, as in her last confession she refused to forgive the people who betrayed her husband. For all these reasons, and thanks to the positive results obtained shortly after the genetic matching of Juan's samples, we decided to take advantage of the days prior to the homage and burial of Pedro Simón Llorente

(between July and August 2019, two years after the end of the excavation), to try to locate and exhume Verónica, since according to various testimonies she was buried in a very specific area of the cemetery. This way, we were also able to locate the remains of Verónica, after several days working side by side with the rest of the family of Laura, Pedro, Juan and Verónica herself. From her, together with the skeletal remains, we were only able to recover a white Bakelite button (fig. 4), possibly from the dress she wore. Despite being “just” a button, for the families it was a connection to their missing or deceased relative.

In the end, and thanks to Juan's DNA, we identified Pedro, and we were able to exhume Verónica's remains as well. Only a few hours after Pedro's new burial, the reunion with his wife, Verónica, took place (figs. 5 and 6).

The three of them are currently resting together in the new Municipal Cemetery of Palacios de la Sierra.

Thank you Laura, for trusting us despite all the obstacles and struggles we had to endure during more than two years of uncertainty for the family; and thanks to the members and collaborators of our team, who worked tirelessly and without economic reward, putting in extra hours, many miles from home through half the province of Burgos, to finally get not only to identify Pedro, but also to get his wife Veronica and his son Juan to rest with him.

PEPICA CELDA SOLER, A LIFE WITHOUT A FATHER – THE MOURNING GIRL

Vicent Garcia Devís

The first time Pepica left Valencia was for a trip to Brussels. She came with her cousin Amparo Devís Soler, my mother, to spend two weeks at my house. I was working as a correspondent for RTVV in the community capital. Pepica had always wanted to get out of the oppressive atmosphere of Spain, the same Spain that had murdered her father and imprisoned her mother. And she was about to leave for Germany when she grew up... to escape from a country that had made of her father, an honest farmer, an official criminal. Both of them, mother and aunt, were around 80 years old, but they had the vitality that only women have who have suffered in life. They came with two suitcases each, full of things for the expatriate, son and nephew. Pepica brought a dead and plucked chicken in her suitcase as if there were nothing but cows in Flanders.

Sitting at the table on the second floor of 76 rue John Waterloo Wilson, next to the Square Ambioriz, in the European district between Schaarbeek and Saint-Josse, Pepica told me the family history that had always been taboo. This story remained half-told, interrupted every time someone approached the table or tried to listen to the aunts, Pepica and Carmen, the daughters of José Celda Beneyto and Manuela Soler Barral.

The war was over and Manuela, "Manola," was waiting for José to come for lunch. He never made it home. Hours passed. Manuela took the two daughters by the hands and brought them towards the sea road. Next to the tracks, in front of a majestic elm tree, her husband José, who was a farmer, had a vegetable garden. When they arrived, they saw his bicycle lying sideways on a bush, and, halfway down the road, a hoe. José had vanished.

Desperate, Manuela ran to the village with her daughters, and, as she arrived at the square and at the town hall, the guards rudely told her to leave, that her husband was detained in the dungeon. She did not see him again until she was arrested a few days later. Manuela was a communist and José, a more moderate man, belonged to the Republican Left, in charge of Manuel Azaña. The couple was transferred to the barracks in the outskirts of Sagunto, the men in one and the women in another. Pepica spent two nights there with her mother, surrounded by rats.

Manuela was transferred to the convent of the nuns of Santa Clara in Valencia and José, to the Model Prison. They would never see each other again!

José was tried in 20 seconds at a court-martial in which the prisoners were lined up waiting for a trial and an express sentence. José was in prison for almost a year, night after night, waiting for the «saca» in which he would be murdered. The death machinery was well oiled. From Santa Clara, the girls visited their father in the Cárcel Modelo of Valencia.

Two bars separated them, and they could not touch each other. The guards warned the visitors not to touch the bars, lest they wanted to be beaten with the rifle butts. "Don't cry in front of your father, don't cry because he has to see you calm and aware." Since then, they never cried again.

The next day, a nephew of Celda, witnessed, from the top of a carob tree, the tragic execution of Uncle José and two dozen other young prisoners. The shrapnel was heard from the jute factories of Vinalesa and Foios, where all the youth of l'Horta Nord worked.

The family, brothers and sisters-in-law, took care of Pepica and Carmen. They grew up with Massalfassar's cousins, where Manuela was from, and with the family of Massamagrell's father. The two sisters ended up working as maids for families in Valencia.

José Celda was from Massamagrell, at that time a town of 3,000 inhabitants. A town where about 50 young people were killed in the war and during the post-war period: a whole generation lost.

To get José out of the mass grave, we went to the Paterna Town Hall and started the official procedures through the registry. The paperwork to open the grave kept getting lost.

Once we could finally make the registration, the consistory itself warned the rest of the families that shared a family member executed in the same grave, and urged them to express their disagreement. We began a long and tortuous journey that would last 8 years. In Valencia, unlike Andalusia and Catalonia, there was no culture of historical memory. The very relatives of the murdered Republicans even threatened to sue us if we opened the grave, if we removed the lime and bone «tortada» (crust) from the pit.

The family, with the invaluable help of Pepica's daughter, Julia Piquer Celda and Matías Alonso, responded with notarial acts, one for each opposing person: "We will only touch the top of the grave, where the Massamagrell Twelve are located. All of them, from the Republican Left [...]. They are all buried inside a wooden coffin and have a bottle under their heads with a cork stopper and their name written on paper, as if demanding future justice: 'Get us out of here, get us out of this hole. Take us home!'" At least that's what Pepica thought when she told her story.

Fernando Granell had a grandfather and three uncles murdered and buried there. He and his brother, both from Torrent, were against the exhumation. Finally, after receiving a notarial act and after having given their word, they accepted the conditions. After they changed their minds and the works became public in the media, the initial attitude of the municipal council of Paterna and the rest of the affected families took a 180-degree turn.

The resolutions of the Ministry of Culture were more disheartening: the bones of José and his compan-ions were legally considered as archaeological remains, like the skeleton of a dinosaur.

The resolution was a new blow for Pepica Celda: “I want to die, and before that happens, I want to find my father and bury him in Massamagrell together with my mother.”

Amongst the discordant voices, fed by private interests, the family managed to open pit 126 and pull the “Twelve of Massamagrell” out of a mass grave that contained more than 200 bodies.

The skeletons of the victims buried in coffins were in worse conditions than those directly buried in the ground. When the flesh disappeared and the clay was compacted, it had protected the bones. The earth had acted as a soft cotton.

This confirmed the oral history told by parent to children for so many years. The gravedigger, Leoncio Badía, had placed the bodies in wooden coffins, with a small glass bottle under the neck with their names written on a paper inside the bottle. Everything was as we had been told!

The twelve coffins of the “Twelve of Massamagrell” were moved to the Massamagrell Town Hall, from where they had been forcibly removed. Some of those were claimed by the families, who recovered them and buried them in their home town.[1] José Celda, Bautista Devís, Rafael Bonaventura, Francisco Fenollosa and Ramón Gandía were the five people reclaimed by the families.

All the stories are tragedies, such as the one of Ramón Gandía Belda, who was 23 years old when he was murdered. He was married with two children. One of the executed died months before his father, who passed away after his death. His wife, Amparo, died years later when she was run over by a streetcar in front of the Torres de Serranos.

Pepica took home the box with her father's remains on April 11th, 2013 and spent two days and two nights with the small coffin in her room in her apartment in Puçol. Two days later, with her sister Carmen, the daughters, grandchildren and great-grandchildren, we celebrated a secular funeral at the Massalfassar cemetery. On the box, a cloth sack with soil from the garden of José of Massamagrell where he was detained. The symbolism filled the atmosphere and the soul of those present.

We buried José without grudges, with our heads held high. His bones embrace forever those of Manuela, his life partner.

80 years ago, José was shot on September 14th, 1940. Pepica is now 87 years old. When she dies, to make up for lost time, she wants to be buried with her father.

1 The persons identified were: José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano and Manuel Gimeno Ballester.

THE BOTTLES OF PIT 126 OF PATERNA

Dr Manuel Polo Cerdá | Dr Elisa García Prósper

Grupo Paleolab®

On September 11, 2012, began the unearthing of pit 126 in the municipal cemetery of Paterna, the first to be opened using scientific methodology. However, in the previous year, the first 17 victims in the Comunitat Valenciana since the end of the dictatorship were unearthed in the towns of Benagéber and Albalat dels Tarongers.

The pit was a turning point, and also a paradigm shift, in the movement for memory, as well as a blow to the obstructionist politics of the time. The work was directed by the interdisciplinary team of archaeologists and forensic anthropologists of Grupo Paleolab® at the request of José Celda Beneyto's daughter.

Josefa Celda Soler was for us an example and the spark that ignited our efforts to achieve the fundamental right for all the individuals who lost a loved one in the executions: to recover the mortal remains of her father and give them a dignified burial. However the entire process was rife with difficulties that lent themselves to the petty interpretation that the local and autonomous government made of the administrative legislation in force in the face of such a process. Despite the many precedents and the experience demonstrated in similar cases, both nationally and internationally, the Generalitat Valenciana, through the Directorate General of Heritage, considered the treatment of the victims of the Franco dictatorship as archaeological remains protected by the Valencian Cultural Heritage Law. In addition, some memorial groups and families of other victims did not share the desire to exhume this and other graves in Paterna, as they considered that they should remain as a symbol and testimony of the tragedy that happened there.

For this situation, the families finally reached an agreement, whereby the grave would only be partially excavated, with the aim of recovering only a set of bodies buried in coffins, as Josefa testified. As a final insult after this confrontation, the Administration of Justice refused to respond to any family request, keeping their trend of silence and concealment of all the open cases.

However, despite these obstacles, after several attempts and repeated administrative appeals, the grave could be exhumed and twelve victims from the nearby town of Massamagrell, shot after a summary trial on September 14th, 1940, were recovered.

Forensic archaeology work confirmed the testimony of another daughter of José Celda who, according to Pepita's testimony, said that the bodies of the executed at Massamagrell were buried in individual coffins in the most superficial levels of the grave. Three layers of deposit could be documented, in each of which there were four wooden coffins arranged in an orderly manner and with a «hiatus» of soil that separated the levels of burial (fig. 7), to finally settle on a compact surface of lime that sealed the rest of the grave with an indeterminate number of corpses.

The exhumation of this grave gave us many emotional moments, which were enhanced by the findings of rare artifacts, such as, in this case, eleven little glass bottles with cork or threaded plugs, similar to the ones used for storing cosmetics or medicines. They were found inside the coffins, in several anatomical positions (fig. 8). We also found other personal objects, such as a Manila scarf left as an offering.

The bottles were an unexpected surprise of which we had no earlier testimonies. Our excitement grew when we found out that some of them had little rolled notes inside that increased the possibilities of identification (fig. 9). Two of them contained notes in a condition good enough to be readable. The texts were messages from the past directly addressed to the future, and as if it were a time capsule, the relatives of the victims, with the complicity of the gravedigger Leoncio Badía, gave us the possibility of giving names, surnames, dates of execution and origin to those who were never forgotten (fig. 10).

Although the data in the documentation contained unambiguous information on the identity of at least two of the victims, the methodology of forensic science must be complemented by other primary or secondary methods of identification, such as forensic anthropological studies and genetic analyses of unidentified remains and suitable family members. The bottles provided added value to the scientific process, which finally culminated in the identification of José Celda Beneyto, Ramón Gandía Belda, Francisco Fenollosa Soriano and Manuel Gimeno Ballester.

Pit 126 in Paterna was a learning experience for all involved, from the families to the administrations involved, including the research team. With these works, we could record the typology and taphonomic characteristics of the mass graves in the left quadrant of the cemetery, and set a methodological guideline serving as an index fossil.

JOSÉ'S TIE

Dr Andrea Moreno Martín

Late, corazón...
No todo se lo ha tragado la tierra.
(Beat on, heart, not everything
has been swallowed by the earth)

Antonio Machado

José José Alba Expósito was born in 1903 in Chelva, a small town in the region of La Serranía in the province of Valencia. He and his younger brother, Vicente, became orphans at an early age. After the death of his mother, Marta, they were left in the care of their father. Vicente, who never remarried, left with the two children for Germany and France to work. His training as an electrical boat technician enabled him to earn a living and support his children. Over the years, they returned to Spain and settled in Valencia. In 1928, at the age of 25, José married Serafina Juana Albiach Cervera and began his career as an employee of Campsa. The family of Alba Albiach lived at number 3 of Sant Vicent Màrtir Street and would soon grow up, as José and Serafina had three daughters and a son (Vicenta, José, Rosa and Josefina).

Only ten years later, in 1939, when the war was over, Valencia was occupied by Franco's troops and «Cap i Casal» became a massive prison. The Forties was a decade of hunger, rationing, war councils, summary trials and executions. The purges and the policies of repression and punishment took place under a state of war, maintained by Franco until 1948, and under what Francoism condemned as "adherence, help or incitement to rebellion," three crimes that affected indiscriminately a great number of citizens who had remained in the Republican rearguard during the war.[1]

The word "victory" also became a synonym for revenge, violence, the General Cause, arrests, and denunciations, in order to impose good behavior and love for the "New Spain."

1 Franco's jurisdiction, decreed «ad hoc», had three ways to charge the Republicans of military rebellion:
"Adherence to the rebellion" was the charge held against those who had held positions in parties, unions or who had had a commitment and participation during the war in the defense of the Republic (politicians, officials, ex-combatants).
And it carried penalties ranging from the death penalty to 20 years and one day in prison.
"Aid to the rebellion" was the accusation held against people of leftist ideology or militancy and who could be accused of any mere cooperation with Republican legality (sentences of 12 to 20 years and one day of minor imprisonment).
"Incitement to rebellion" was a charge leveraged against anyone lacking enthusiasm or who criticized the new regime (from six to 12 years and one day in prison).

Vicente, José's younger brother, crossed into France from Barcelona before Franco won the war, and from there he sailed to South America, where he lived in exile. To this day, the family barely knows anything about his fate.

José, who remained in Valencia, was betrayed and accused of hiding a comrade. In the year 1939, he was arrested and became a mere number, another inmate of a prison population that crowded the prisons and the centers of reclusion and internment of the capital of the Turia. Between April 1939 and 1941, more than 35,000 people passed through the Modelo Prison of Valencia, which had a capacity for 500 inmates. Life in Franco's prisons was a journey to the heart of darkness. The conditions were inhuman: the control, the authoritarianism and the continuous surveillance were added to the overcrowding, neglect, misery and famine (tuberculosis, bedbugs, scabies, punishments, mistreatment, "re-education"...).

After surviving two years in prison and in deplorable conditions in the Celular Prison of Valencia, José was murdered on January 14, 1941 in Paterna, victim of a Francoist firing squad. That day, his body was thrown along with the bodies of 44 other people into the pit number 128 of the cemetery; a pit dug in the ground 6.5 meters deep that, premeditatedly, would end up containing the bodies of 107 people.

José Alba Expósito was 38 years old when he died, and left behind a broken and traumatized family, a family that would be stigmatized by the dictatorship for life. His wife, three daughters and son would become part of the mass of permanent victims of violence, purging and repression under Franco. Neither they nor their descendants had to stand against the wall or endure the sight of their executioners. They were not thrown into the pit. But they too suffered political repression and revenge[2] and became as walking death, with the pain and trauma resulting from the loss and death of a father/husband/brother-in-law/son, and the absence, silence and concealment inexorably imposed by the executioner and the pit.[3]

This was one of the practices of institutionalized violence that Franco's Spain deployed against the executed and their "seeds." It sought to inflict pain, revenge, and dehumanization. It forced victims to hide the wounds of trauma that festered for decades and were passed between generations. Because the dead and the disappeared, although missing, do not disappear, they live on in our memory. So, as Octavio Paz wrote in his «Interrupted Elegy»: "Hoy recuerdo a los muertos de mi casa. El pensamiento disipado, el acto disipado, los nombres esparcidos (lagunas, zonas nulas, hoyos que escarba terca la memoria)..." (Today I remember the dead in my house. The dissipated thought, the dissipated act, the scattered names [gaps, empty zones, holes dug by the stubbornness of memory]).

2 Serafina, his widow, had her head shaved for public scorn and, as a consequence of the economic sanctions that the Political Responsibilities Act promulgated on February 9, 1939 had imposed on her husband, she suffered the expropriation of the family's belongings and property, including the house where she lived with her children.

3 As ironic as it may seem, José Alba Expósito appears in archive documentation from 1945 of the National Court of Political Responsibilities as having been pardoned. It had been 4 years since his murder. His family became aware of this disgusting fact in 1948.

JOSÉ ALBA EXPÓSITO: A TIE, A PHOTOGRAPH, AND TWENTY LETTERS

José was murdered and buried, but his family still keeps the memories, emotions and feelings that have continued to breathe and nourish the family heritage for generations: “he was a good man,”“hardworking, humble and loving,” as his children remembered; “a well-read man,” as his brother-in-law Julio used to say. The amnesia that the violence of the Francoist State wanted to establish over these men and women did not bear fruit in the private sphere. The families remembered and remember their dead in silence and did not ask for dignity for them as victims - since the victims are dignified «per se». What they asked for was dignity, justice, truth and reparation for their memory: theirs and everyone else's.

Family memory is built and transmitted from the material and the immaterial. Re-reading the twenty or so handwritten letters that José sent to his family during his imprisonment and looking at his photograph is an exercise in memory. The letters have encapsulated his words, his feelings and his fears, and the photo has fossilized his image. Both objects act as catalysts for memory, an antidote for the absence of a person.

However, the object that best embodies this feeling for Jose's family is something as common and simple as a tie. It is not just any tie: it is «José's Tie».

The one he tied around his neck himself and placed on his chest on that fateful January 14, 1941. It was with this tie that José left the Modelo Prison, probably with his wrists restrained with ropes, and got into a truck with the rest of his fellow prisoners. They already knew where they were being taken...

His brother-in-law Julio and Pepe, the latter's brother, took Vicenta, José's eldest daughter, to see her father off at the bridge in Campanar. The vehicle that was transporting José passed by there. And Julio carried Vicenta on his shoulders so that she could see her father one last time, even if it was at that fleeting moment when the truck passed in front of them on the bridge. Afterwards, the vehicle drove a little more than 7 kilometers and stopped at Paterna's barracks. Once off the truck, José was driven with his companions to a nearby area, sheltered by vegetation and carob trees in «El Terrer», annexed to the Paterna cemetery. In that place, a wall was the backdrop for the mass executions that the dictator Franco’s regime installed as state violence against what Franco called “the Anti-Spain.”[4]

This tie is the only personal object that José’s family has to keep his memory. It still has some blood stains. Even though it was his companion in death, this tie evokes life: the life and person of José. A simple piece of sewn silk fabric, barely 100 cm long by 4 cm wide, is for the family a way to access the memories and life of José. Even from the label, still attached to the tie, we could extract information: he bought it in a central store of the city, Armando Gutiérrez's shirt shop, located at number 15 of the same street Sant Vicent Màrtir where he lived. The object tells us that José was a man of his time: he wore a TENSEDA SA tie – “It never wrinkles” – with a geometric diamond pattern and he tied it around his neck with a simple «four-in-hand» knot; an object and a practice in fashion in the 30's, a time at once effervescent and tormented (figs. 11 and 12).

Objects do not speak by themselves; it is our duty to observe them, analyze them and recognize them as cultural heritage, to make them speak. The study of what in the archaeological and anthropological disciplines is called material culture, focuses on the analysis of those material remains that we recover from our past. These artifacts are windows into time that allow us to discover ways of producing, consuming, thinking, feeling, sharing, believing, living together... Moreover, when we are dealing with specific objects, owned by someone with a name and a surname, who had a family, a history and a life, these objects also have the capacity to evoke and embody the person. Studying the objects is an attempt to explain history and to weave memory, drawing from the archaeological and anthropological disciplines.

The delicate threads of a simple silk tie tell us the story of a life, weaving a family memory that has lasted for three generations. The knot that José himself tied while dressing in his cell on that fateful day in January 1941 is still intact, never undone. It was José who, just a couple of days before his murder, warned the family that he was going to be executed.

It was José who asked his brother-in-law Julio to bring him a shirt and tie to wear on the day of his execution.

That tie passed from Serafina's hands to Julio's, from Julio's to José's, and he placed it in his own throat. That tie felt the rhythmic beat of the (probably accelerated) pulse in his neck, just under his jaw.

The tie that accompanied José in his last journey was recovered at the foot of the pit by his brother-in-law, Julio Aranda. The garment slipped gently off of his neck, the silk knot untouched, and it was removed from José's neck, now lifeless. Julio took the tie home again and gave it to Serafina –his sister-in-law–, José's widow. He was unable to recover the body, which lay in a hole of 210x210 cm and 6.5 meters deep, along with, at that time, about 80 other people.[5]Julio brought home José's tie. Since then, it has been kept hanging in the closet, first by Serafina, then by her daughter, Vicenta, and now by her granddaughter, María José, who tells the following story:

4 On this wall, popularly known as the Wall of Spain, at least 2,237 people were shot by the Regime between April 1939 and November 1956. The war had already ended, but Franco's violence and repression were at their peak. Even after the Transition and under a democratic regime, the State kept the memory of the victims in the dark and did not hold the perpetrators accountable. However, crimes against humanity do not prescribe (something missing here...), and it is the permanence of these crimes perpetrated at least 80 years ago, in the family and collective memory, to remain present and in force.

5 Pit 128 was exhumed by the ArqueoAntro Science Association between May 5 and October 23, 2018. To date, it is one of the deepest excavations in the cemetery of Paterna. It has been possible to recover 107 of the 114 people who were shot in six «sacas»: on September 14, 1940 [11 victims], on October 23, 1940 [24 victims], on October 31, 1940 [10 victims], on January 14, 1941 [44 victims], on January 31, 1941 [8 victims], and on March 15, 1941 [17 victims]. To date, DNA analyses have only identified 12 individuals. From the extraction of José, only 37 bodies could be recovered, of which 3 have been identified through DNA.

> My grandmother kept it in her closet for her entire life. When my grandmother died, my mother kept it on my father's tie hanger. We have seen it our whole lives, and it is part of our closet. After my parents died, it hangs from my husband's tie hanger. We see it every time we open the closet, it is part of our lives. I had other grandparents, I have known them, I played with them, I had fun with them, I got mad at them. However, with the others, with him (José) I could not enjoy his company, I could never caress or kiss him, he could never teach me anything, only this. From him, we only have this [José's tie] (fig. 13).[6]

Anthropology, archaeology and history come together in projects consecrated to memory. It is a holistic and interdisciplinary work, where the study of sources, materiality and field work combine to reconstruct historical moments; to analyze the culture (material and immaterial); and to recover testimonies, which humanize and give voice to the laborious task of researching our most recent past. This time, we focused our attention on the importance of materiality, which refers to the objects that shaped the unique material culture associated with the graves of Francoism and its victims. They are usually personal belongings, such as clothing or jewelry; artifacts of everyday use that they had on them at the time of their murder (pipe, wallet, pencil...) or material evidence of their violent death (bullets, ropes...).

The study of ethnographic and archaeological material cultures has a long tradition in our scientific disciplines. However, little has been studied about the material culture of our most recent past, and even less about that documented in contexts of repression, violence and death. Nevertheless, this approach is crucial when it comes to analyzing how culture, values and principles are generated, reproduced and perpetuated in a non-democratic society with a particular idiosyncrasy, as was the case in Franco's Spain.

I have always been interested in exploring how, from an analysis of materiality, we can address the contexts and discourses that the Franco regime set in motion for decades to censor, repress, tame and re-educate the population. In this sense, material culture generates a double discourse that addresses both the empirical and the epistemological. The first reading emanates from materiality, from the object itself as something physical and tangible. The second, as a theoretical epistemology, is inferred from the historical, political-economic and socio-cultural context from which that object is recovered/generated. This link between materiality and its context is also twofold, since material culture is, on the one hand, a product of that context and, at the same time, is an exceptional medium for its analysis.

When we speak of "material culture" we refer to repertoires of objects that function as a way to know and analyze the life of a community/society. Objects give us information about people and the contexts in which they were used. They represent variables as diverse as values, beliefs, ways of doing and thinking and, obviously, the socio-political organizational structures of the people who produce and use them. The analysis of these repertoires, what María Gomar has defined in this artistic project as "(dis)appeared objects," is a very enriching approach to address and explain the policies of purging, terror and violence of the Francoist State. This raises a long etcetera of whats, whos, whens and hows, which by themselves pose arguments and discourses based on the revision and critical thinking about our recent past. This process is invaluable to help build a social, collective, integral and democratic memory.

However, these objects are much more than just a memory with emotional and personal value. They are also artifacts that hold meaning for contemporary memory as they are a material culture that speaks to us about our recent past, about state violence, political repression and class revenge. These objects are passages to the private memory of the victim's family, that become projected in the collective memory.

As a movement, Francoism was exclusionary, traditionalist, conservative and hyper-religious; and as a political regime it was totalitarian, repressive, fascist, national Catholic and misogynist. The dictatorship was so long-lived and ubiquitous, that "Francoism" as a concept has come to designate not only an ideological-political movement (the one called by the rebels as the National Liberation Movement) but also a historical period of contemporary Spain. Francoism generated its own "culture" understood here as an anthropological concept , based on three totems: the Falange/National Movement, the Army, and the Catholic religion. In addition, it was tinted with concepts from contemporary European fascism; it exerted violent repression against anyone different or opposed to the ideology, it celebrated a cult of personality, it promoted a totalitarian and uniformizing nationalism, and clung to religion as a vehicle of legitimacy.

Repression, death, violence, purge, censorship, prison, murder, are nouns that define Franco's dictatorial regime since its inception. When we analyze material culture, the institutionalized machinery of propaganda, censorship and repression becomes evident; it only sought the erasure of the individual as a free citizen, in order to subordinate them to a uniformizing and cult-like regime. From an anthropological perspective, Francoism generated (by imposition and in diachrony) a unique process of acculturation. On the one hand, it indoctrinated its contemporary social agents, and on the other hand, its heritage has been maintained by the acculturation of later generations; if not in the active defense of its values, at least in the indifference and insensitivity to certain legacies, even in democratic times. Analyzing the machinery of Francoism from the present, we can conclude it had been highly successful at least in terms of the durability of roles, symbols and attitudes; it created an inherited memory that lives on even today in what academia defines as sociological Francoism.

In order to understand how deep the message of the insurgents permeated society, the same message that defined the Republic as the "Anti-Spain," and how the dictatorship burnt those ideas into the population, books, documents and other means of propaganda, let us take the following example. Even today, outside the academy, the most common vision of the Republic is that it was a disgraceful, revolutionary and chaotic period, where violence, anti-clericalism and anarchy were common. However, this extreme simplification of the Republican regime as the orig-

6 M. José Sánchez, interviewed by María A. Gomar Vidal, "Objectes (des)apareguts," Valencia, August 8, 2020.

inator of the “Red Revolt” has little to do with its dynamics and its complex evolution in the Spain of the 1930s. The facts are what they are and no matter how much some discourses (such as the Francoist one) would like to rewrite history, the Second Republic was a political system, a type of organization of the State, democratically elected by the citizens, and that, in the Spanish case, established a non-monarchic regime, where different political parties (conservative, socialist, communist, etc.) with heterogeneous tendencies (centralist vs. federalist republicans) coexisted. The Spanish State, at present, is a parliamentary monarchy, but countries around us such as Germany, France, Italy or across the pond in the United States, are consolidated republics and not exactly considered revolutionary or radical. This way, this negative image of the Spanish Republic and what it represents is, without a doubt, part of the legacy of Francoism’s propaganda machine; a false memory perpetuated as an indoctrinated and indoctrinating social memory for generations.

However, lives and memories like those of José cast a different light on the past. He was a citizen and a worker who lived in the Valencia of the Second Republic; he wore a tie and he was a man of faith. Franco's premeditated policy of dehumanizing the other, of leveling the opposition and the Republic with reductionism and fierce Manichaeism, can be dismantled with scientific arguments, with history, anthropology and archaeology. The people exhumed from the graves, and the objects associated with them, recovered through the scientific processes of identification, location and exhumation, show us an eclectic population and not that sort of demonic red horde. Some also wore a tie, a hat and were even Catholic and believed in their same god. The “defeated,” regardless of their ideology, creed, gender, etc., were people, citizens, individuals committed to a democratic regime, who dressed, ate, breathed the same as the “victors,” but who felt, thought, yearned for and defended different ideals.

Francoism did not only murder the Republic and the Republicans, it put them under trial and slandered them. This cemented the bipolar disorder that still marks our society nowadays: a “war with two sides,” or “a fatherland with two Spains.”[7] Under the strict tenets of morality, traditionalism and conservatism perpetuated by National-Catholicism, “Anti-Spain” embodied a social, political and moral attitude that was deviant and dangerous, and had to be annihilated. In its "Victory." Francoism took over the concept of "Fatherland," and phagocytized the rights and duties of the citizens, re-appropriating history and symbols. In its nationalist frenzy, Francoism named itself "the savior of the Fatherland," and legitimized the violence and eradication of the “defeated” in order to allow the re-birth of a new Spain: “One, great, and free.” This way, the Republicans became a uniform horde of disaffected individuals, fanatics, subversive activists and anti-patriots; a sort of “degenerates of the Spanish race,” that Francoism de-individualized, de-humanized and homogenized in order to paint them as guilty and criminal, carriers of a “Red gen” that had to be purged, erased and sent against the wall into oblivion (fig. 14). To use the words that some still shout today, it seems that back then there was no choice but to "shoot the millions of sons of bitches.”[8]

Memory as a cognitive capacity of the human species, encodes the experiences we live and allows us to access them through memories that give rise to emotions. In these processes, objects function as triggers, as eliciting keys that favor the evocation of memories and, therefore, personal and family memory. In many ways, this type of reminiscence and autobiographical memory is restorative and almost therapeutic for the families of the victims.

However, the memory of the many transcends materiality, where choosing to remember or forget is reduced to a personal and private decision: it is also a social and cultural construct. It has many names: collective memory, social memory and, particularly, when we talk about our recent past it is adjectival and becomes historical memory or democratic memory.

The memory of our recent past is certainly sensitive, because it is intertwined with processes of conflict and violence which, due to their scope, their proximity in time (people who are living testimonies of these events are still alive) and their lack of public management for decades, have generated a black hole that swallows everything under the premise of “out of sight, out of mind.” However, they do exist; there are victims and the graves, there are pits and roadsides. They are here. They have always been and have always been, even if we do not want to look at them. It goes without saying that there are still dead people who remain in unearthed and unidentified graves; there are countless files in archives pending study; we are still missing pieces of the historical puzzle of 1936-1939 and of the almost four decades of dictatorship. It is a sensitive subject and one that is still not very well understood by most of the citizens, who often cannot comprehend why we continue to study and disseminate our recent history (the Second Republic, the 1936 «coup d'état», the war and the dictatorship). It is our job to explain it from the perspective of social and humanistic sciences, with scientific and pedagogical discourses that seem to reconcile and show that having memory is not a matter of revenge, of honoring some victims over the others. Quite the contrary.

Legitimated in international legislative frameworks and in the protection of human rights, memory is a right. Public policies on memory must have the ultimate goal of promoting, through education in values and in coexistence, respect for the freedoms and rights of people to be and to think differently. History has shown us, over and over, that the disregard and violation of human rights has led to and still leads to acts of abhorrent and massive

7 There was only one side in the war: the government that defended the Republic as a state and that was a legitimate regime against a rebel faction of its own army, which staged a «coup d'état» against its government and its country. It is the same case as with “The two Spains,” the Red one and the Blue one, the one of victors and defeated... in the end, it perpetuates a discourse that equates victims and victimizers and depicts the uprising and the military «coup d'état» as a conflict of fratricidal violence.

8 Message leaked at the end of 2020 from a WhatsApp group of retired officers and subofficials from the IX Artillery Promotion of the Spanish Army, and that went viral because its apology for violence, hatred and proclamations for a «coup d’état».

acts of violence in Europe, Asia, Africa, America... It is necessary to work to uncover and disseminate the truth regarding the circumstances in which the crimes and violence occurred; and to define and elucidate their ethical, legal, and political significance. The right to remember must combine a legal framework and practices in order to consolidate collective memory in the public sphere through comprehensive and interdisciplinary projects that should aim for reparations for victims, the creation of museums and spaces/places of memory, and the criminalization of the denial or justification of the crimes and systematic human rights violations perpetrated by the dictatorship.

The creation of a social and democratic memory is and must be one of the great challenges of today's society. As a democratic state and society, we cannot remain indifferent to our recent totalitarian, violent and exclusionary past. Very few doubt the horrors of Nazism, Italian Fascism, Stalinism or the dictatorships of the Southern Hemisphere; we even know their names and memorials without being natives of those countries. So, why do we deny ourselves as country, as history? Why are we unable to create this critical memory of our own recent past?

The exhumations in Spain offer irrefutable scientific evidence of the mechanisms of violence and repression that the Francoist State put into practice, and they allow us to analyze the degrees of intentionality and premeditation of the deaths. The number of victims and the documented forms of violence tell us the stories of true massacres, of premeditation and impunity in the indiscriminate exercise of repression, the purging and annihilation of whole population groups. These are human rights violations committed by a military, totalitarian and anti-democratic regime that described these processes of physical, political, economic and cultural violence as "necessary cleansing," "a purge of undesirable elements," in the words of Franco himself, "a gradual but absolute annihilation of the Republic and its defenders," which began already during the war. This is a real genocide[9] or as Paul Preston has described it: "the Spanish Holocaust."

Policies focused on public memory must offer resources, tools and discourses that provide data and information that allow citizens to analyze, understand and judge the past in a critical and constructive manner. There is much more to memory than sanctioning behavior and learning history. Learning should not only focus on the acquisition of knowledge, but also on working and developing skills to foster critical, practical, and emotional intelligence. We have to teach and know the past. However the challenge is to put this knowledge to use to make citizens capable of identifying in the present, from the past, attitudes, positions and ways of doing and thinking that have no place in a democratic society. In my opinion, memory has at least three readings to be taken into account: a therapeutic and restorative one for the victims; a didactic and pedagogical one when teaching and disseminating; and a social and civic one to offer resources, educate in values of coexistence and rights, and to invite reflection to raise interest, curiosity and, in short, memory.

"To all the Josés."

9 Historical documentation and scientific research have confirmed the existence in Spain of forced labor and disciplinary battalions: 296 concentration camps through which more than 700,000 people passed; more than 200 prison internment centers; at least 150,000 executions (the last executions under the Franco regime were in 1975), murders and forced disappearances, which filled the approximately 3,000 graves counted throughout the peninsula until 2019–2020 (more than 500 only in Valencian territory); the forced exile of, at least, more than 450,000 Spaniards; the tragedy of the stolen babies and the marks of violence, terror and relentless political persecution, which remained inexorable during the almost 14,000 days that the dictator Francisco Franco ruled with an iron hand.

"LES CORDETES" (ROPES)

Dr Lorena Menes Corrales

Salvador Tortajada Navarro's story is told through the words of his granddaughter Raquel.

"Les cordetes" collected in pit 128 in the Valencian city of Paterna have been in his family since 1941. Almost 80 years after Salvador was executed at 41–42 old, the wound has not healed: there is still pain, longing, fear and grief.

These “cordetes” are now in the hands of Rachel, the current custodian. For her, they are a link to her grandfather's body, to his very essence. This is one step forward in the effort to dignify everything that happened during Franco's repressive regime. These ropes were in the still open grave where he lied with his comrades, and were collected by his widow Vicenta Casany Martínez, in the presence of her three daughters and two sons: Quica, Boro, Conxa (Raquel's mother), Rafael and Elvira. Vicenta had another daughter, but she died of starvation a few months after her birth.

Raquel's voice, as well as the voice of many other victims, raises necessary and legitimate human rights concerns: the urgent need for protection and respect for their rights. When speaking of human rights, we mean rights inherent to the human being himself in virtue of being human. These rights make no distinction between sex, nationality, place of residence, national or ethnic origin, race, religion, language, age, political party or status. They are, in fact, universal, independent, and indivisible rights.

After the Second World War, the Universal Declaration of Human Rights was proclaimed in 1948 by the General Assembly of the United Nations, and its first article states: “All human beings are born free and equal in dignity and rights. They are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood.” This is a historical milestone in the recognition and protection of human rights, based on the dignity of the individual. Despite the fact that this Declaration was not legally binding, it triggered a global paradigm shift, and brought with it the elaboration and approval of a plethora of normative texts that also included specific protection, for example, of certain aspects that are more vulnerable in relation to children, women, refugees, or migrant workers.

Thus, Member States must guarantee the respect and enjoyment of these rights, and they have an explicit obligation to prevent, investigate and punish any violation or infringement of them. In fact, Member States recognize the intrinsic relationship between human rights and the rule of law from the time the Universal Declaration of Human Rights entered into force when it stated that "if man is not to be compelled to have recourse, as a last resort, to rebellion against tyranny and oppression, that human rights should be protected by the rule of law.” Human rights and the rule of law are indeed indissolubly intertwined and are two sides of the same principle: the freedom of the individual to enjoy a life of dignity.

During Franco's regime, numerous severe human rights violations were committed. The magnitude of these violations is depicted in the figures recorded by different authors from various disciplines about the civil war and the dictatorship. In the words of López López (2014),[1] there were some 300,000 deaths on the battlefields and some 200,000 in the rearguard. Between 1939 and 1940, around 1,000,000 inmates were held in prisons, of which 200,000 died in prison. Specifically, Judge Garzón recorded 114,266 missing persons in his autos of 16 October and 18 November 2008 (Juzgado de Instrucción N° 5 de la Audiencia Nacional). More than half a million people had to flee into exile, and in addition, the regime set up a network to abduct newborn babies, affecting more than 300,000 people.

In addition to these figures, which reflect the carnage that took place during that very specific period of time in our country, there is evidence of crimes against humanity that involve not only murder or forced disappearance, but also forced labor or crimes of a sexual nature. Alongside crimes against humanity, war crimes and genocide are also documented. These international crimes were researched and investigated by several human rights organizations, including Amnesty International and the Nizkor team. Crimes against humanity, as well as genocide, and war crimes are regulated by various international normative texts. These provisions are integrated into our legal system in the same way that they are contemplated in customary international law.

The persistence and mobilization of the victims of Francoism in the search for justice and the recovery of historical artifacts has formed a movement to fight against the amnesia imposed for crimes that took place during that period. Serious violations of human rights require a firm response from the States. This means that the victims must be treated with humanity and respect, and that the State must implement the necessary measures to guarantee their safety and physical and psychological well-being, as well as that of their families.

During all these years, we have tried to understand, but also to listen, and to be heard by the institutions in particular and by society in general. For us, it is essential to ask ourselves why it is so difficult to find such recognition, and why Salvador and other victims are still forgotten today.

The Spanish state has transitional justice mechanisms that can be implemented to solve the problems of the past arising from a climate of large-scale abuse, in order to ensure that those responsible for such massacres are brought to justice, and to achieve reconciliation. The United Nations contemplates the figure of the Special Rapporteur on the promotion of truth, justice, reparation and guarantee of non-repetition, who visited our country in 2013 and 2014, and outlined a series of conclusions and recommendations that should be carried out in Spain and which he registered in a report (A/HRC/27/56/Add.1). In the words of the Special Rapporteur (De Greiff), the following was stated: “(...) even today, an asymmetrical treatment of victims has politi-

1 More information. See, Pedro López López, “Los crímenes del franquismo y el derecho internacional,” «Derecho y realidad», II (20), (2013). pp. 279–318.

cized the debate, contributed to the assimilation of the claims of victims with political and partisan affiliations, to the detriment of a consideration of rights. The definition of victim is generally presented separately from the notion of human rights and from the fundamental notions of rights holders and the responsibility of the State."

The visibility of the victims is a constant struggle that deserves special attention. The families, like Raquel, are driven by the desire to give peace and tranquility to their loved ones, not to pursue hatred or revenge. The reparation of the damage is sought through acts of justice, in order to help find peace for the families. Revenge is not the driving force of such actions, rather the will of an ever-growing part of society to not let these terrible actions to fall into oblivion.

Reparation, as a concept, requires an effective and adequate remedy to the wrongdoings, in order to restore the human rights of the victim, within the context of the national and international standards underpinning it, and it is proportional to the gravity of the acts committed and the harm that has been caused. When speaking of reparation, the following tenets must be taken into account: compensation, rehabilitation, satisfaction, restitution, and guarantees of non-repetition.

In addition to the human rights perspective, "les cordetes" serve as evidence of a crime: the execution of Salvador. Despite the fact that the story was not recorded, and it only exists in the memories of Raquel, transmitted orally by her mother, who in turn received them from her grandmother, it is evident that this object played an indirect part on Salvador's death, since he had been restrained for his execution. The recovery of this object does not only represent a confirmation of his death and the vindication of his innocent, but also a liberation of his body and a dignification of his personhood.

The objects found in the mass graves of Franco, as is the case of Salvador, allow us to identify the missing persons and give us information on their life and customs, but they also bear witness to the violence that caused their death. They are evidence of the systematic human rights violations that were part of the strategy of Francoism. These objects are silent witnesses that lie, next to their owners, underneath the ground, waiting for the truth to be revealed.

Exhumations of mass graves become elements of reparation, truth-seeking and justice. These words have often been repeated in the last years to advocate transforming the relationship of our current society to our horrific past. The role of exhumations and recovered artifacts is fundamental in finding common spaces in the historical, cultural, political and social context to foster the participation of different social actors in order to strengthen the institutions of memory in our country, in order be able to respond to the needs of the victims of Francoism.

The memory of Salvador through the words of his granddaughter Rachel is a vindication:
- to fight against oblivion and denial.
- to not naturalize or trivialize violence.
- to reflect on the damage caused.
- to pay attention to the search for peace and harmony.
- to put limits on hate.
- to account for human suffering.

A PHOTOGRAPH

Dr Michael Fehr

The color photograph (fig. 15), taken in the year 2020, shows a woman in three-quarter length portrait, no longer so very young, a smile on her lips, looking into the camera and holding before her breast, with both hands, a postcard-size black-and-white photograph. She holds it in such a way, that it is easy to see what is on it: a young child, a boy, photographed in an interior in full portrait, standing upon a café chair. The picture of the boy on the chair takes up roughly the two lower thirds of the photograph; the third above his head shows, besides the embossing with the photographer's name at the top left, an empty space, presumably the wall of the coffeehouse; directly above the boy's head, this area is however, significantly lightened: we see a diffused lightened spot, which is obviously not part of the photographed situation, but rather came to be through the rubbing away of the top layer of the image.

Amèlia Hernández Monzó, the woman in the color photograph holding the picture of the boy, tells the story that this is a photograph of her father at approximately three years of age, a photo that his father had hanging in his solitary prison cell in San Miguel de los Reyes as he awaited his death sentence. The lightened spot on the photograph came to be so, as this was the spot that her grandfather kissed, again and again. Furthermore, she recounts that her grandfather had written a message, dated July 18, 1939, on the back of the photograph: may his son George, her father, believe him, that he had stolen nothing and killed no one, and that he was an innocent victim of an unjust régime.

In the photograph, taken in 2020, different temporal moments appear simultaneously within a single image, thus it allows us to sense different periods and dimensions of Spain's complex recent history in one example: there is the double portrait of Amèlia, who last year had herself photographed with a photograph much older than herself. She amusedly presents it as a part of herself, for it shows her father as a child, much younger than she herself is in the picture. Were it not for the formal differences, the technological shifts in the medium of photography, the fashion, and the setting, which clearly indicate that the two pictures were taken some eighty years apart, she could be perceived as the mother, and possibly grandmother, of the little boy. But it is not only the age of the photograph that prevents such an assumption. Rather, it is the bright spot, the abraded area in the image that is irreconcilable with it. Amèlia is aware of its significance and presents it as an element of the image: as a trace, as a document of the father's close relationship with his son, her father; even if he cannot be seen, Amèlia's grandfather is present in the image through this trace, immediate and direct.

The photograph, taken in 2020, is a triple portrait in which, with the image of the little boy at the center, members of three generations appear directly and indirectly. By showing a picture that belonged to her grandfather, Amèlia demonstratively connects with him and makes his fate the subject: with the photograph of her father as a child, beloved by her grandfather, Amèlia shows us a document of the internment of her grandfather, a man who probably died for solely political reasons after 18. July 1939, that is, after the end of the Spanish Civil War, making him one of the probably 200,000 people who fell victim to the Francoist 'purges' from 1939 to the end of the 1940s.

One can understand the photograph of Amèlia as a «lieu de mémoire», a realm of memory, in the sense of Pierre Nora, as a space that emerges in the interplay of (individual) memory and historiography, as a space into which we, as viewers of the photograph, enter, as it were, and where we get caught up in the dynamics of «transición»: in the debates around the proscribed order, for the sake of «reconciliación», to forget of the past. Like an "I remember," or an "I don't forget," photography provides the past with a presence in the now, not as a narrative, not as a text, but calls it up through the presentation of a trace, in the active and contemporary reflection of a past action.

Such a relationship to the past, the courage to differentiate the present according to its motives and motivations, is what I would like to call «awareness of history» and what, as a term, is meant to express the following: that between an unreflected adoption of the past into the now, which could be called tradition and the «consciousness of tradition» derived from it on the one hand, and on the other hand, «historical consciousness», i.e. the form of historical knowledge that does not want to grant the past any obligatory effect upon the present, there can be a third relationship to history - the insight that the past, however understood and processed, has an effect in the present and thus must be consciously integrated into it. «Awareness of history» is thus reflexive, similar to a psychoanalytically enlightened consciousness: with reference to that which is not here and now, but which subliminally determines or is able to determine this here and now.

This insight is easy to gain, but it is difficult to fully realize its implications. For it confronts everyone with the question, To what extent is the past binding for the individual, for each of us? That is to say, «awareness of history» does not allow the person who remembers to be released into a realm of the unquestioned given, in which personal history might serve simply as an anecdotal embellishment, nor does it render anonymous that which is personally experienced, absorbing the individual and the particular into a «grand narrative», however conceived and legitimized. «Awareness of history» rather forces us to discuss the question of what significance the individual had or has in collective events, and to ask how personal responsibility and overall development intertwine or could intertwine, and this not only in the individual case, but according to individual cases in general, i.e. in a concrete as well as a realistic way.

Amèlia's photograph is a model for the value that «things» can have in the construction of an «awareness of history». It is at the same time a very special example, because here the people in question are present through their pictures. But other things, things that seem less personal, can also become a «realm of memory», if they are questioned and integrated into life with all that is to be known about them.

RECOVERING ARTIFACTS FOR MEMORY

Dr María Antonia Zalbidea Muñoz

My relationship with this project comes from the commission for the restoration of objects taken from Pit 127 (Municipal Cemetery of Paterna, Valencia) that the company «Cavea Patrimonio Cultural» requested from me in the spring of 2019. The archaeological and anthropological work of excavation and exhumation first took place in the first left quadrant of the cemetery. The remains of 143 individuals and numerous objects attributed to them have been recovered from the excavated mass grave. The victims were divided into three «sacas» corresponding to the executions that took place on July 13, 24 and 27, 1940.[1] According to the scientific memory of the work that took place there,[2] the remains exhumed from the «saca» of June 27, 1940, were barely covered with lime, completely skeletonized and covered in a few scraps of fabric. The «saca» of June 24 (second «saca» or intermediate) also contains very little lime, but we found more remains and more clothes. In this last «saca» (the one corresponding to the 13th), the victims had been covered by a layer of soil 60 cm thick. Above this, a layer of hard compacted lime that was 30 cm thick in some points. This layer of lime was still active, it was hot as it had been slowly slaking over these almost 80 years.

Personally, I had already approached the restoration of archaeological, ethnological and social memory objects on different occasions,[3] but I have to admit that this work shook me up and tested my fortitude at certain moments.

The goal of the work of conservation and restoration of the associated objects found in the pits is to give them legibility. Thus, the aim is to restore its visual aspect and slow down the processes of degradation as much as possible, delaying the effects of deterioration caused by the different altering agents.[4]

The restoration treatments reveal the life of the object and its uses. In this case, the great majority of them (the ones extracted from the third «saca» of the 13th) were totally covered with lime paste (calcium hydroxide). The main goal, first and foremost, of assessing the state of conservation of the objects, elaborating a diagnosis, and intervening on them, is to make them legible and, in second instance, to offer their conservation to future generations.

The heterogeneity of the objects[5] is a factor to take into account. It conditioned the restoration work, and it has been a deciding factor in the conservation of the artifacts. The state of conservation was quite bad, and many of them were almost completely destroyed (figs. 16 to 18).[6]

It should be noted that many of these objects found in the last «saca» were still in the process of decomposition. Most of these objects were organic; cloth, «esparto», leather, wood, plastics, paper, metal, etc. The intention on the part of the gravediggers was to try to accelerate the process of decomposition by precipitating a large amount of calcium oxide (CaO, or quicklime) on the corpses. During the unearthing and extractions of the remains, the calcium oxide was still slaking ($Ca(OH)_2$ or calcium hydroxide),[7] so it generated heat. In fact, in some objects, during the cleaning processes, we could still detect the thermal increase produced by slaked lime. This effect has been generated by the large amount of lime found in this «saca», which was really surprising. Moreover, we observed a process of saponification of the fatty matter of the bodies that probably were behind the individuals. As we know, the resulting product from the saponification caused from lime is a calcium soap, $Ca(OCOR)_2$ quite persistent in the foundations where it appears.[8] The problem is that, with time, this soap becomes a hard and insoluble solid, and the processes to remove it have been slow and very expensive.These soaps were present in the remains of the second «saca», but much more in the third, since the amount of lime was much greater and there was less oxygen, so

1 From the «saca» of July 13th, 1940, 58 victims were recovered, from the one corresponding to July 24th, 52 were recovered, and from the one of July 27th, 33 were been recovered. According to the scientific report of the excavation and exhumation of the Francoist pit number 127 in the first left quadrant of the cemetery of Paterna (Valencia). Archaeological direction: Victoria Domínguez Sánchez. Anthropological direction: Jurema López Castro (2020).

2 Ditto.

3 Among them: María Antonia Zalbidea Muñoz & Lucía Zalbidea Muñoz, "First work on the ethnological collection of Cándido i Emilia in the casa de la Señoría de Olocau (Olocau Manor House), Valencia," «Arché», no. 3 (2008), pp. 65–72. / Greta Briganty & María Antonia Zalbidea Muñoz, "Un sistema de catalogación para la colección etnográfica de la Casa de la Senyoria de Olocau," «I Congreso Nacional de Investigadores en arte: El arte necesario. La investigación artística en un contexto de crisis», UPV, (2013)
http://www.aniav.org/aniav/wp-content/uploads/2020/09/actas_volumen_09.pdf.
María Antonia Zalbidea Muñoz, "Projecte museològic del Museu Etnogràfic de Beneixama (revisió de l'estat de conservació, proposta d'intervenció i una memòria museològica)," (Unpublished technical report), Beneixama Cityhall (2017).

4 On the causes of alteration and most common pathologies in the various materials constituting cultural heritage: Milagros Vaillant Callol, "Una mirada a la conservación preventiva del Patrimonio Cultural," (Valencia: UPV, 2003).

5 Shoes, clothes, medals, combs, etc. This means we had different materials to treat. Amparo Saera, "Un ejemplo de restauración de bienes etnológicos," «Revista valenciana d'etnologia», no. 7 (2012), pp.161–179.

6 Nieves Valentin & Rafael García, "El biodeterioro de materiales orgánicos," «Jornadas monográficas prevención del biodeterioro en archivos y bibliotecas, Instituto del Patrimonio Histórico Español (2004)», https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.508.5786&rep=rep1&type=pdf
The poor state of conservation is due to the advanced state of decomposition of the matter. The formation of fatty soaps creates a yellow film on textile objects. However, other objects became home to fungi that, like many bacterial species, excrete products that produce stains of different shades. Among them, we found enzymes, such as cellulase or different types of proteases and organic acids (oxalic, fumaric, acetic, lactic, etc.), which were deposited on the foundation, modifying its chemical properties and deteriorating them irreversibly.

7 The process of how lime slakes is explained clearly and simply in the following graph: María Antonia Zalbidea Muñoz, "La cal, aglomerante en los morteros tradicionales," «EcoHabitar», no. V (2007), pp. 28–30.

8 Alfonso Romo, "Química, Universo, Tierra y vida," (México: Fondo de Cultura Económico, 1986).

the carbonation of the same has been slower. These concretions are distributed irregularly between the various objects. In «espadrilles» and ropes, we found thick and hardened concretions, whereas in fabrics and paper, they were thin veils and efflorescences (small crystals), strongly adhered between the weft and the warp of the clothes. Among the papers, we found several postcards (one of them with writing), related to Francisco Sanz Herráez. All postcards had saline concretions in the form of a veil, but there were also crusts.

Due to the amount of residues that the objects accumulated, mechanical cleaning has been as fundamental as it is effective. After brushing away the dirt, and trying to remove the adhered deposits in one piece, for the cleaning we used both surgical manual tools (scalpels), erasing tools (rubbers and sponges), and motorized electrical tools (lathe and ultrasound) (fig. 19). All the cleaning was done using magnifying glasses (3.5x) with light to facilitate the work (fig. 20). The processes and methods were adapted, both to the deposit that had to be removed, and the material on which it had accumulated. This way, we have used several methods: from the physical procedures, such as cleaning,[9] neutral organic solvents, to aqueous methods and chemical cleaning, as we did with chelating agents.[10]

At a professional level, the work has not posed a challenge when applying technical criteria for intervention or selecting a work method, but emotionally it has shaken me to my core. I am familiar with the artistic materials, with the fatty lime and its derivates, but I had never found it in the form of fatty soaps derived from the saponification of corpses. The documentation and scientific bibliography in the field of restoration of ethnographic objects does not contemplate the work with objects recovered from exhumations and therefore of these characteristics.

The lack of technical reports and scientific documentation in the field of conservation and restoration is due to the delay in Spain with the work related to historical memory and the rights of the victims of Francoism. We must bear in mind that the Law of Historical Memory came into force at the end of 2007 and, as we have seen, it mostly focuses on the consolidation of an ideological and historiographical concept, and on repairing the victims through location, identification and eventual exhumation. However, at no point did we consider preparing the unclaimed objects for museums. While Germany is now working to ensure that they keep teaching the capacity of repentance to the new generations, now that the last survivors of Nazism are dying, in Spain we do not have any pedagogical strategy of this kind. We do not have the Museum of Memory and Human Rights like Chile, or the Museum of Memory and Bolivian Dictatorship. Having this space would not only be an opportunity to work on the repentance from a pedagogical perspective, or from scientific criticism; it would also give us the possibility of «musealizing» the history behind the objects, now that their owners are disappearing. Moreover, if we do not restore the objects, if they are not shown to the public, we will never know a story, a part of our very recent history. In order to achieve this, we will have to advance in the application of the protocol of action in exhumations of victims of the Civil War and the dictatorship,[11] since it does not allow us to musealize the objects of the non-identified individuals, because it establishes that they should be buried again in the cemetery of the population where the grave is located.

Acknowledgements: I would like to thank Victoria Domínguez for the trust she placed in me for this work. Her attitude, advice and assessment are responsible for the quality of the technical report and documentation. Her supervision and direction denote her professionalism. And thanks to Alaitz Zalbidea Berenguer for his proovereading, advice and help.

9 The physical cleaning was done with solvents such as Cyclohexane, Acetone and Isopropanol (which is a secondary alcohol, with a slower evaporation rate than ethanol). Avoiding the use of highly polar solvents in order not to promote oxidation.

10 Chelating agents are complexing agents that generally have a bi-, tri- or polydent structure: in the same molecule they contain two, three or more functional groups that can be coordinated or linked to a metal, incorporating it into a stable cyclical structure that forms a complex called a chelate. The other polar groups make the chelate soluble in water with hydrogen bridges. Widely used to remove sulfate or carbonate crusts. For more information, see: Paolo Cremonesi, "Reflexiones sobre la limpieza de superficies policromadas," «UNICUM», no. 8 (2009), pp. 49–72.

11 For more information, see: Boletín de Noticias, Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico, "Protocolo de actuación en exhumaciones de víctimas de la guerra civil y la dictadura," «Revista PH», no. 81 (2012), pp. 4-11.

Figura 1. Verónica Calle Alonso i Pedro Simón Llorente el dia que van contraure matrimoni a principis dels anys vint a Buenos Aires (l'Argentina). Fotografia cedida per Laura Martín (besneta de les víctimes).

Figura 1. Verónica Calle Alonso y Pedro Simón Llorente el día que contrajeron matrimonio a principios de los años veinte en Buenos Aires (Argentina). Fotografía cedida por Laura Martín (bisnieta de las víctimas).

Figure 1. Verónica Calle Alonso and Pedro Simón Llorente, the day they married in the early 1920s in Buenos Aires (Argentina). Photograph provided by Laura Martín (great-granddaughter of the victims).

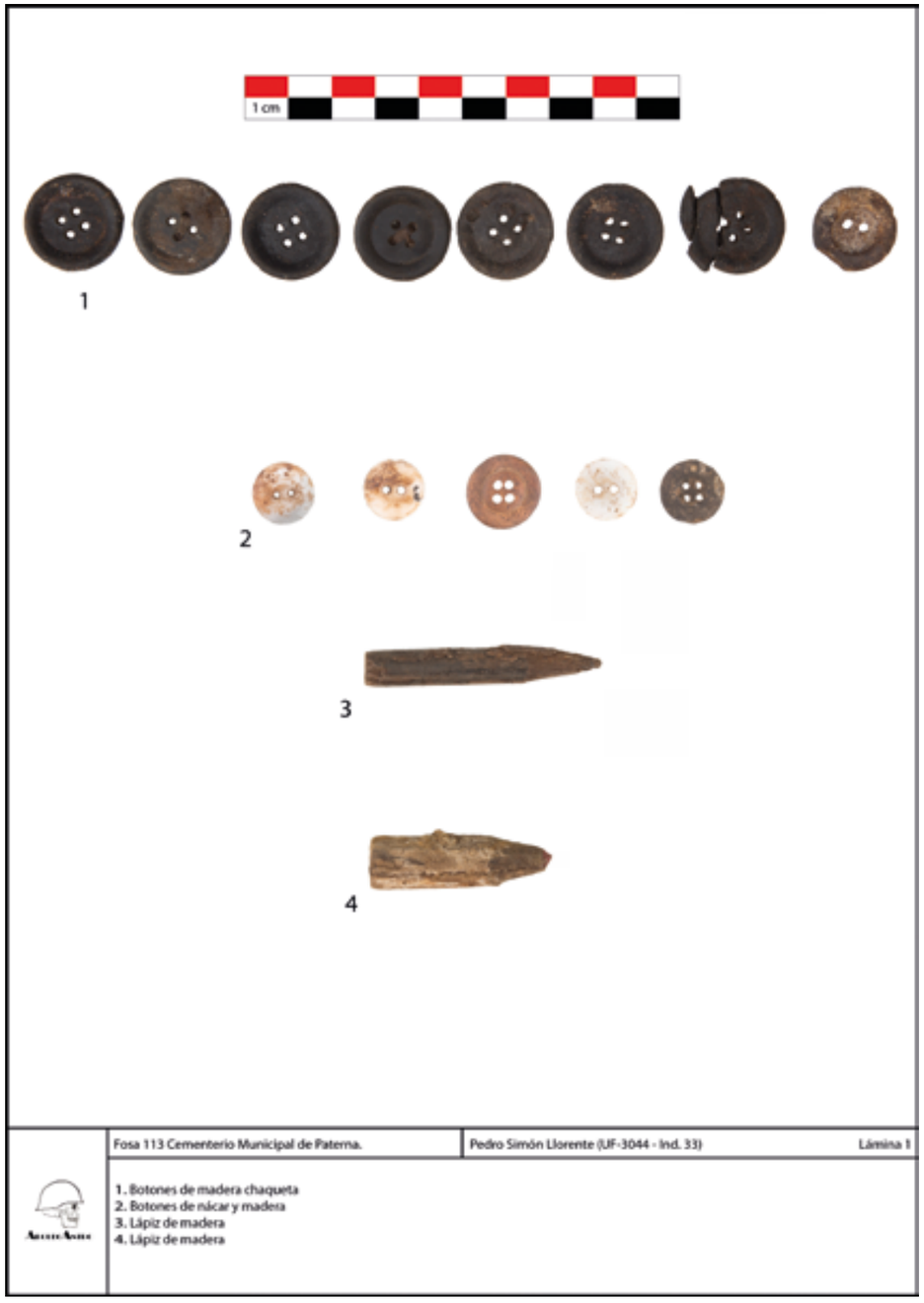

Figures 2 i 3. Làmines amb els objectes associats a Pedro Simón (Individu 33 de la Fossa 113 de Paterna). Dissenyades per Eloy Ariza.

Figuras 2 y 3. Láminas con los objetos asociados a Pedro Simón (Individuo 33 de la Fosa 113 de Paterna). Diseñadas por Eloy Ariza.

Figures 2 and 3. Sheets with the objects associated with Pedro Simón (Individual 33 of Pit 113 of Paterna). Designed by Eloy Ariza.

Figura 4. Botons de baquelita blanca de Verónica Calle (dreta) i Pedro Simón (esquerra). Fotografia de Laura Martín.

Figura 4. Botones de baquelita blanca de Verónica Calle (derecha), y Pedro Simón (izquierda). Fotografía de Laura Martín.

Figure 4. White Bakelite buttons of Verónica Calle (right), and Pedro Simón (left). Photograph by Laura Martín.

Figura 5. Retrobament de Verónica i Pedro. Fotografia de Santi Donaire.
Figura 5. Reencuentro de Verónica y Pedro. Fotografía de Santi Donaire.
Figure 5. Reunion of Veronica and Pedro. Photograph by Santi Donaire.

Figura 6. Actes d'homenatge i inhumació de Verónica Calle Alonso i Pedro Simón Llorente a Palacios de la Sierra Burgos (estiu de 2019). Fotografia de Santi Donaire.

Figura 6. Actos de homenaje e inhumación de Verónica Calle Alonso y Pedro Simón Llorente en Palacios de la Sierra Burgos (verano de 2019). Fotografía de Santi Donaire.

Figure 6. Homage and burial of Verónica Calle Alonso and Pedro Simón Llorente in Palacios de la Sierra Burgos (summer 2019). Photograph by Santi Donaire.

Figura 7. Nivell 3 d'enterrament en la fossa 126 de Paterna.
Figura 7. Nivel 3 de enterramiento en la fosa 126 de Paterna.
Figure 7. Burial level 3 in mass grave 126 of Paterna.

Figura 8. Catàleg de les 11 botelles trobades en els taüts.
Figura 8. Catálogo de las 11 botellas halladas en los ataúdes.
Figure 8. Catalog with the 11 bottles found inside the coffins.

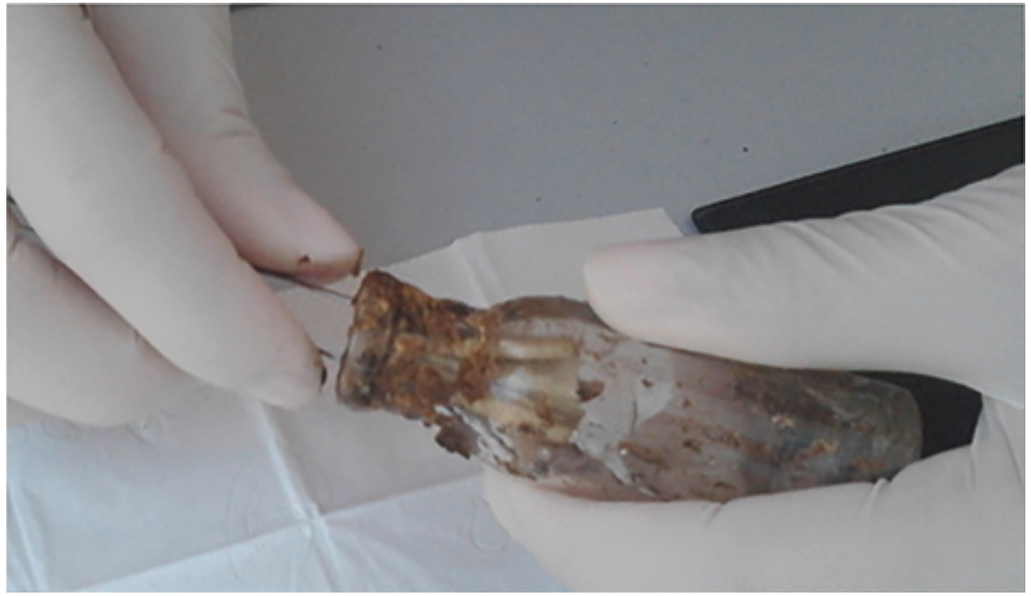

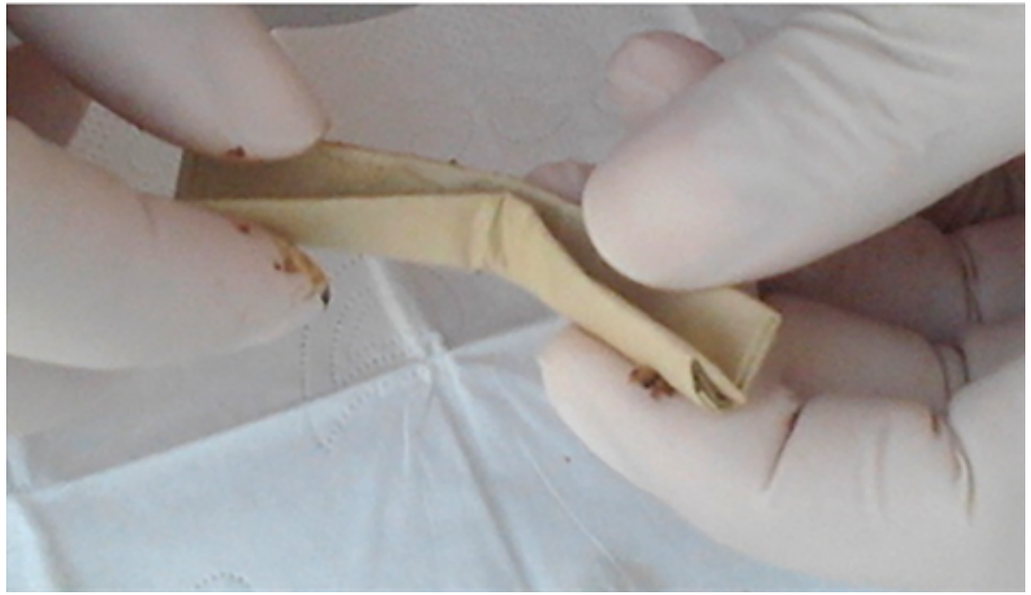

Figura 9. Procés d'extracció d'una botella i documentació del contingut.
Figura 9. Proceso de extracción de una botella y documentación del contenido.
Figure 9. Extraction of a bottle and documentation of the contents.

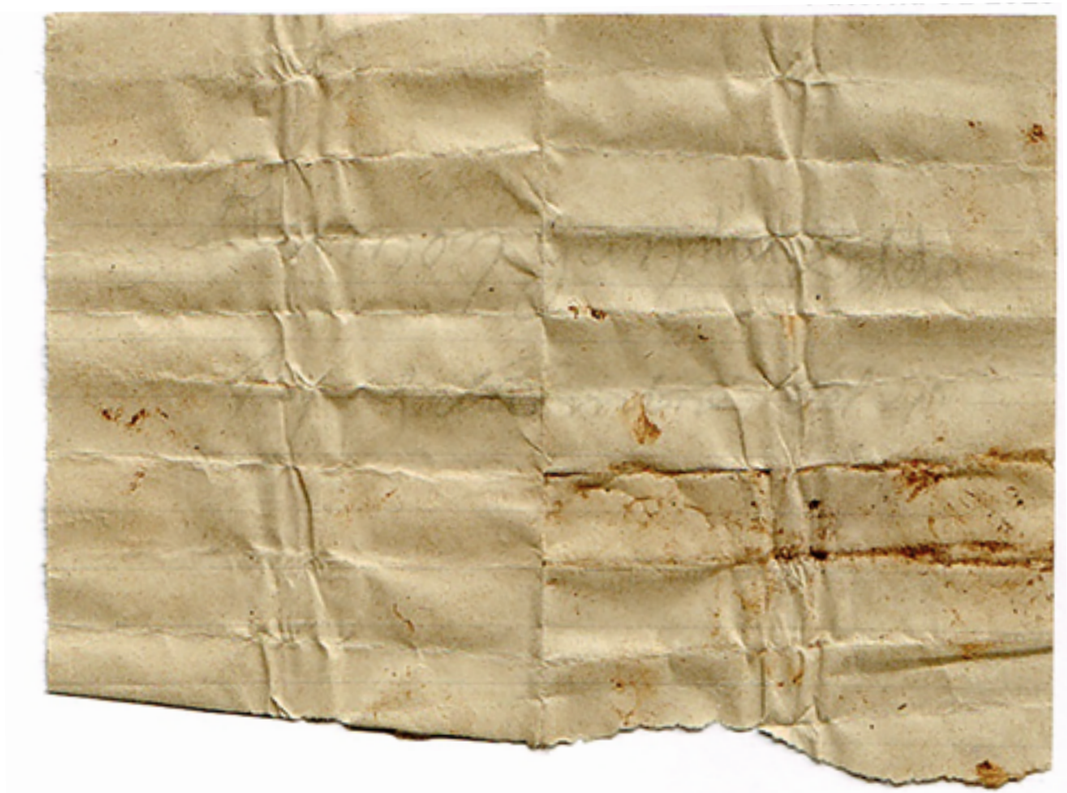

Anverso: Ramón Gandía Belda
14 septiembre del 40

Reverso: Massamagrell

Figura 10. Paper manuscrit trobat en la botella de l'esquelet UE 1013 corresponent a Ramón Gandia Belda, procedent de Massamagrell i afusellat el 14 de setembre de 1940.

Figura 10. Papel manuscrito hallado en la botella del esqueleto UE 1013 correspondiente a Ramón Gandía Belda, procedente de Massamagrell y fusilado el 14 de septiembre de 1940.

Figure 10. Handwritten note found in the bottle of skeleton UE 1013 corresponding to Ramón Gandía Belda, from Massamagrell and shot on September 14, 1940.

Figures 11 i 12. Detalls de la corbata. Fotos d'Eloy Ariza.
Figuras 11 y 12. Detalles de la corbata. Fotos de Eloy Ariza.
Figures 11 and 12. Details of the tie. Photos by Eloy Ariza.

Figura 13. M. José Sánchez Alba amb la corbata. Foto d'Eloy Ariza.
Figura 13. M. José Sánchez Alba con la corbata. Foto de Eloy Ariza.
Figure 13. M. José Sánchez Alba with the tie. Photo by Eloy Ariza.

Figura 14. Procés d'exhumació de víctimes del franquisme de la fossa 128 del Cementeri de Paterna per part de les companyes d'ArqueoAntro: Inma Herranz, Sheyla Sancho i Marisol Schwab. Foto cortesia d'Eloy Ariza i Associació Científica ArqueoAntro.

Figura 14. Proceso de exhumación de víctimas del franquismo de la fosa 128 del Cementerio de Paterna por parte de las compañeras de ArqueoAntro: Inma Herranz, Sheyla Sancho y Marisol Schwab. Foto, cortesía de Eloy Ariza y Asociación Científica ArqueoAntro.

Figure 14. Exhumation process of victims of Francoism from grave 128 of the Paterna Cemetery by ArqueoAntro members: Inma Herranz, Sheyla Sancho and Marisol Schwab. Photo courtesy of Eloy Ariza and Scientific Association ArqueoAntro.

Figura 15. Amèlia Hernández amb la fotografia del seu pare George de menut. Foto d'Eloy Ariza.
Figura 15. Amèlia Hernández con la fotografía de su padre George de niño. Foto de Eloy Ariza.
Figure 15. Amèlia Hernández with a photograph of her father George as a child. Photo by Eloy Ariza.

Figura 16. Objectes abans del procés de restauració. Foto de Tona Zalbidea.
Figura 16. Objetos antes del proceso de restauración. Foto de Tona Zalbidea.
Figure 16. Objects before the restoration process. Photo by Tona Zalbidea.

Figura 17. Objectes abans del procés de restauració. Foto de Tona Zalbidea.
Figura 17. Objetos antes del proceso de restauración. Foto de Tona Zalbidea.
Figure 17. Objects before the restoration process. Photo by Tona Zalbidea.

Figures 18 i 19. Espardenya durant el procés de restauració. Foto de Tona Zalbidea.
Figuras 18 y 19. Alpargata durante el proceso de restauración. Foto de Tona Zalbidea.
Figures 18 and 19. Espadrille during the restoration process. Photo by Tona Zalbidea.

Figura 20. Espardenya després del procés de restauració. Foto de Tona Zalbidea.
Figura 20. Alpargata después del proceso de restauración. Foto de Tona Zalbidea.
Figure 20. Espadrille after the restoration process. Photo by Tona Zalbidea.

NOTES SOBRE LES AUTORES I ELS AUTORS

María Amparo Gomar Vidal és Màster d'Art, Art en Context, especialitats «Treball artístic en institucions culturals» i «Treball artístic en l'espai públic», Universitat de les Arts de Berlín, i llicenciada en Belles Arts, especialitat «Pintura», Universitat Politècnica de València. Formació complementària en el Programa d'Educació Contínua de l'Escola d'Arts Visuals de Nova York. Beca d'investigació «Arts Visuals 2021», Senat de Berlín. Realitza projectes d'art participatiu sobre gènere i memòria democràtica, i imparteix tallers d'art per a adolescents en diferents associacions i instituts, la principal temàtica dels quals se centra en la migració i el gènere.

Vicent Gabarda Cebellán és llicenciat en Geografia i Història, i doctor en Història, per la Universitat de València, especialitzat en Història Contemporània. Treballa com a professor associat en el Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Facultat de Geografia i Història, i en els seus treballs de recerca indaga sobre la repressió de la rereguarda en l'àmbit de la Guerra Civil i la postguerra i en el marc geogràfic del País Valencià; esporàdicament col·labora amb ArqueoAntro en els seus treballs de localització de les fosses i identificació dels individus, així com amb altres organismes com la Diputació de València.

Miguel Mezquida Fernández és llicenciat en Història per la Universitat de València en 2004. Arqueòleg professional des de 2005, pertanyent al Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i Ciències de València i Castelló, i a l'Associació Espanyola d'Antropologia i Odontologia Forense. Col·labora en processos d'investigació, localització, excavació, exhumació i identificació de víctimes de la Guerra Civil i del franquisme des de l'any 2008, i des de llavors s'ha especialitzat en Arqueologia Forense i Arqueologia de la Guerra Civil. En l'actualitat ha dirigit l'excavació i exhumació de més de 50 fosses entre Aragó i la Comunitat Valenciana, i és l'arqueòleg director d'ArqueoAntro.

Azahara Martínez Vallejo és llicenciada en Humanitats amb itinerari curricular en Patrimoni per la Universitat Pablo de Olavide de Sevilla (2005). Va iniciar la seua experiència en arqueologia l'any 2001, i ja el 2008 va començar a participar en excavacions i exhumacions de la Guerra Civil i del franquisme. Des de llavors no ha deixat de participar en intervencions de context forense, actualment com a arqueòloga voluntària, a més d'exercir com a presidenta d'ArqueoAntro. Més informació: www.arqueoantro.org

Javier Iglesias Bexiga és llicenciat en Biologia per la Universitat Autònoma de Madrid (UAM). Màster en Antropologia Física per les universitats Autònoma de Madrid, Complutense de Madrid (UCM) i Alcalá de Henares. Especialista en Antropologia Forense i doctor en Ciències Biomèdiques per la UCM. Professor honorari en la UAM. L'any 2008 va participar per primera vegada en la recuperació de represaliats de la dictadura franquista com a membre de l'equip de la Societat de Ciències Aranzadi, i des de llavors ha col·laborat en més de mig centenar d'exhumacions. És membre de l'Associació Espanyola d'Antropologia i Odontologia Forense, i actualment és l'antropòleg director d'ArqueoAntro.

Alejandro Calpe Vicente és llicenciat en Història per la Universitat de València en 2013. Treballa com a arqueòleg professional des de 2014, i pertany al Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i Ciències de València i Castelló. El seu primer contacte amb aquesta disciplina va ser la prospecció i localització de fosses de combatents en el terme municipal d'Olba en 2011; per tant, des de la seua formació universitària ha participat en contextos de la Guerra Civil i en processos d'investigació, localització, excavació, exhumació i identificació de víctimes i l'atenció als seus familiars. Entre 2018 i 2019 va treballar per a la Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València en la seua Oficina d'atenció a víctimes de la Guerra Civil i la dictadura franquista. En l'actualitat codirigeix els treballs arqueològics d'ArqueoAntro.

Vicent Garcia Devís és llicenciat en Ciències de la Informació per la Universitat Complutense de Madrid. Ha cobert conflictes internacionals, com ara la primera guerra del Golf (1991), Somàlia, el Sàhara Occidental, les guerres de l'antiga Iugoslàvia i el Mate Grosso amazònic brasiler, on va entrevistar el bisbe dels indis Pedro Casaldáliga. També ha cobert processos electorals a Europa i Amèrica Llatina. Del 2002 al 2008 va ser corresponsal de la Unió Europea a Brussel·les per a RTVV, ha treballat en À PUNT-CVMC, TVE, RCE, RNE-Alacant i escrit, entre altres, en setmanaris com Saó i El Temps.

Manuel Polo Cerdà és doctor en Medicina per la Universitat d'Alacant i llicenciat en Medicina i Cirurgia per la Universitat de València, especialista universitari en Antropologia Forense per la Universitat Complutense de Madrid, professor de Criminologia de la Universitat Catòlica de València Sant Vicent Màrtir des de 2017. Des de 1999 és metge forense i antropòleg forense, actualment adscrit a la Unitat d'Antropologia i Odontologia Forense de l'Institut de Medicina Legal i Ciències Forenses de València. Investigador associat de Grupo Paleolab® i des de 2015 és secretari de l'Associació Espanyola de Paleopatologia.

Elisa García Prósper és directora d'investigació de Grupo Paleolab®, doctora en Arqueologia per la Universitat de València, especialista universitària en Antropologia Forense per la Universitat Complutense de Madrid, llicenciada en Geografia i Història (especialitat Arqueologia) per la Universitat de València i professora de Criminologia de la Universitat Catòlica de València Sant Vicent Màrtir des de 2018. Més informació: www.grupopaleolab.blogspot.com

Andrea Moreno Martín és doctora en Arqueologia i llicenciada en Història i en Antropologia. Formada a la Universitat de València (UVEG) i a Arizona State University, en l'actualitat desenvolupa la seua tasca professional com a gestora en l'Àrea de Cultura, Patrimoni i Memòria de l'Ajuntament de Quart de Poblet i com a responsable del projecte del Museu Virtual QdP. A més, en paral·lel al seu treball tècnic, ha col·laborat en tasques docents, d'investigació i divulgació amb institucions com el Museu Valencià d'Etnologia i la UVEG.

Lorena Menes Corrales és llicenciada en Criminologia, mediadora, Màster en Drets Humans, Democràcia i Justícia Internacional, doctora amb esment internacional per l'Institut de Drets Humans de la Facultat de Dret de la Universitat de València, secretària tècnica del I Congrés Internacional de Criminologia, Processos de Pau i Justícia Restaurativa organitzada per la VIU (Universitat Internacional de València) i docent universitària a l'Escola d'Economia i Dret de Berlín i la VIU. Estades d'investigació a Alemanya i Suïssa, tant en l'àmbit criminològic com en el dels drets humans.

Michael Fehr és historiador i historiador d'art per la Universitat del Ruhr de Bochum; doctorat en 1978 dirigit per Max Imdahl sobre l'Alta Edat Mitjana; comissari entre 1974-1981 en el Museu Bochum; col·laborador científic entre 1981-1986 en la Universitat Wuppertal; Càtedra Estètica/Mediació d'Art; director del Karl Ernst Osthaus-Museum d'Hagen entre 1987-2005; professor i director de l'Institut Art en Context de la Universitat de les Arts de Berlín entre 2005-2014; des de 2003 és membre de la Junta Directiva del Werkbundarchiv –Museu de les Coses de Berlín. Autor/comissari de nombroses exposicions sobre art contemporani i història de l'art. Publicacions i projectes: www.aesthetischepraxis.de

M. Antonia Zalbidea Muñoz és professora titular de la Universitat Politècnica de València. És llicenciada en Belles Arts, especialitat en Conservació i Restauració de Béns Culturals (1995), doctora en Belles Arts en 2004, amb menció de doctorat Europeu. La seua línia d'investigació se centra fonamentalment en l'estudi dels materials dels béns culturals i pictòrics, tant murals com de pintura de cavallet. Encara que també ha dedicat diferents estudis a materials utilitzats per a la consolidació de materials murals pictòrics i la restauració, catalogació i gestió de dades derivades de l'estudi de col·leccions museístiques, etnogràfiques, obres i restauracions pictòriques.

NOTAS SOBRE LAS/OS AUTORAS/ES

María Amparo Gomar Vidal es Máster de Arte, Arte en Contexto, especialidades «Trabajo artístico en instituciones culturales» y «Trabajo artístico en espacio público», Universidad de las Artes de Berlín y licenciada en Bellas Artes, especialidad «Pintura», Universidad Politécnica de Valencia. Formación complementaria en el Programa de Educación Continua de la Escuela de Artes Visuales de Nueva York. Beca de investigación «Artes Visuales 2021», Senado de Berlín. Realiza proyectos de arte participativo sobre género y memoria democrática e imparte talleres de arte para adolescentes en diferentes asociaciones e institutos, cuya principal temática se centra en la migración y el género.

Vicent Gabarda Cebellán es licenciado en Geografía e Historia y Doctor en Historia por la Universitat de València, especializado en Historia Contemporánea. Su trabajo lo reparte como profesor asociado en el Departamento de Historia Moderna y Contemporánea de la Facultad de Geografía e Historia, y en sus trabajos de investigación indaga sobre la represión de la retaguardia en el ámbito de la Guerra Civil y la posguerra y el marco geográfico del País Valenciano; esporádicamente colabora con ArqueoAntro en sus trabajos de localización de las fosas e identificación de los individuos, así como con otros organismos como la Diputación de Valencia.

Miguel Mezquida Fernández es licenciado en Historia por la Universitat de València en 2004. Arqueólogo profesional desde 2005, perteneciendo al Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias de Valencia y Castellón, y a la Asociación Española de Antropología y Odontología Forense. Colabora en procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas de la Guerra Civil y del Franquismo desde el año 2008, especializándose desde entonces en Arqueología Forense y Arqueología de la Guerra Civil. En la actualidad ha dirigido la excavación y exhumación de más de 50 fosas entre Aragón y la Comunidad Valenciana, y es el arqueólogo director de ArqueoAntro.

Azahara Martínez Vallejo es licenciada en Humanidades con itinerario curricular en Patrimonio por la Universidad Pablo de Olavide de Sevilla (2005). Inició su experiencia en Arqueología el año 2001, y ya en 2008 comenzó a participar en excavaciones y exhumaciones de la Guerra Civil y del Franquismo. Desde entonces no ha dejado de participar en intervenciones de contexto forense, actualmente como arqueóloga voluntaria, además de ejercer como presidenta de ArqueoAntro. Más información: www.arqueoantro.org

Javier Iglesias Bexiga es licenciado en Biología por la Universidad Autónoma de Madrid (UAM). Máster en Antropología Física por las Universidades Autónoma de Madrid, Complutense de Madrid (UCM) y Alcalá de Henares. Especialista en Antropología Forense y doctor en Ciencias Biomédicas por la UCM. Profesor honorario en la UAM. El año 2008 participó por primera vez en la recuperación de represaliados de la dictadura franquista como miembro del equipo de la Sociedad de Ciencias Aranzadi, desde entonces ha colaborado en más de medio centenar de exhumaciones. Es miembro de la Asociación Española de Antropología y Odontología Forense, y actualmente es el antropólogo director de ArqueoAntro.

Alejandro Calpe Vicente es licenciado en Historia por la Universita de València en 2013. Trabaja como arqueólogo profesional desde 2014, perteneciendo al Colegio Oficial de Doctores y Licenciados en Filosofía y Letras y Ciencias de Valencia y Castellón. Su primer contacto con esta disciplina fue la prospección y localización de fosas de combatientes en el término municipal de Olba en 2011, por tanto, desde su formación universitaria ha participado en contextos de la Guerra Civil y en procesos de investigación, localización, excavación, exhumación e identificación de víctimas y la atención a sus familiares. Entre 2018 y 2019 trabajó para la Delegación de Memoria Histórica de la Diputación de Valencia en su Oficina de atención a víctimas de la Guerra Civil y la dictadura franquista. En la actualidad codirige los trabajos arqueológicos de ArqueoAntro.

Vicent Garcia Devís es licenciado en Ciencias de la Información por la Universidad Complutense de Madrid. Ha cubierto conflictos internacionales como la primera guerra del Golfo (1991), Somalia, el Sáhara Occidental, las guerras de la antigua Yugoslavia y el Mato Grosso amazónico brasileño, donde entrevistó al obispo de los indios Pedro Casaldáliga. También ha cubierto procesos electorales en Europa y América latina. Del 2002 al 2008 fue corresponsal de la Unión Europea en Bruselas para RTVV, ha trabajado en À PUNT-CVMC, TVE, RCE, RNE-Alicante y escrito, entre otras, en semanarios como Saó y El Temps.

Manuel Polo Cerdà es doctor en Medicina por la Universitat d´Alacant y licenciado en Medicina y Cirugía por la Universitat de València, especialista Universitario en Antropología Forense por la Universidad Complutense de Madrid, profesor de Criminología de la Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir desde 2017. Desde 1999 es médico forense y antropólogo forense, actualmente adscrito a la Unidad de Antropología y Odontología Forense del Instituto de Medicina Legal y Ciencias Forenses de Valencia. Investigador asociado de Grupo Paleolab® y desde 2015 es secretario de la Asociación Española de Paleopatología.

Elisa García Prósper es directora de investigación de Grupo Paleolab®, doctora en Arqueología por la Universitat de València, especialista Universitaria en Antropología Forense por la Universidad Complutense de Madrid, licenciada en Geografía e Historia (especialidad Arqueología) por la Universitat de València y profesora de Criminología de la Universidad Católica de Valencia San Vicente Mártir desde 2018. Más información: www.grupopaleolab.blogspot.com

Andrea Moreno Martín es doctora en Arqueología y licenciada en Historia y en Antropología. Formada en la Universitat de València (UVEG) y en Arizona State University, en la actualidad, desarrolla su tarea profesional como gestora en el Área de Cultura, Patrimonio y Memoria del Ayuntamiento de Quart de Poblet y como responsable del proyecto del Museo Virtual QdP. Además, en paralelo a su trabajo técnico, ha colaborado en tareas docentes, de investigación y divulgación con instituciones como el Museu Valencià d'Etnologia y la UVEG.

Lorena Menes Corrales es licenciada en Criminología, mediadora, Máster en Derechos Humanos, Democracia y Justicia Internacional, doctora con mención internacional por el Instituto de Derechos Humanos de la Facultad de Derecho de la Universidad de Valencia, secretaria técnica del I Congreso Internacional de Criminología, Procesos de Paz y Justicia Restaurativa organizada por la Universidad Internacional de Valencia (VIU) y docente universitaria en la Escuela de Economía y Derecho de Berlín (HWR) y la VIU. Estancias de investigación en Alemania y Suiza, tanto en el ámbito criminológico como en el de los derechos humanos.

Michael Fehr es historiador e historiador de arte por la Universidad del Ruhr de Bochum; 1978 doctorado dirigido por Max Imdahl sobre la Alta Edad Media, 1974-1981 comisario en el Museo Bochum, 1981-1986 colaborador científico en la Universidad Wuppertal, Cátedra Estética/Mediación de Arte, 1987-2005 director del Karl Ernst Osthaus-Museum de Hagen, 2005-2014 profesor y director del Instituto Arte en Contexto de la Universidad de las Artes de Berlín; desde 2003 junta directiva del Werkbundarchiv –Museo de las cosas de Berlín. Autor/comisario de numerosas exposiciones sobre arte contemporáneo e historia del arte. Publicaciones y proyectos: www.aesthetischepraxis.de

M. Antonia Zalbidea Muñoz es profesora titular de la Universidad Politécnica de Valencia. Es licenciada en Bellas Artes, especialidad en Conservación y Restauración de Bienes Culturales (1995), doctora en Bellas Artes en 2004, con mención de doctorado Europeo. Su línea de investigación se centra fundamentalmente en el estudio de los materiales de los bienes culturales y pictóricos tanto murales como de pintura de caballete. Aunque también ha dedicado diferentes estudios a materiales utilizados para la consolidación de materiales murales pictóricos y la restauración, catalogación y gestión de datos derivados del estudio de colecciones museísticas, etnográficas, obras y restauraciones pictóricas.

NOTE ON THE AUTHORS

María Amparo Gomar Vidal holds an MA, Art in Context, specializing in «Artistic museum studies» and «Artistic work in public space», University of the Arts in Berlin, and a degree in Fine Arts, specializing in «Painting», Polytechnic University of Valencia. She has complementary training in the Continuing Education Program of the School of Visual Arts in New York. «Visual Arts Research Grant 2021», Berlin Senate Department for Culture and Europe. She works in participatory art projects and leads workshops on gender, memory and migration for different associations and schools.

Vicent Gabarda Cebellán holds a degree in Geography and History and a PhD in History from the University of Valencia, specializing in Contemporary History. He works as an Associate Professor in the Department of Modern and Contemporary History of the Faculty of Geography and History, and in his research work he researches the repression of the rearguard in the context of the Civil War and the post-war Period, and in the geographical framework of the Valencian Country. He also collaborates sporadically with ArqueoAntro in their works finding the graves and identifying individuals, as well as with other agencies such as the Valencian Provincial Council.

Miguel Mezquida Fernández holds a degree in History from the University of Valencia. He is a professional archaeologist since 2005 and member of the Official College of Doctors and Graduates in Philosophy and Letters and Sciences of Valencia and Castellón and the Spanish Association of Anthropology and Forensic Odontology. Since 2008 he has taken part in processes of research, location, excavation, exhumation and identification of victims of the Civil War and Francoism, specializing since then in Forensic Archaeology and Archaeology of the Civil War. Currently he has been in charge of the excavation and exhumation of more than 50 graves of victims of Franco in Aragón and the Valencian Community, and is the director archaeologist of ArqueoAntro.

Azahara Martínez Vallejo holds a degree in Humanities, specializing in Patrimony, from the Pablo de Olavide University in Sevilla. She started her career in Archaeology in 2001, and in 2008 she started taking part in excavations and exhumations from the Civil War and Francoism. Since then, she has continuously worked in forensic interventions, currently as a volunteer archaeologist, and she is President of ArqueoAntro. More information: www.arqueoantro.org

Javier Iglesias Bexiga holds a degree in Biology from the Autonomous University of Madrid. He has an MBA in Physical Anthropology from the UAM, Complutense University of Madrid and University of Alcalá. He is Honorary Professor at the UAM. He is a specialist in Forensic Anthropology and he holds a PhD in Biomedical Science from the UCM. Since 2008 he takes part in the recovery of people executed by Franco's dictatorship as a member of the Aranzadi Science Society, and he has taken part in more than 50 exhumations. He is a member of the Spanish Association of Anthropology and Forensic Odontology, and he is currently Head Anthropologist of ArqueoAntro.

Alejandro Calpe Vicente holds a degree in History from the University of Valencia, 2013. He works as professional archaeologist since 2014 and is member of the Official College of Doctors and Graduates in Philosophy and Letters and Sciences of Valencia and Castellón. Since his university studies, he has focused on the context of the Civil War and in processes of research, location, excavation, exhumation and identification of victims, as well as the support for their families. Between 2018 and 2019, he worked for the Delegation of Historical Memory of the Valencian Provincial Council from the Office of Support for Victims of the Civil War and Franco's Dictatorship. He currently co-directs the archaeological work of ArqueoAntro.

Vicent Garcia Devís holds a degree in Information Sciences from the Complutense University of Madrid. He has covered international conflicts such as the first Gulf War (1991), Somalia, the Western Sahara, the wars in the former Yugoslavia and the Brazilian Amazon Mato Grosso, where he interviewed the Bishop of the Indians, Pedro Casaldáliga. He also covered electoral processes in Europe and Latin America. From 2002 to 2008 he was the European Union correspondent in Brussels for RTVV, he worked at À PUNT-CVMC, TVE, RCE, RNE-Alicante and written, among others, for weekly newspapers such as Saó and El Temps.

Manuel Polo Cerdà is a Doctor of Medicine from the University of Alicante and he holds a degree in Medicine and Surgery from the University of Valencia, a university specializing in Forensic Anthropology from the Complutense University of Madrid. He also works as a Professor of Criminology at the Catholic University of Valencia San Vicente Mártir since 2017. Since 1999 he has worked as a Forensic Doctor and Forensic Anthropologist, currently attached to the Unit of Forensic Anthropology and Dentistry of the Institute of Legal Medicine and Forensic Sciences of Valencia. He is a Associate Researcher of Grupo Paleolab® and since 2015 he is the Secretary of the Spanish Association of Paleopathology.

Elisa García Prósper is the Head Researcher of Grupo Paleolab®. She holds a PhD in Archaeology by the University of Valencia, she is a University Specialist in Forensic Anthropology by the Complutense University of Madrid, she has a degree in Geography and History (minoring in Archaeology) from the University of Valencia and Professor of Criminology at the Catholic University of Valencia San Vicente Mártir since 2018. More information: www.grupopaleolab.blogspot.com

Andrea Moreno Martín holds a PhD in Archaeology from the University of Valencia and a degree in History and Anthropology. She studied at the University of Valencia (UVEG) and Arizona State University, she is currently the Director of the Department of Culture, Heritage and Memory of the City Council of Quart de Poblet and is responsible for the QdP Virtual Museum project. In addition, in parallel to her technical work, she has collaborated in teaching, research and dissemination tasks with institutions such as the Valencian Museum of Ethnology and the UVEG.

Lorena Menes Corrales holds a degree in Criminology, she is a Mediator, she has an MA in Human Rights, Democracy and International Justice, she holds a PhD with International Mention by the Institute of Human Rights of the Faculty of Law of the University of Valencia, she has been technical secretary of the I International Congress of Criminology, Peace Processes and Restorative Justice organized by the Valencian International University (VIU) and she is Professor at the Berlin School of Economics and Law and VIU. She has completed research stays in Germany and Switzerland, both in the field of Criminology and Human Rights.

Michael Fehr has been Professor and Director of the Institute for Art in Context at the Berlin University of Fine Arts from 2005-2014, and Director of the Karl Ernst Osthaus-Museum of the City of Hagen, from 1987 to 2005. Prior to that he was assistant Professor at the University of Wuppertal (1981-1986), and Deputy Director of the Art Museum of the City of Bochum (1974-1981), where he initiated and organized from 1974-1981 Kemnade International, a cultural festival for foreign workers and their families. Supervised by Max Imdahl, he wrote his dissertation on early medieval art. He has curated numerous exhibitions on contemporary art, cultural history and city planning. Since 2003, he heads the board of the Werkbund-Archive – Museum der Dinge, Berlin. For details and publications see:
www.aesthetischepraxis.de

M. Antonia Zalbidea Muñoz works as the Head Professor at the Polytechnic University of Valencia. She has a degree in Fine Arts, specializing in Conservation and Restoration of Cultural Heritage, and a PhD in Fine Arts, with a European PhD Mention. Her research is focused on the study of the materials of cultural and pictorial goods, both murals and easel paintings. However, she has also published several papers on materials used for the consolidation of pictorial wall materials and the restoration, as well as on the cataloguing and management of data derived from the study of museum and ethnographic collections, works and pictorial restorations.

CONSELL GENERAL DEL CONSORCI DE MUSEUS DE LA COMUNITAT VALENCIANA

President d'honor
Ximo Puig i Ferrer
President de la Generalitat

President
Vicent Marzà i Ibáñez
Conseller d'Educació, Cultura i Esport

Vicepresidents
Joan Ribó Canut
Alcalde de València

Carlos Mazón Guixot
President de la Diputació Provincial d'Alacant

Amparo Marco Gual
Alcaldessa de Castelló de la Plana

Vocals
Luis Barcala Sierra
Alcalde d'Alacant

José Pascual Martí García
President de la Diputació Provincial de Castelló

Antoni Francesc Gaspar Ramos
President de la Diputació Provincial de València

Begoña Martínez Deltell
Representant del Consell Valencià de Cultura

Mª Carmen Amoraga Toledo
Directora General de Cultura i Patrimoni de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport i Presidenta de la Comissió Científico-Artística

Gerent
José Luis Pérez Pont

Secretària
Eva Coscollà Grau
Sotssecretària de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport

CONSORCI DE MUSEUS DE LA COMUNITAT VALENCIANA

Direcció – Gerència
José Luis Pérez Pont

Adjunta a Direcció
Susana Vilaplana Sanchis

Coordinació d'Exposicions
Lucía González Menéndez
Isabel Pérez Ortiz
Vicente Samper Embiz

Programes Públics
Eva Doménech López

Educació i Mediació
José Campos Alemany

Media i Xarxes
Carmen Valero Escribá

Administració
Nicolás S. Bugeda Cabrera
Antonio Martínez Palop
Germà Sánchez Eslava

DIPUTACIÓ DE VALÈNCIA

Ramiro Rivera Gracia
Diputat de Memòria Històrica

EXPOSICIÓ

Organització
Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana
Diputació de València

Centre del Carme Cultura Contemporània
Direcció
José Luis Pérez Pont

Artista
María Amparo Gomar Vidal

Coordinació tècnica
Isabel Pérez
Francisco J. Sanchis

Muntatge i il·luminació
Quadre

Edició vídeos
Eloy Ariza Jiménez
María Amparo Gomar Vidal

Imatges documentals
Eloy Ariza Jiménez (Associació Científica ArqueoAntro)
Victoria Domínguez (Cavea Patrimonio Cultural S.L.)
Grupo Paleolab® i UnderBox
Dra. Tona Zalbidea Muñoz

Disseny i producció gràfica
Artefacte

Assegurances
AXA art

CATÀLEG

Edició a càrrec de
María Amparo Gomar Vidal

© Textos
Alejandro Calpe Vicente
Dr. Michael Fehr
Dr. Vicent Gabarda Cebellán
Vicent Garcia Devís
Dra. Elisa García Prósper
María Amparo Gomar Vidal
Dr. Javier Iglesias Bexiga
Azahara Martínez Vallejo
Dra. Lorena Menes Corrales
Miguel Mezquida Fernández
Dra. Andrea Moreno Martín
Dr. Manuel Polo Cerdá
Francisco J. Sanchis Moreno
Dra. Tona Zalbidea Muñoz

Imatges
Eloy Ariza Jiménez, portada, pp. 50, 51
Associació Científica ArqueoAntro i Eloy Ariza, pp. 42, 43
Victoria Domínguez, pp. 52–53
María Amparo Gomar Vidal, pp. 19–35
Grupo Paleolab® i UnderBox, pp. 36–37
Juan R. Peiró, Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana, pp. 4 –11, 44–49

Disseny gràfic i maquetació
Martin Grobecker

Traducció al valencià
Ofèlia Sanmartín

Traducció a l'anglès
Esther Román

Traducció de l'alemany al castellà
Catalina Heroven

Traducció de l'alemany a l'anglès
Alexis Hyman Wolff

Correcció
María Amparo Gomar Vidal
Alexis Hyman Wolff
Dra. Lorena Menes
Ofèlia Sanmartín Bono

Impressió i Enquadernació
Impremta de la Diputació de València

© dels textos: els autors i les autores
© de les imatges: els propietaris i les propietàries
© de les traduccions: els autors i les autores
© de la present edició: Consorci de Museus de la Comunitat Valenciana i Diputació de València 2021

ISBN: 978-84-482-6657-8
Dipòsit legal: V-3347-2021

Agraïments

M. Ángeles Alba, Matías Alonso, Eloy Ariza, Associació de Víctimes de la Fossa 127, Associació Científica ArqueoAntro, Françoise Assous, Maruja Badía, Amparo Belmonte, Álex Calpe, Cavea Patrimonio Cultural S.L., Centre del Carme Cultura Contemporània, David Coronado, Delegació de Memòria Històrica de la Diputació de València, Direcció General de Qualitat Democràtica, Responsabilitat Social i Foment de l'Autogovern, Direcció General de Cultura i Patrimoni, Victoria Domínguez, Cristina Escrivá, Familiars de Víctimes del Franquisme Fossa Comuna 128, Michael Fehr, José Ferrer, Vicent Gabarda, Vicent G. Devís, Martin Grobecker, Grupo Paleolab®, Francesc-Xavier Duarte, Elisa G. Prósper, Juan José González, Catalina Heroven, Alexis Hyman Wolff, Javier Iglesias, Teresa Llopis, Juanjo Llorente, Carlos L. Olano, Azahara Martínez, Lorena Menes, Miguel Mezquida, Jorge M. Andrés, Andrea Moreno, Museu de Ceràmica de Paterna, María Navarro, Lucía Palacios, Irene Pardo, Adolfo Pastor, Plataforma d'Associacions de Familiars de Víctimes del Franquisme de les Fosses Comunes de Paterna, José Luis Pérez, Reyes Pérez, Julia Piquer, Manuel Polo, Dietmar Post, Esther Román, Ricardo Ruiz, Ana S. Pareja, Josep Salvador, Ofèlia Sanmartín, Emilio Silva, Pilar Taberner, Elena Tamarit, Miguel Ángel Torres, Carmen Valero, Susana Vilaplana, Tona Zalbidea

Agraïments especials

Pepica Celda, Daniel Galán, Raquel Gil, Amèlia Hernández, Laura Martín, M. José Sánchez, Francisco Sanz

GENERALITAT
VALENCIANA
CONSORCI
DE MUSEUS
DE LA
COMUNITAT
VALENCIANA
cccc
DIPUTACIÓ DE
VALÈNCIA
Delegació de Memòria Històrica